

Uniwersytet Śląski
Wydział Nauk Społecznych
Instytut Historii

Zofia Kusztal

Emesa.

**Historia miasta od momentu jego powstania (I w. p.n.e./I w. n.e.),
aż do początku VII w. n.e.**

Praca doktorska napisana pod kierunkiem
prof. W. Kaczanowicza

Katowice 2014 r.

Spis treści

[Wstęp].....	3
Rozdział I: Charakterystyka źródeł.....	10
1. Źródła pisane.....	12
2. Źródła epigraficzne.....	40
3. Źródła archeologiczne.....	42
4. Źródła numizmatyczne.....	49
Rozdział II: Stan badań.....	53
Rozdział III: Sytuacja geopolityczna rejonu Emesy – przekrój historyczny.....	62
Rozdział IV: Pierwsi Emesańczycy i powstanie Emesy.....	78
1. Kwestia powstania Emesy.....	78
2. Położenie geograficzne Emesy.....	84
3. Sytuacja ekonomiczna Emesy.....	90
4. Emesańczycy - założyciele Emesy.....	92
5. Jamblich – pierwszy Emesańczyk.....	94
Rozdział V: Rządy dynastii Samsigeramów.....	97
1. Samsigeram I.....	97
2. Jamblich I.....	101
3. Aleksas.....	103
4. Gajusz Juliusz Jamblich II.....	103
5. Gajusz Juliusz Samsigeram II.....	104
6. Związki dynastyczne Emesańczyków w czasach Samsigerama II.....	107
7. Gajusz Juliusz Aziz.....	110
8. Gajusz Juliusz Sohaem.....	111
9. Teoforyczne imiona władców dynastii emesańskiej.....	114
Rozdział VI: Emesa w ramach Cesarstwa Rzymskiego.....	116
1. Problem przyłączenia Emesy do Cesarstwa Rzymskiego.....	116
2. Hipotetyczni władcy Emesy po jej przyłączeniu do Cesarstwa Rzymskiego.....	117
3. Struktura kulturowa mieszkańców Emesy.....	121
4. Kwestia mniejszości żydowskiej w Emesie.....	123
5. Świątynia El Gabala w Emesie.....	126
6. Emesa w czasach Bassianidów.....	134
Rozdział VII: Upadek rzymskiej Emesy.....	149
Rozdział VIII: Emesa chrześcijańska.....	154
1. Biskupi Emesy.....	156
2. Sprawa głowy Jana Chrzciciela.....	166
3. Święci z Emesy.....	170
4. Sprawa fałszerstw Priskusa.....	180
5. Paganie w zdominowanej przez chrześcijan Emesie.....	182
[Podsumowanie].....	191
Skróty użyte w pracy.....	194
Bibliografia.....	195
Indeks alfabetyczny wybranych imion i nazw geograficznych.....	222

[Wstęp]

Emesa, znajdująca się na terenie dzisiejszej Syrii¹, była liczącym się miejscem na mapie starożytnego świata. Jej historia nie doczekała się jednak nigdy kompleksowej analizy. Historycy zajmujący się dziejami starożytnego Bliskiego Wschodu koncentrowali się jedynie na kilku epizodach z dziejów tego miejsca, takich jak: życie Julii Domny - żony Septymiusza Sewera - czy zdobycie władzy przez Heliogabala. Były to bardzo nośne tematy, ściśle powiązane z historią starożytnego Rzymu. Sama Emesa posiada jednak bardzo ciekawą historię, która zaczyna się ponad dwieście lat przed małżeństwem Julii Domny z Septymiuszem Sewerem i czasami, kiedy Emesańczycy pojawili się w Rzymie jako członkowie rodziny cesarza.

Dzieje Emesy nie są zbyt dobrze znane, ponieważ napotykamy na szereg trudności próbując je odtworzyć. Materiał źródłowy jest wprawdzie dosyć liczny, ale jednocześnie niejednorodny i rozproszony. Badania archeologiczne prowadzone były punktowo, a wiele odkryć miało charakter przypadkowy i nie zostało właściwie opisanych. Brakuje więc szerszego kontekstu znalezisk, co bardzo utrudnia pracę.

Nie jestem w stanie, z powodu ograniczonego materiału źródłowego, odtworzyć historii miasta we wszystkich jego aspektach. Pewne kwestie w dalszym ciągu pozostaną w sferze spekulacji, jak chociażby zagadnienia związane z rozwojem gospodarczym i ekonomią. Dostępny materiał źródłowy pozwala natomiast na pokazanie historii Emesy przez pryzmat konkretnych postaci żyjących, lub wywodzących się z tego miasta. Pozwala to na przybliżenie historii tego miejsca oraz pokazanie złożoności zagadnień związanych z Emesą.

Brak kompleksowej analizy dostępnych źródeł mówiących o Emesie, i bezrefleksyjne powielanie poglądów dziewiętnastowiecznej historiografii doprowadziło do szeregu błędów, które ta praca ma na celu sprostować. Głównym jej zadaniem jest zatem dokładne zbadanie wszystkich dostępnych źródeł (pisanych, numizmatycznych i epigraficznych oraz analiza rezultatów przeprowadzonych wykopalisk archeologicznych), aby na tej podstawie odtworzyć dzieje Emesy od

---

¹Obecnie nosi nazwę Homs.

momentu jej powstania (I w p.n.e./I w. n.e.), aż do czasów wprowadzenia islamu na tym terenie (czyli do początku VII w n.e.).

Proponowane przeze mnie ramy czasowe mają swoje uzasadnienie. Zaczynam od czasu powstania miasta, które, o czym jestem przekonana (po przeprowadzeniu dokładnej analizie źródeł) miało miejsce na przełomie er. Chcę zaprezentować jego rozwój, aż do początku VII w. Wiek ten nie został wybrany przypadkowo. W tym czasie następują w rejonie Emesy duże przeobrażenia związane z wprowadzeniem islamu na tym terenie. Nie chciałam podawać żadnej konkretnej daty, ponieważ zdaje sobie sprawę, że był to długotrwały proces, zainicjowany w latach czterdziestych VII w. Nastąpił wtedy religijny i kulturowy zwrot, który zakończył pewien etap w rozwoju Emesy.

Jednocześnie w niniejszej pracy zostaną omówione również wszystkie źródła dotyczące Emesańczyków, żyjących w nomadycznych grupach, którzy jeszcze przed powstaniem miasta Emesy żyli na tym terenie. Uważam, że te kwestie są bardzo istotne i pokazują nam genezę powstania Emesy.

Po przedstawieniu sylwetek starożytnych autorów piszących o Emesie i analizie ich dzieł oraz po zaprezentowaniu wszystkich innych dostępnych źródeł (Rozdział I), przedstawię stan badań (Rozdział II). O Emesie pisano bowiem w różnych aspektach, nigdy jednak nie analizowano historii tego miejsca tak szeroko jak zamierzam to zrobić w tej pracy. Wiele z tych opracowań do dzisiejszego dnia jest bardzo wartościowych, wiele z nich zawiera błędy o czym oczywiście napiszę.

Następnie zaprezentuję zmieniającą się sytuację geopolityczną rejonu Emesy (Rozdział III). Ten rozdział ma na celu pokazanie skrótowo historii regionu, w którym powstała Emesa. Ta część pracy ma charakter odtwórczy i nie opiera się na moich badaniach. To co jednak było dla mnie istotne to zaprezentowanie faktów, które moim zdaniem są ważne dla historii lokalnej tego terenu i kształtowały jego sytuację geopolityczną. Dlatego taki nacisk położyłam na zagadnienia takie jak arameizacja Syrii czy walki lokalnych państweczek na tym terenie. Są to zagadnienia rzadziej poruszane, ale z mojego punktu widzenia niezwykle istotne. Założyciele Emesy zaangażowani byli właśnie w lokalną politykę, niezwykle skomplikowaną, niestabilną

i nieprzewidywalną. Emesa powstała na fundamencie tego syryjskiego nieuporządkowania, nomadyzmu i niepokoju pogranicza.

W dalszej części pracy poruszę następujące kluczowe zagadnienia związane z historią Emesy: kwestię daty jej powstania (Rozdział IV), historię dynastii panującej w Emesie (Rozdział V), kwestię aneksji Emesy przez Rzym (Rozdział VI). Jest to bez wątpienia rdzeń historii Emesy. Czasy rządów Samsigeramów to lata kształtowania się osady oraz z pewnością początek „złotego wieku” tego miasta. Jest to dla mnie jest to najciekawszy fragment z dziejów Emesy ponieważ łączy w sobie dwa, z pozoru sprzeczne elementy: nomadyczna kultura Emesańczyków z której się wywodzili, z wielkim dążeniem do osiadłego życia w sojuszu z wielkim Rzymem.

Czasy rzymskie Emesy omówię opisując zagadnienia związane z rodem Bassianidów (Rozdział VI). Zajmę się również: zaburzeniami związanymi z walkami Aureliana z Zenobią, (Rozdział VII) oraz początkami chrześcijaństwa i pogańskim życiem intelektualnym w Emesie w czasach bizantyjskich (Rozdział VIII).

Do pracy dołączony został też aneks zawierający m.in. fotografie, które wykonałam będąc w Homs w roku 2006. Pierwotnie zakładałam, że wykorzystam jedynie kilka fotografii dla zilustrowania tekstu. Jednak w obliczu wojny domowej w Syrii, która rozpoczęła się w 2011 roku i ogromu zniszczeń, które w głównej mierze objęły właśnie Homs, zdecydowałam się na zamieszczenie bardziej obszernego materiału zdjęciowego. Jest to rodzaj dokumentacji miejsc, które zapewne już nie istnieją lub zostały w dużej mierze zniszczone.

Głównymi problemami poruszonymi w tej pracy są następujące zagadnienia:

Data powstania Emesy.

W pracy zaprezentuję różne hipotezy dotyczące tej kwestii oraz oczywiście własne stanowisko. Wykonałam bowiem dokładną analizę źródeł pisanych, jak również jakościową i ilościową analizę źródeł archeologicznych, która pozwoliła mi na pewne ustalenia i na poparcie niektórych tez naukowców, a odrzucenie innych (zob. Rozdział IV).

Kwestia ciągłości dynastycznej pomiędzy rodami Samsigeramów i Bassianidów.

Szukając korzeni Julii Domny łatwo przyjąć, że musiała być ona związana z dynastią Samsigeramów panującą w Emesie w I w n.e. W niniejszej pracy pochyłę się nad pytaniem czy panująca dynastia Samsigeramów, władców - kapłanów z Emesy i dynastia Bassianidów byli jedną rodziną. Zastanowię się również nad zagadnieniami utraty wpływów Samsigeramów w momencie umocnienia się panowania rzymskiego na tym terenie.

Lokalizacja świątyni emesańskiej oraz geneza kultu El Gabala.

Analiza źródeł pozwala mi sądzić, że kult betyla z Emesy nie był niczym szczególnie wyjątkowym, jak sugerowała starsza historiografia. Zawierał on w sobie znane wcześniej elementy rozpowszechnione w tym rejonie, takie jak: kult kamienia, rytualne tańce czy prostytutka sakralna. Kult betyla był silnie osadzony w religijnych praktykach Bliskiego Wschodu, z czasem jednak uległ solaryzacji.

Starając się umiejscowić w przestrzeni opisywaną historię, udało mi się ustalić z dużą dozą prawdopodobieństwa gdzie była główna świątynia Emesy, opisana w źródłach pisanych i znana z ikonografii na monetach. Moje ustalenia były możliwe dzięki temu, że przez pewien czas przebywałam w Homs i mogłam zobaczyć i przeanalizować rozmaite zabytki z czasów rzymskich znajdujące się na terenie miasta, często wkomponowane w późniejsze obiekty architektoniczne.

Rzymski charakter Emesy.

W pracy tej często przedstawiam Emesę wyizolowaną i koncentruję narrację wyłącznie na zagadnieniach związanych z tym miastem, robię tak ponieważ taki jest charakter tego opracowania. Emesa ma być jej głównym bohaterem. Jednak zawsze pamiętam o tym i jestem przekonana, że jest widoczne, iż Emesa nie była tworem wyjątkowym, jak chciała tego starsza historiografia, ale jednym z wielu przykładów miasta pozostającego pod dominującym wpływem Rzymu. Emesa była w większym stopniu rzymska niż orientalna, aczkolwiek kilka elementów mających bliskowschodnią proveniencję pozostało (kult betyla, język aramejski). Mamy tu więc

do czynienia z typowym miastem pogranicza gdzie spotykały się różne strefy wpływów. Jednak ośrodkiem dominującym, który miał kluczowy wpływ na rozwój Emesy był z pewnością Rzym, a następnie Konstantynopol. W tej pracy postaram się również to pokazać.

Kiedy w 2006 r. mieszkając w Homs postanowiłam napisać historię Emesy liczyłam, że uda mi się stworzyć monografię miasta. Teraz mogę stwierdzić, że niestety, z powodu braku źródeł nie było to możliwe. Dlatego praca ta stawia sobie za cel w pierwszym rzędzie uporządkowanie wiadomości o Emesie, sprostowanie błędów starszej historiografii oraz pokazanie dziejów Emesy, przede wszystkim przez pryzmat wybitnych osób pochodzących z tego miasta.

Poniżej doprecyzowałam pojęcia, których używam w tej pracy i których definicję podaję w celu uniknięcia nieporozumień. Ich obiegowe znaczenie może nieco odbiegać od znaczenia jakie przypisano im w tym opracowaniu. Użyte wyrazy, będące terminami technicznymi, mają za zadanie ułatwić lekturę tej pracy.

- miasto (w odniesieniu do Emesy) – rozumiane będzie jako twór przestrzenny, który nie zawsze posiadał cechy starożytnego miasta. Dla ułatwienia używam jednak tego terminu w pracy, dla określenia Emesy. Odnosić się on będzie do Emesy już od początku jej powstania, czyli również do czasów kiedy literalnie nie była jeszcze osadą o miejskim charakterze,
- rejon Emesy – obszar bezpośrednio przylegający do Emesy w promieniu ok. 15-20 km od centrum miasta,
- dynastia Samsigeramów - dynastia władająca Emesą (i zapewne wcześniej Emesańczykami), której przedstawiciele łączyli w swoich rękach władzę religijną i świecką do czasów aneksji Emesy przez Rzym (a następnie prawdopodobnie posiadali jedynie władzę religijną),
- Rzym – nazwa ta w pracy nie odnosi się jedynie do miasta Rzym, ale również do Republiki lub Cesarstwa Rzymskiego, w zależności od omawianego okresu czasu,
- Wschód – wschodnie prowincje Cesarstwa Rzymskiego na terenie Anatolii oraz Syria, Judea i Arabia,

- czasy rzymskie (w odniesieniu do Emesy) – czasy panowania Cesarstwa Rzymskiego nad Syrią (od ok. 64 r. p.n.e. kiedy to na ziemie syryjskie wkroczyli Rzymianie, do roku 395, kiedy to po najeździe Hunów te tereny dostały się w ręce Bizancjum),
- czasy bizantyjskie (w odniesieniu do Emesy) – czasy panowania Cesarstwa Bizantyjskiego nad tym obszarem (od 395 r., aż do zajęcia tych terenów przez muzułmanów w czterdziestych latach VII w.).

W pracy tej starałam się używać jak najwięcej spolszczeń greckich i łacińskich wyrazów oraz nazw własnych, o ile takie wcześniej występowały w literaturze (np. Epifania, a nie Epiphania, Aretuza zamiast Arethuza itp.). Jeżeli spolszczenia nie były wcześniej powszechnie używane przytaczałam oryginalną pisownię imion i nazw miejscowych.

Nazwa własna Emesa pisana jest z użyciem litery „s” (a nie „z” - taki zapis również można spotkać w literaturze przedmiotu). Jest to proste przełożenie nazwy z języka greckiego, w którym występuje litera „σ”. Imiona władców emesańskich pisane są bez końcówek łacińskich *-us* (a więc Samsigeram zamiast Samsigeramus). Obie wersje imion, grecka i łacińska, występują we współczesnej literaturze i uznane zostały za równorzędne.

Imię własne Sohaem – było semickim imieniem męskim, które w transkrypcji greckiej oraz łacińskiej występowało w różnych wariacjach: Soaimos (gr. Σόαιμος), Saimos (gr. Σαίμων), Soemos (gr. Σόεμος), Sochemus, Soaemus, Sohem. Jako że nie ma wątpliwości, iż chodzi o to samo imię, a jego wariantywna wokalizacja ma związek z pierwotnym spółgłoskowym, semickim zapisem imienia (heb. סוהאם), w pracy ujednolicono pisownię tego imienia. Wybrałam wersję zapisu Sohaem, która jest najbardziej zbliżona do pierwotnego hebrajskiego zapisu i jednocześnie była najbardziej rozpowszechniona.

W przypadku dat dotyczących naszej ery pominięto skrót n.e., chyba że wymusza to kontekst wypowiedzi. Przytaczane w pracy tłumaczenia klasycznych autorów pochodzą od tłumaczy wyszczególnionych w bibliografii, a w przypadku własnego tłumaczenia zostało to zaznaczone w przypisie za pomocą adnotacji -

„tłumaczenie własne”.

Dla określenia języka, będącego dialektem wschodnioaramejskim z okolic Edessy, w pracy użyto słowa syriacki (a nie syryjski – obie nazwy występują w literaturze wariantywnie, z tym, że język syryjski stosuje się również dla określenia języka arabskiego, którym obecnie mówi się na terenie Syrii).

Rozdział I: Charakterystyka źródeł

W źródłach pisanych znajdują się stosunkowo liczne, ale wyjątkowo rozproszone informacje dotyczące Emesy. Poniżej zostaną one omówione wraz z sylwetkami autorów przytaczanych dzieł.

Posiadane informacje na temat Emesy można podzielić na kilka grup tematycznych. Pierwsza z nich to grupa tekstów opisujących topografię rejonu. Są to informacje o charakterze wzmianek geograficznych i lapidarnych wskazówek, mających ułatwić podróżowanie i dotarcie do określonego celu. W przypadku tej grupy źródeł, informacje, które otrzymujemy są bardzo precyzyjne, ale też niezwykle skąpe. Zazwyczaj w tego typu tekście pada nazwa miasta, czasami podana jest jego lokalizacja. Źródła te są mimo wszystko istotne. Umożliwiają bowiem rekonstrukcje przebiegu szlaków handlowych oraz ustalenie przybliżonego czasu powstania Emesy².

Kolejną grupą są rozbudowane narracyjnie źródła pisane, które opisują przede wszystkim czasy rządów Sewerów, religijne przeobrażenia jakie miały miejsce za rządów Heliogabala oraz walki Aureliana z Zenobią. Teksty te w większości są bardziej rozbudowane niż źródła natury topograficznej. Emesa pokazywana jest w nich najczęściej jako miasto biorące udział w ważnych politycznych wydarzeniach, szczególnie związanych z zaburzeniami mającymi miejsce w Palmyrze. Opisywana jest też jako miejsce wyjątkowego kultu słońca oraz jako kolebka rodu Julii Domny. Analiza tych materiałów pozwala na określenie roli jaką pełniła Emesa w I-III w. oraz może pomóc przy badaniach dotyczących kultu betyla w Emesie i historii emesańskiej świątyni³.

Kolejną grupę źródeł stanowią źródła chrześcijańskie, opisujące wydarzenia związane z historią Kościoła. Często autorzy odnosili się w nich do wydarzeń z Emesy i sąsiednich miast pisząc m.in. o obsadzaniu biskupów w tym rejonie, monastycyzmie syryjskim czy napięciach na linii politeizm-monoteizm⁴.

---

²Autorzy wymieniający Emesę w swoich opracowaniach dotyczących geografii to np. Strabon czy Pliniusz Starszy. Nazwę miasta znajdziemy też np. w *Itinerarium Antonini Augusti*.

³Do źródeł tej grupy można zaliczyć np. Eutropiusza, Aureliusza Wiktora, Kasjusza Diona, Herodiana czy Zosimosa.

⁴Np. Euzebiusz z Cezarei, Sokrates Scholastyk, Teodoret z Cyru czy Heremiasz Sozomen.

Ostatnią wydzieloną przeze mnie grupą źródeł pisanych są teksty bizantyjskie. Te późne prace w dużej mierze pozostają wtórne wobec łacińskich historiografów. Na uwagę zasługuje kilka tekstów dotyczących historii chrześcijaństwa w Emesie⁵.

Źródła pisane dotyczące Emesy zamykają się w ramach chronologicznych I w. p.n.e. - V w. n.e. z kilkoma późniejszymi wzmiankami z wieków VI, VII, IX i XII. Posiadamy nieproporcjonalną liczbę źródeł do każdego z omawianych stuleci (stosunkowo najwięcej do I- II w. oraz IV w.).

Źródła dotyczące Emesy spisane są w grece i łacinie z przewagą tekstów greckich⁶. Są one mocno zróżnicowane pod względem treści, ale też ważności zawartych w nich informacji. Część źródeł jest szczególnie cenna, ponieważ zawiera obszernie opisy świątyni w Emesie oraz opisy relacji pomiędzy Rzymem a Emesą. Duża część z nich to jednak tylko drobne wzmianki o topografii, imionach panujących lub bitwach rozegranych w pobliżu miasta⁷.

Źródła te zostały omówione według następującego klucza: na samym początku omówiono źródła niechrześcijańskie z podziałem na greckie i łacińskie (razem kroniki i brewiaria). Następnie omówione zostały źródła pisane przez chrześcijańskich autorów, ze szczególnym uwzględnieniem źródeł powstałych w Bizancjum (wydzieliłam je jako oddzielną grupę). Na samym końcu umieściłam wszystkie wzmianki o charakterze topograficznym.

Późniejsze średniowieczne źródła wymieniające to miasto, zajmując się epoką krucjat. Emesa w tym okresie zmieniła swoją nazwę na Chamelle⁸ i jej dalsze losy – w czasach średniowiecza - nie będą przedmiotem tej pracy.

Źródła pisane uzupełnia archeologia. Wykopiska na terenie Emesy prowadzone były doraźnie i wybiórczo. Zabytki archeologiczne znalezione w tym rejonie pochodzą z czasów rzymskich i bizantyjskich. Są to fragmenty murów miejskich, pozostałości budynków, cmentarze oraz liczne ruchomości (biżuteria, ceramika, monety). Emesa została też uwieczniona na monetach, co również jest niezwykle istotne przy rekonstrukcji historii

⁵Np. żywoty świętych: Szymona Szaleńca, Romanosa czy Juliana z Emesy.

⁶Źródeł greckich dotyczących Emesy jest ok. 65%, łacińskich ok. 35%.

⁷Źródła pisane dotyczące Emesy w większości dotyczą spraw polityki (ok. 40% źródeł), spraw Kościoła (ok. 18%) i geografii oraz topografii (ok. 30%).

⁸R. Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem*, Paris 1934-1936, t. III, s. 18

miasta. Ikonografia dotycząca Emesy koncentruje się przede wszystkim wokół świątyni i stożkowatego kamienia znajdującego się w jej wnętrzu. Ikonografia z czasów Heliogabala kładzie wyraźny nacisk na uroczystości związane z przeniesieniem wspomnianego kamienia do Rzymu.

Poniżej zostały przedstawione źródła potrzebne do odtworzenia historii Emesy. Ich obszerniejsza charakterystyka będzie pomocna przy późniejszym ustalaniu rangi tych źródeł i ich wiarygodności.

1. Źródła pisane

a. Źródła greckie

Diodor Sycylijski (gr. Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, łac. Diodorus Siculus).

Diodor żył w I wieku p.n.e⁹. Jedyne, zachowane niekompletnie dzieło tego autora to *Biblioteka historyczna* (gr. Βιβλιοθήκη ιστορική)¹⁰. W założeniu praca ta miała opisywać całą znaną autorowi przeszłość. Dzieło to miało czterdzieści ksiąg. Do naszych czasów zachowało się piętnaście z nich (I-V oraz XI-XX).

Wartość dzieła Diodora była skrajnie różnie oceniana. W latach dwudziestych XIX wieku historycy przyjmowali, że Diodor był jedynie kopistą-kompilatorem. Obecnie Diodora zwykło się rehabilitować i kłaść nacisk na jego trafny dobór źródeł oraz samodzielne oceny wydarzeń. Diodor podaje cenne informacje dotyczące dynastii panujących w Emesie wymieniając Jamblicha oraz Samsigerama (II, 17 oraz II, 24).

Józef Flawiusz (gr. Ἰώσηπος Φλαύιος, łac. Iosephus Flavius, hebr. יוסף בן מתתיהו)

Józef Flawiusz urodził się w 37 lub 38 roku w Jerozolimie w rodzinie arystokratycznej. Umarł w pierwszej połowie II wieku¹¹. Pojmany przez Wespazjana stał się

⁹Zob. K.S. Sachs, *Diodorus Siculus and the first century*, Princeton 1990

¹⁰K. T. Fischer, F. Vogel, *Diodori bibliotheca historica*, t. I-V, Leipzig (reprint Stuttgart, 1964).

¹¹P. Bilde, *Flavius Josephus between Jerusalem and Rome: his Life, his Works and their Importance*, Sheffield 1998, L. Feldman, *Flavius Josephus revisited. The man, his writings, and his significance*, ANRW II, t. XXI, 1984, s. 763- 862

oddanym dynastii kronikarzem. Do naszych czasów zachowały się dwie jego wielkie prace¹². Pierwsza z nich *O wojnie żydowskiej* (gr. Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου, łac. *Bellum Judaicum*) została napisana z inspiracji cesarskiej i opisuje wydarzenia roku 70¹³.

Jego druga wielka praca *Dawne dzieje Izraela* (gr. Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία, łac. *Antiquitates Judaicae*)¹⁴ opisuje historię Żydów od czasów biblijnych aż do wojny z Rzymem i miała na celu przybliżyć tę historię szerszemu gronu czytelników.

Flawiusz w kilku miejscach opisał działalność władców Emesy - Samsigerama i Jamblicha (*Ann. Jud.* XIII, 131-187; XII 384; XIV, 129; XVIII, 135; XIX, 338-342; XX, 139-158, XX, 158 oraz *Bell. Jud.* I, 188, I 481-502; III, 68, VII, 226).

Kasjusz Dion (gr. Δίων ὁ Κάσσιος, łac. Cassius Dio)

Kasjusz Dion urodził się ok. 163 r. w Bitynii, zmarł po roku 229¹⁵. Pochodził z zamożnej rodziny, jego ojciec był namiestnikiem Cylicji i Dalmacji. Sam Kasjusz zasiadał w senacie, był pretorem, kuratorem oraz namiestnikiem.

Kasjusz Dion jest autorem *Historii rzymskiej* (gr. Ῥωμαϊκὴ ἱστορία, łac. *Historia Romana*), napisanej po grecku¹⁶. Dzieło to nie zachowało się w całości. Z 80. napisanych ksiąg przedstawiających historię od Eneasza, aż do roku 229, zachowały się jedynie księgi XXXIV-LIV, obszerne fragmenty ksiąg LV-LI oraz części ksiąg LXXIX-LXXX.

Kasjusz Dion dzięki wysokiej pozycji jaką zajmował w administracji Cesarstwa miał dostęp do wielu dokumentów. Z wielką precyzją ustalał również hierarchię ważności wydarzeń. Dion wymienia emesańskich władców Jamblicha (ks. LIV) oraz Aleksasa (L, 13, 7 oraz LI, 2). W księdze LXXX natomiast zajmuje się latami panowania Heliogabala. Wspomina również o pochodzeniu Julii Domny (LXVIII, 24).

¹²Oprócz omówionych dzieł do naszych czasów zachowały się również: *Przeciw Apionowi* (Πρὸς Ἀπίωνα) oraz *Autobiografia* (Βίος).

¹³B. Niese, *Flavii Iosephi opera*, t. VI, Berlin 1895 (reprint 1955).

¹⁴B. Niese, *Flavii Iosephi opera*, t. I-IV, Berlin 1887-1890 (reprint 1955).

¹⁵Opracowania dotyczące Kasjusza Diona zob.: F. Millar, *A study of Cassius Dio*, Oxford 1966; F. Kolb, *Literarische Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodian und der Historia Augusta*, Bonn 1972.

¹⁶U.P. Boissevain, *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt*, t. I-III, Berlin, 1895-1901 (reprint 1955). W polskim tłumaczeniu ukazała się część dzieła zob. Kasjusz Dion Kokcejanus, *Historia rzymska*, t. I, tł. W. Madyda, Wrocław 1967. Całość z tłumaczeniem angielskim została wydana w latach 1914-1927, ed. E. W. Cary (Loeb).

W oparciu o dzieło Kasjusza Diona powstała historia, której autorem był **Jan Zonaras** (gr. Ἰωάννης Ζωναράς, łac. Joannes Zonaras)¹⁷ historyk i teolog. Żył on w czasach panowania Aleksego I Komnena. Jego najważniejszym dziełem, które zachowało się do naszych czasów jest *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν* znane pod łacińskim tytułem *Historiae romnorum Excerpta*¹⁸. Dzieło podzielone jest na XVIII ksiąg i zawiera opis historii świata od jego stworzenia aż do roku 1118. Początkowe księgi zostały napisane w oparciu o dzieła Józefa Flawiusza. Historia Rzymu została zaczerpnięta od Kasjusza Diona. W swojej kronice opisuje sprawy związane z Odenatem (księga XII) oraz bitwę pod Emesą w czasach konfliktu Aureliana i Zenobii (księga XXIV).

Herodian (gr. Ἡρωδιανός)

Herodian urodził się ok. 180 r¹⁹. Nie wiemy dokładnie z jakiego miasta pochodził. Zdania historyków na ten temat są podzielone. Nie wiemy też czym zajmował. Można przypuszczać, że pełnił jakąś bliżej nieokreśloną funkcję w administracji Cesarstwa. Jego dzieło, napisane w języku greckim, znane pod polskim tytułem *Historia cesarstwa po Marku* (gr. *Ἡρωδιανου τῆς μετὰ Μαρκαν βασιλείας ἱστορία*) składa się z ośmiu ksiąg²⁰. Wszystkie zachowały się do naszych czasów. Herodian opisuje historię polityczną Cesarstwa od śmierci Marka Aureliusza, aż do czasów wybrania na cesarza Gordiana III, czyli lata 180-238.

W swojej pracy koncentruje się na osobie danego panującego, któremu przypisuje możliwość animowania życia politycznego Cesarstwa. Herodian nie widział symptomów kryzysu i przemian jakie miały miejsce za jego życia. Na dwóch biegunach ustawiał wojsko i senat. Podczas gdy obawiał się siły i samowoli armii, ufał cesarzowi i wielkie nadzieje pokładał właśnie w senacie.

Herodian opisuje dokładnie panowanie cesarza Heliogabala, jego związki z Emesą oraz kwestie religijne związane z kultem kamienia z Emesy (V-VI). Jego opis emesańskiej

¹⁷I. Grigoriadis, *Linguistic and literary studies in the Epitome Historion of John Zonaras*, Thessaloniki 1998, E. V. Maltese, *Zonaras, Johannes W: Lexikon des Mittelalters*, tom IX, s. 673

¹⁸Ioannis Zonarae, *Annales*, ed. Moritz Pinder, Impensis ed. Weberi, 1897 (reprint 2010 r.)

¹⁹Więcej o Herodianie i jego dziele zob. H. Sidebottom, *Herodian's historical methods and understanding of history*, ANRW II, t. XXXIV, 1997, s. 2775-2836; G. Alfody, *Zeitgeschichte und Krisenempfindung bei Herodian*, Hermes, t. XCIX, 1971, s. 429-449; G. Alfody, *Herodian's person*, Ancient History, t. II, 1971, s. 204-233; H. Szelst, *Kilka uwag o Historii Herodiana*. Eos, t. XLVI, 1952-1953, s. 57-67.

²⁰K. Stavenhagen, *Herodiani ab excessu divi Marci libri octo*. Leipzig 1922 (reprint Stuttgart, 1967); Herodian, *Historia cesarstwa rzymskiego*, tł. L. Piotrowicz, Wrocław 1963

świątyni jest najbardziej szczegółowym jaki pozostał do naszych czasów, dlatego dzieło Herodiana jest niezwykle istotne z mojego punktu widzenia.

Flawiusz Filostrat (gr. Φιλόστρατος, łac. Lucius Flavius Philostratus)

Imię Filostrat nosiło kilku greckich pisarzy. Flawiusz Filostrat, będący zaufanym człowiekiem na dworze Julii Domny, identyfikowany jest z Flawiuszem Filostratosem II (ur. 178- zm. 248), który studiował w Atenach i Rzymie²¹. Flawiusz Filostrat nie tylko należał do kręgu ludzi związanych z Julią Domną, był również przedstawicielem drugiej sofistyki. Z inicjatywy Julii Domny napisał *Żywot Apolloniusza z Tiany* (gr. Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον, łac. *Vita Apollonii*). Jest też autorem m.in. *Żywotów sofistów* (gr. Βίῳ σοφιστῶν, łac. *Vitae sophistarum*) oraz *Dialogu o herosach* (gr. Ἡρωικός, łac. *Heroikos*)²².

Jego dzieła napisane są w sposób przejrzysty, lekki i prosty, pozwalając zrekonstruować klimat intelektualny panujący w otoczeniu Julii Domny oraz charakter sprawowanego przez nią „mecenatu”.

Libaniusz z Antiochii (gr. Λιβάνιος, łac. Libanius)

Libaniusz żył w IV w. Pochodził z Antiochii gdzie spędził lata młodości i gdzie wrócił na starość. Był przedstawicielem drugiej sofistyki i przeciwnikiem chrześcijaństwa. Współpracował z Julianem Apostatą. Wspierał działania mające na celu odrodzenie religii rzymskich²³. Jego dorobek zachował się do dzisiaj prawie w całości. Są wśród niego listy, mowy oraz deklamacje retoryczne²⁴.

Libaniusz wspomina losy Emesy po zdobyciu Palmyry przez Aureliana, co jest dla

²¹Literatura dotycząca Flawiusza Filostratosa zob.: G. Anderson, *Philostratos. Biography and Belles-Lettres in the Third Century AD*, London 1986; K. Münscher, *Die Philostrate*, W: *Philologus*, t. X, 1907, s. 469-558; M. Szarmach, *Listy miłosne Filostratosa jako przykład żartu retorycznego*, *Meander*, t. VII-VIII, 1993, s. 31-37; M. Dzielska, *Apolloniusz z Tiany. Legenda i rzeczywistość*, Kraków 1983; F. Solmsen, *Some Works of Philostratus the Elder* W: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, LXXI, 1940, s. 556-572.

²²*Flavii Philostrati Opera, Philostratus the Athenian*, C. L. Kayser., t. I-II, Lipsiae 1870-1871 (reprint 1964). W języku polskim ukazały się następujące dzieła Flawiusza Filostrata, *Żywot Apolloniosa z Tyany*, tłum. M. Szarmach, Toruń 2000; Idem, *Rozmowa o herosach*, tłum. M. Szarmach, Toruń 2003; Idem, *Żywoty sofistów*, tłum. M. Szarmach, Toruń 2008.

²³Więcej o Libaniuszu zob. P. Petit, *Les fonctionnaires dans l'oeuvre de Libanios: analyse prosopographique*, Paris 1994; Idem, *Les étudiants des Libanios. Un professeur de faculté et ses élèves au Bas-Empire*, Paris 1957; André-Jean Festugière, *Antioche paienne et chretienne. Libanius, Chrystome et les moines de Syrie*, Paris 1959.

²⁴R. Foerster, *Libanii opera*, Leipzig 1903-1927.

mnie bardzo istotne. Pisze bowiem o jej fatalnej kondycji i ostatecznym upadku (*Or.*, XXVII,42²⁵, *Epist.* 846²⁶). To jedyna tego typu informacja jaka posiadamy.

Jan Stobajos (gr. Ἰωάννης ὁ Στοβαῖος, łac. Stobaeus)

Żył w piątym wieku i pisał po grecku. Był autorem kompilacji na którą składają się wypisy z 500 dzieł. Swoje kompendium napisał dla syna. Zachowało się ono w dużej części do dnia dzisiejszego.

Wspomina on Emesę, przytaczając neoplatońskiego filozofa Porfiriusza (*Anthologia*, I, 3,56)²⁷.

Heliodor z Emesy (gr. Ἡλιόδωρος, łac. Heliodoros)

Heliodor z Emesy jest autorem romansu napisanego po grecku, który w całości zachował się do naszych czasów i nosi polski tytuł: *Opowieść Etiopska o Theagenesie i Chariklej* (*Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικά*)²⁸. Jest on ostatnim znanym nam romansopisarzem greckim.

O samym autorze mamy bardzo skąpe informacje. Sam napisał o sobie w zakończeniu swojego dzieła, że jest „Fenicjaninem z Emezy, z rodu Heliosa, synem Teodozjusza”²⁹.

Sokrates Scholastyk utrzymywał, że Heliodor był biskupem³⁰. Za nim te informacje podał m. in. Focjusz³¹. Nie można jednoznacznie stwierdzić czy ta identyfikacja jest trafna. Wydaje się, jednak, że jest to błąd. Prawdopodobnie nie rozróżniono dwóch różnych postaci o tym samym imieniu i potraktowano je jako jedną osobę.

²⁵R. Foerster, *Libanii opera*, t. I-IV, Leipzig 1903-1908 (reprint Hildesheim: Olms, 1997)

²⁶R. Foerster, *Libanii opera*, t. X-XI, Leipzig 1921-1922 (reprint Hildesheim: Olms, 1997)

²⁷O. Hense and C. Wachsmuth, *Ioannis Stobaei anthologium*, t. I-V, Berlin 1884-1912 (reprint 1958).

²⁸*Erotici scriptores: Parthenius, Achilles Tatius, Longus, Xenophon Ephesius, Heliodorus, Chariton Aphrodisiensis, Antonius Diogenes, Iamblichus ex nova recensione Guillelmi Adriani Hirschig; Eumathius ex recensione Philippi Le Bas: Apollonii Tyrii Historia ex cod. Paris. edita a J. Lapaume; Nicetas Eugenianus ex nova recensione Boissonadii: Graece et Latine cum indice historico*, Paris 1856. Przekład na język polski: Heliodor, *Opowieść etiopska o Theagenesie i Chariklej*, tłum. S. Dworacki, Poznań 2000.

²⁹Heliodor, X, 41

³⁰Sokrates Scholastyk, *Hist. eccl.*, V, 22

³¹Phot., cod. 73

Dzieło Heliodora wpisuje się w nurt greckiego romansu. Napisane w III lub IV w. jest uważane za szczytowe osiągnięcie tego gatunku. Heliodor opisuje historię pary zakochanych. Od początku ich znajomości uczucie, jakim się obdarzają, poddane jest wielu próbom, a ich samych spotykają zadziwiające przygody.

Heliodor w wielu miejscach swojego romansu odnosi się bezpośrednio do Heliosa. Miejsce Heliosa i rola jaką spełniał w konstrukcji romansu nie została jeszcze należycie przebadana, ale wydaje się być znaczna. Z pewnością postać Heliodora musi zostać wymieniona przy opisywaniu dziejów Emesy. Był on bowiem jednym z bardziej znanych jej mieszkańców.

Zosimos (gr. Ζώσιμος, łac. Zosimus)

Zosimos jest autorem dzieła *Historia Nowa* (gr. *Ἱστορία νέα*)³². Do dnia dzisiejszego zachowało się VI ksiąg tej pracy obejmujących czasy od Augusta do roku 410. Księga VI urywa się na oblężeniu Rzymu przez Alaryka. Brakuje również zakończenia księgi I i początku II (które zapewne opisywały czasy panowania Dioklecjana i początek panowania Konstantyna).

Autor zapewne postawił kontynuować dzieła Polibiusza, do którego nawiązuje we wstępie swojej pracy. Zosimos był poganinem i przez całe jego dzieło przebiega silnie widoczna antychrześcijańska propaganda. Zdawał sobie sprawę z kryzysu państwa i impasu politycznego w jakim znalazło się Cesarstwo Rzymskie. Autor *Historii Nowej* przyczyny kryzysu upatrywał w odejściu od starych, uświęconych tradycją wierzeń. Sugerował, że kryzys jest karą za sprzeniewierzenie się boskiemu prawu.

³² Zosimus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ed. I. Bekker, B. G. Niebuhr, Bonn 1837, tłumaczenie na język polski: *Nowa historia*, tłum. H. Cichocka, opr. E. Wipszycka, Warszawa 1993.

Informacje dotyczące najważniejszych opracowań na temat Zosimosa i jego dzieła znaleźć można w poniższych opracowaniach: W. E. Kaegi, *Byzantium and the decline of Rome*, Princeton 1968; A. Cameron, *The date of Zosimus' New History*, *Philologus*, t. CXIII, 1969, s. 106-110; D. C. Scavone, *Zosimus and his historical models*, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, t. XI, 1970, s. 57-67; R. T. Ridley, *Zosimus the Historian*, *Byzantinische Zeitschrift*, t. LXV, z. 2, 1872, s. 277-305; F. Paschoud, *Cinq etudes sur Zosime*, Paris 1975; L. Cracco Ruggini, *Zosimo, ossia il rovesciamento delle storie ecclesiastiche*, *Augustinianum*, t. XV, 1976, s. 23-36; T. Damsholt, *Das Zeitalter des Zosimos. Euagrius, Eustathios und die Aufhebung des chrysargyron* W: *Analacta Romana Instituti Danici*, t. VIII, 1977, s. 89-102; W. Parke, *The attribution of the oracle in Zosimus New History*, *Classical Quarterly*, t. XXXII, 1982, s. 441-444; F. Paschoud, *Zosime, Eunape et Olympidore, temoins des invasions barbares* W: F. K. Chrysos, A. Scharcz, *Das Reich und die Barbaren*, Wien 1990, s. 181-201; H. Cichocka, *Zosimus' account of Christianity* W: *Paganism in the Late Empire and in Byzantium. Byzantina et Slavica Cracoviensia I*, pod red. M. Salamona, Kraków 1992, s. 89-104.

Źródła z jakich korzystał Zosimos nadal pozostają dyskusyjne, ponieważ wzorem innych dziejopisarzy klasycznych unikał bezpośredniego powoływania się na wykorzystane w pracy fragmenty innych autorów. Można przypuszczać, że korzystał on w jakimś stopniu z niezachowanych dzieł Eunapiosa, Deksipposa z Aten i Olimpiodora.

Wobec braku źródeł pogańskich do IV wieku, praca Zosimosa jest niezwykle ważna dla historyków, pomimo że miejscami jego ocena wydarzeń zdeterminowana jest przez antychrześcijańskie poglądy autora. Zosimos pisze o Emesie w kontekście starć wojsk Zenobii z Rzymem (I, 51-56.)

Prokopiusz z Cezarei (gr. Προκόπιος ὁ Καισαρεύς, łac. Procopius Caesarensis)

Prokopiusz z Cezarei urodził się ok. roku 500 w Cezarei Nadmorskiej³³. Zmarł ok. 560 roku. Z wykształcenia był prawnikiem i taki zawód początkowo wykonywał w swoim rodzinnym mieście. Prawdopodobnie kształcił się w samej Cezarei oraz w pobliskim Berytos (Bejrut). Wszystkie jednak informacje o Prokopiuszu czerpiemy jedynie ze skąpych autobiograficznych wzmianek w jego pracach.

Wiemy na pewno, że Prokopiusz spędził kilkanaście lat w sztabie Belizariusza. Towarzyszył mu podczas walk z Persami, brał udział w stłumieniu powstania Nika, uczestniczył w starciu z Wandalami w Afryce oraz z Persami w Italii. Opierając się na własnych doświadczeniach, korzystając z dokumentów sztabu Belizariusza oraz z dzieła Faustosa napisał *Księgi o wojnach* (gr. Ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγοι, łac. *De bellis*). Zachowane w całości dzieło powstawało w latach 544-545, ale ostatecznie zostało zakończone dopiero w roku 551. Autor opisuje w nim wojny z Persją, Wandalami oraz Ostrogotami. Napisane w klasycznej, pogańskiej konwencji monumentalne dzieło dało autorowi w historiografii przydomek „ostatniego wielkiego historyka starożytności”³⁴.

³³ *Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. J. Haury, z poprawkami naniesionymi przez G. Wirth, t. I-III, Leipzig 1976-1964. Wybrane opracowania dotyczące Prokopiusza: J.A.S. Evans, *Procopius*, New York 1972; A. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, Berkeley - Los Angeles - London 1985; A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea*, Philadelphia 2004; G. Greatrex, *The dates of Procopius' works* W: *Byzantine and Modern Greek Studies*, t. XVIII, 1994, s. 101-114; T. Bratton, *The identity of the plague of Justinian according to Procopius*, *Society for Ancient Medicine*, t. VII, 1980, s. 1-2

³⁴ Prokopiusz tak głęboko pozostawał pod wpływem Polibiusza. Więcej na ten temat zob. G.A. Downey, *Paganism and Christianity in Procopius*, *Church History Studies in Christianity and Culture*, t. XVIII, 1949, s. 89-102; J. A. S. Evans, *Christianity and paganism in Procopius of Caesarea*, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, t. XII, 1971, s. 81-100; H.J. Diesner, *Eine Thukydides-Parallele bei Prokop*, *Rheinisches Museum für Philologie*, t. CXIV, 1971, s. 93-94; *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów*

Prokopiusz budzi kontrowersje wśród historyków. Dzieje się tak za sprawą dwóch późniejszych dzieł jego autorstwa: *O budowlach* (gr. Περὶ Κτισμάτων, łac. *De Aedificiis*) oraz *Historii sekretnej* (gr. Ἀνέκδοτα, łac. *Historia Arcana*)³⁵. Obie pozycje nie posiadają już takiego rozmachu co *Księgi o wojnach*. Entuzjastyczne *O budowlach* jest opisem znanych obiektów i wysławia Justyniana jako znakomitego budowniczego. Tymczasem *Historia sekretna* jest paszkwilem na Justyniana, Teodorę oraz Belizariusza.

Historia sekretna została wydana drukiem dopiero w XVII wieku. Wcześniej posiadamy o niej jedną wzmiankę w *Liber Suda*³⁶. Wzmianka ta jednak również nie jest jednoznaczna. Autor pisze w niej o tekście Prokopiusza *Ἀνέκδοτα*, który współcześni historycy utożsamili z *Historią sekretną*.

Historycy starali się wyjaśnić intencje Prokopiusza jakie miały mu przyświecać przy pisaniu *Historii sekretnej*. Proponowano wiele rozwiązań: uważano, że rozczarowany Prokopiusz pałał w istocie rządzą zemsty w stosunku do swoich protektorów i dał temu wyraz właśnie w tym dziele³⁷. Sugerowano, że autor pod koniec życia cierpiał na starczą sklerozę³⁸, podważano autorstwo Prokopiusza czy też doszukiwano się załączków opozycji wobec Justyniana skoncentrowanej wokół autora *Historii sekretnej*³⁹. Kwestia ta nie została jeszcze jednoznacznie rozstrzygnięta.

Prokopiusz w przypisywanej mu *Historii sekretnej* opisuje Emesę w dosyć niekorzystnym świetle. Jest ona tłem historii Priskusa – mieszkańca miasta i jego finansowych malwersacji, w które zaangażowany był miejscowy Kościół emesański (*Historia sekretna* XXVIII). Konkluzją opowieści jest oskarżenie skierowane w stronę Justyniana i jego bezprawne działania mające na celu pozyskanie za wszelką cenę pieniędzy.

późnego antyku, pod red. E. Wipszyckiej, s. 51 oraz A. Konarek, *Wstęp* W: Prokopiusz z Cezarei *Historia sekretna*, tłum. A. Konarek, Warszawa 1998, s. 5-13

³⁵ G. Wirth, *Procopii Caesariensis opera omnia*, t. I-III, Leipzig 1963. Tłumaczenia dzieł Prokopiusza: *Historia sekretna*, tłum. A. Konarek, Warszawa 1998; *The Secret History*, tłum. na ang. G.A. Williamson Harmondsworth: Penguin Books 1966; *History of the wars*, ed. H. B. Dewing, t. I-V, London 1914-1928; Prokop, *Werke*, ed. O. Veh, t. I-V, Munchen 1977-1981

³⁶ Suda, Π (pi) 2479: ὅτι τὸ βιβλίον Προκοπίου τὸ καλούμενον Ἀνέκδοτα ψόγους καὶ κωμωδίας Ἰουστινιανοῦ βασιλέως περιέχει καὶ τῆς αὐτοῦ γυναικὸς Θεοδώρας, ἀλλὰ μὴν καὶ αὐτοῦ Βελισαρίου καὶ τῆς γαμετῆς αὐτοῦ.

³⁷ T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, Warszawa 1959, t. II, s. 808

³⁸ Tak Prokopiusza z *Historii sekretnej* próbował „wytłumaczyć” Comparetti, włoski wydawca dzieła.

³⁹ B. Rubin, *Prokopios von Kaisareia*, Stuttgart 1954

b. Źródła łacińskie

Cyceron (Marcus Tullius Cicero)

Cyceron, mówca rzymski i mąż stanu, urodził się w roku 106 p.n.e. Został zamordowany w roku 43 p.n.e. Cyceron był kwestorem, edylem kurulnym, pretorem a następnie konsulem, przy czym był pierwszą osobą w swojej rodzinie która sprawowała urząd⁴⁰.

Do naszych czasów zachował się bardzo obszerny dorobek Cycerona na który się składają takie dzieła jak m.in.: *O mówcy* (łac. *De oratore*), *O państwie* (łac. *De re publica*), *O powinnościach* (łac. *De officiis*), *O granicach dobra i zła* (łac. *De finibus bonorum et malorum*) oraz mowy, w tym: *Mowy przeciwko Katylinie* (łac. *Catiline Orations*), *W obronie Milona* (łac. *Pro Milone*) i *Filipiki* (łac. *Philippicae*) oraz *Listy* (łac. *ad Atticum, ad Familiares, ad Quintum fratrem, ad Brutum, ad Strybam*)⁴¹.

Cyceron w swoich listach wzmiankuje Jamblicha- władcę Emesy, którego nazywa „przywódcą Arabów” (*Epistulae ad Fam. XV,1*) i którego Rzymianie traktowali jako swojego sprzymierzeńca w walkach z Partami. Wspomina również innego władcę Emesy Samsigerama (*Epistulae ad Attium II,16*).

Korneliusz Tacyt (Publius Cornelius Tacitus Caecina)

Tacyt urodził się w 55 lub 56 roku, na terytorium celtyckim, nie wiadomo jednak dokładnie gdzie. Kształcił się w Rzymie. Zmarł ok. roku 120⁴². Był pierwszą osobą w swojej rodzinie, która zajmowała wysokie stanowiska państwowe. Zasiadał w senacie, był kwestorem, pretorem oraz prokonsulem.

Jego *Historiae* (*Dzieje*) oraz *Annales* (*Kroniki*) zachowały się częściowo do naszych czasów⁴³. *Historiae* zostały napisane pomiędzy rokiem 100 a 110 r. Zachowały się ich

⁴⁰Zob. E. Rawson, *Cicero, a portrait*, Bristol, 1975, H. J. Haskell *This was Cicero*, New York 1964

⁴¹Cicero, *Opera omnia*, ed. C. F. Müller, G. Friedrich, t. I-XV, Leipzig 1878. *Dzieła M. T. Cycerona*, tłum. E. Rykaczewski, t. I-VII, 1870–1879

⁴² Bibliografia dotycząca Tacyta znajduje się w ANRW II, 33, 2 (1990) oraz ANRW 33, 3 (1990). Artykuły dotyczące Tacyta znajdują się również w ANRW II, 33,2, (1990), ANRW 33,3, (1990), ANRW 33, 4 (1990). Zob. również: M. Jaczynowska, *Tacyt*, *Kwartalnik Historyczny*, t. LXVII, z. 3, 1960, s. 740-746 oraz A.R. Birley, *The life and death of Cornelius Tacitus*, *Historia*, t. XLIX, 2000, s. 230-247.

⁴³Cornelii Taciti, *Historiae*, ed. C. D. Fisher, Oxford 1911, Idem, *Annals*, ed. C. D. Fisher, Oxford 1906. Polskie

pierwsze cztery księgi i początek księgi V, opisujące wydarzenia z lat 69 i 70 czyli rządy Domicjana i Wespazjana. *Annales* zachowały się w większym stopniu. Ocalały księgi od I do IV, części ksiąg V i VI, księga XI bez początku oraz księgi XII-XV w całości. Księgi te opisują dzieje wcześniejsze- panowanie cesarzy od Tyberiusza do Nerona.

Tacyt jest również autorem następujących dzieł: *Żywotu Agrykoli* (łac. *De vita Iulii Agricolae*), *Germanii* (łac. *De origine et situ Germanorum*) oraz *Dialogów o mówcach* (łac. *Dialogus de oratoribus*).

Tacyt nie wymieniał źródeł, z jakich korzystał. Można jednak uznać że przy pisaniu *Annales* z pewnością czerpał wiadomości z listów i innych dokumentów do których miał dostęp. Koncentrował się na pokazaniu działań jednostki i poczynaniach konkretnych cesarzy. Tacyt często zaznaczał zgubny wpływ samodzielnej polityki władcy, prowadzonej bez konsultacji z senatem. Potrafił wybierać istotne fakty, rezygnując w dużej mierze z plotek i niepotwierdzonych informacji. Jednocześnie interesowały go wydarzenia, które miały miejsce w Rzymie, ewentualnie w granicach Imperium. Wszystko co działo się poza granicami nie było już dla niego ważne. Jego dzieła charakteryzuje lapidarność, dosadność i zwięzłość. Prace Tacyta mają charakter moralizatorski i przedstawiają senatorski punkt widzenia.

Zarówno w *Historiae* (II,81)⁴⁴ jak i w *Annales* (XIII,7)⁴⁵ wspomina Tacyt o dynastii pochodzącej z Emesy. Jest to bardzo istotne dla rekonstrukcji genealogii miejscowych władców.

Ulpianus Domitius

Ulpianus Domitius ur. 170 r. - zm. 223 r., pochodził z Tyru. Był jurystą, a jego dorobek znany za pośrednictwem *Digestów* Justyniana I Wielkiego⁴⁶. Fragmenty, których jest autorem wchodzi w skład *Imperatoris Iustiniani Opera*. Znajdują się wśród nich

---

tłumaczenia Tacyta: Tacyt, *Dzieła*, tłum. S. Hammer, t. I-II, Warszawa 1957 oraz Tacyt, *Wybór pism*, tłum. S. Hammer, Wrocław 1953

⁴⁴Cornelii Taciti, *Historiae*, ed. C. D. Fisher, Oxford 1911

⁴⁵Cornelii Taciti, *Annals*, ed. C. D. Fisher, Oxford 1906

⁴⁶P. Krüger, *Ulpiani Liber singularis regularum*, Hildesheim 2001, (*Collectio librorum iuris anteiustiniani*, t. II); E. Mertens: *Inhalt und Herkunft der Opinions Ulpianus*, Göttingen 1958; M. Avenarius, *Die pseudo-ulpianische Einzelschrift des Rechtsregeln (liber singularis regularum)*, Göttingen 2005.

również te dotyczące nadania Emesie *ius italicum* (Dig.50.15.1.4)⁴⁷.

Eutropiusz

Eutropiusz urodził się ok. 320-330 r. prawdopodobnie poza Półwyspem Apenińskim, być może w Azji Prokonsularnej lub w greckiej części Cesarstwa⁴⁸. Karierę rozpoczął w cywilnej administracji Cesarstwa, brał udział w perskiej wyprawie Juliana, był prokonsulem Azji. Oskarżony o udział w spisku na cesarza Walensa uniknął śmierci, ale musiał opuścić Wschód. Następnie przebywał w Rzymie i Konstantynopolu.

Jego dzieło napisane po łacinie *Breviarium ab urbe condita* zachowało się do naszych czasów. Opisuje ono historię Rzymu od jego założenia, aż do śmierci Jowiana w 364 roku. Eutropiusz napisał swoje dzieło prosto i zwięźle. Koncentrował się przede wszystkim na wojnach i konfliktach militarnych. Zupełnie pominął kwestie religijne. Jego zwięzły i przejrzysty styl spowodowały, że praca ta cieszyła się wielką popularnością.

Eutropiusz pisze w ósmej księdze zarówno o Septymiuszu Sewerze (VIII, 18-19) jak i o Heliogabalu (VIII, 22) oraz Aleksandrze Sewerze (VIII, 23) i Zenobii (IX,13).

Ammian Marcellinus (Ammianus Marcellinus)

Ammian Marcellinus najprawdopodobniej pochodził z Antiochii, chociaż istnieją też hipotezy mówiące że być może urodził się w Syrii, Fenicji, Grecji lub Egipcie⁴⁹. Urodził się ok. roku 330 w średniozamożnej rodzinie. Zmarł po roku 392⁵⁰. Jego ojciec zajmował jakies

⁴⁷Ulpianus Domitius, *Corpus Iuris Civilis*, ed. Th. Mommsen, P. Krüger, Berlin 1954

⁴⁸*Eutropii Breviarium ab urbe condita*, ed. C. Santini, BRGRT, Leipzig 1979. W angielskim tłumaczeniu zob. Eutropiu, *Breviarium*, tł. H.W. Bird, Liverpool 1993. Polski przekład: Eutropiusz, *Brewiarium od założenia miasta* W: *Brewiaria dziejów rzymskich*, tłum. P. Nehring i B. Bibik, Warszawa, 2010. Więcej na temat Eutropiusza i jego dzieła zob. H. W. Bird, *The Roman emperors: Eutropius' perspective*, *The Ancient History Bulletin*, t. I, 1987, s. 138- 151; H. W. Bird, *Eutropius. In defence of the senat*, *Cahiers des Etudes Anciennes*, t. XX, 1987, s. 63-72; Idem, *Structure and themes in Eutropius' Breviarium*, *Classical Bulletin*, t. LXVI, 1990, s. 87-92; T. Damsholt, *Zur Benutzung von dem Breviarium des Eutrop in der Historia Augusta*, *Classica et Mediavelia*, t. XXV, 1964, s. 138-150; G. Bonamente, *La biografia di Eutropio lo storico*, *Annali della Facolta di Lettere e Filosofia, Universita di Macerata*, t. X, 1977, s. 161-210 oraz P. Venini, *Peanio traduttore di Eutropio*, *Memorie dell'Institutio Lombardo*, t. XXXVII, 1981-1983, s. 421-447.

⁴⁹Ch. Fornara, *Studies in Ammianus Marcellinus, The Letter of Libanius and Ammianus Connection with Antioch*, *Historia*, t. XLI, 1992, s. 328; T.D. Barnes, *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality*, London 1998, s. 54

⁵⁰Ammianus Marcellinus, *Loeb Classical Library*, t. I-III, ed. J. C. Rolfe, London 1935-1940. Polski przekład: Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie* t. I-II, tłum. Ignacy Lewandowski, Warszawa 2001-2002. Zob. też A. Brandt, *Moralische Werte in den Res gestae des Ammianus Marcellinus, Hypomnemata 122*, Göttingen 1999; H. J. W. Drijvers, D. Hunt, *The Late Roman World and Its Historian. Interpreting Ammianus Marcellinus*, London

blżej nieokreślone stanowisko w administracji miejskiej lub w wojsku.

Ammian rozpoczął swoją karierę w roku 350 kiedy to jako członek *protectores domestici* został przydzielony do ochrony dowódcy jazdy Ursyna. Wraz z Ursynem przebywał w Nisibis, w Mediolanie, w Galii oraz w Mezopotamii. Podczas jednej z tych podróży poznał Juliana Apostatę. Po bitwie pod Ktezyfontem w 363 roku Ammian Marcellinus wrócił do Antiochii, gdzie prawdopodobnie pracował jako adwokat. W tym czasie dużo podróżował. Był w m.in. Egipcie i Azji Mniejszej, aby ostatecznie, po roku 380, osiąść w Rzymie.

Rerum gestarum libri XXXI jest jedynym znanym nam dziełem tego autora. Z XXXI ksiąg nie zachowało się pierwszych trzynaście. Księgi XIV-XXXI, które istnieją po dzień dzisiejszy, dotyczą lat 353-378. Zaginione księgi Ammiana Marcellinusa opisywały czasy od panowania Nerwy do roku 353. Księgi które pozostały opisują mało znany wycinek dziejów i są drobiazgowo oraz skrupulatne.

Ammian Marcellinus reprezentował światopogląd pogański. Swoją pracę napisał po łacinie. Jednak jego dzieło nie cieszyło się zbyt dużą popularnością ze względu na trudny język jakiego używał. Sam autor był Grekiem i nie posługiwał się łaciną w sposób swobodny. Opierał się w dużej mierze na swoich własnych przeżyciach oraz licznych relacjach świadków. Sam autor najczęściej minimalizował swój udział w opisywanych wydarzeniach co, czyni jego dzieło tym bardziej cennym.

Ammian Marcellinus wspomina o Emesie w swoim dziele trzykrotnie. Za każdym razem pisząc nazwę miasta przez podwojone „s” (Emessa). Pierwszy raz nazwa miasta pojawia się w kontekście opisu wschodnich prowincji imperium rzymskiego (XIV,8,8-9). Po raz kolejny nazwa miasta pada przy okazji opisu okrutnych metod sprawowania władzy przez cesarza Gallusa, który to niesłusznie oskarżył Euzebiusza z Emesy Pittacasa (XIV,7,18). Po raz ostatni nazwa miasta przytoczona jest przy okazji wzmianki o cesarzu Heliogabalu (XXVI,6,20).

1999; A. Wieber-Scariot, *Zwischen Polemik und Panegyrik. Frauen des Kaiserhauses und Herrscherinnen des Ostens in den Res gestae des Ammianus Marcellinus*, Trier 1999; F. Wittchow, *Exemplarisches Erzählen bei Ammianus Marcellinus*, Leipzig 2001; G. Kelly, *Ammianus and the Great Tsunami*, *Journal of Roman Studies*, t. XCIV, 2004, s. 141-165; J. P. Davies, *Rome's Religious History: Livy, Tacitus, and Ammianus on Their Gods*, Cambridge 2005.

Julian Apostata (Flavius Claudius Iulianus)

Julian, zwany przez późniejszych, chrześcijańskich pisarzy Apostatą, był cesarzem rzymskim w latach 361-363. Urodził się w 332 lub 331 roku. Zginął w 363 roku w nie do końca jasnych okolicznościach⁵¹. Propagował powrót do religii pogańskiej przy równoczesnej tolerancji wyznaniowej dla chrześcijan. Był autorem kilku prac o charakterze filozoficznym.

Jego utwór zatytułowany *Mispogon albo Nieprzyjaciel Brody* (łac. *Misopogon*) zawiera wzmiankę o mieszkańcach miasta Emesy (XXI), którzy w niejasnych okolicznościach zniszczyli groby Galilejczyków⁵². Julian wspomina też Emesę w swoim *Hymnie do Heliosa (Oration IV, 102-103, 154)*⁵³.

Aureliusz Wiktor (Sextus Aurelius Victor)

Aureliusz Wiktor pochodził z Afryki przybył do Rzymu gdzie z wielką determinacją wspinał się powoli po szczeblach kariery⁵⁴. O jego życiu wiemy niewiele. Posiadamy jedynie nieliczne autobiograficzne wzmianki, jedną informację u Ammiana Marcellinusa⁵⁵ oraz jedną inskrypcję dotyczącą jego osoby⁵⁶. Możemy jedynie przypuszczać jak przebiegały kolejne etapy kariery Aureliusza Wiktora. Po zakończeniu wstępnej edukacji w Afryce (być może w Kartaginie) Aureliusz Wiktor udał się do Rzymu gdzie zajmował się prawem i retoryką. Swoją zawodową karierę rozpoczął w administracji cywilnej. Ok. roku 357 udał się do Sirmium gdzie zaczął pracę nad swoim dziełem. Doceniony przez Juliana został mianowany

⁵¹P. Athanassiadi, *Julian. An Intellectual Biography*, London, 1992; G.W. Bowersock, *Julian the Apostate*, London, 1978; J. Lascaratos, *Fatal Wounding of the Byzantine Emperor Julian the Apostate (361-363 A.D.)* W: *Approach to the Contribution of Ancient Surgery*, t. XXIV, 2000, s. 615-619; N. Lenski, *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century AD*, London, 2003, S. N. Lieu, *From Constantine to Julian: A Source History*, New York, 1996; A. Murdoch, *The Last Pagan: Julian the Apostate and the Death of the Ancient World*, Stroud, 2005, D. Rohrbacher, *Historians of Late Antiquity*, New York, 2002; R. Smith, *Julian's gods: religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate*, London, 1995

⁵²W.C. Wright, *The Works of the Emperor Julian*, Harvard, t. II, 1913 (reprint 1980).

⁵³*The Works of the Emperor Julian*, ed. W. Heinemann, 1913.

⁵⁴O Aureliuszu Wiktorze i jego dziele zob. też: H.W. Bird, *Aurelius Victor. Some fourth century issues*, *The Classical Journal*, t. LXXIII, 1978, s. 223-237; R. J. Panella, *AA lowly born historian of the Roman empire: some observations on Aurelius Victor and his De Caesaribus*, *Thought*, t. LV, 1980, s. 122-131; H. W. Bird, *Sextus Aurelius Victor: a historiographical study*, Liverpool 1984.

⁵⁵Amiann Marcellinus, XXI, 10, 5-6

⁵⁶ILS 2945

namiestnikiem prowincji Panonia Secunda w randze konsularnej⁵⁷. Następnie Aureliusz Wiktor pełnił funkcje prefekta Rzymu.

Najbardziej znanym jego dziełem jest *Liber de Caesaribus*⁵⁸. Aureliuszowi Wiktorowi kopiści przypisywali wprawdzie autorstwo innych dzieł, takich jak: *Origo Gentis Romanae* oraz *De Viris Illustribus Romae*, ale nie zostało to jednoznacznie stwierdzone.

Liber de Caesaribus jest zbiorem biografii od Augusta do Konstancjusza II. Autor z pewnością korzystał przy jego pisaniu z prac Swetoniusza i Tacyta. Część wydarzeń prawdopodobnie znał z autopsji⁵⁹.

Myślą przewodnią dzieła jest przekonanie o wyjątkowej dziejowej roli Rzymu. Autor zestawia rzymski ład i porządek z nieposłuszeństwem i brakiem dyscypliny krnąbrnej armii. Jednocześnie dawał do zrozumienia, że bez opieki Fortuny i na przekór Fatum nic nie można zrobić. Wszystko to wskazuje na to, że Aureliusz Wiktor był poganinem. W swoim dziele pominął milczeniem fakt istnienia chrześcijaństwa, gloryfikował natomiast arystokrację i senat oraz potępił samowolę cesarzy. Aureliusz Wiktor napisał dzieło spójne, przemyślane, posiadające przewodnią myśl. Jego styl jest bardzo wyrafinowany i trudny dla przeciętnego czytelnika. Z tego powodu, w przeciwieństwie do Eutropiusza, recepcja Aureliusza Wiktora była znacznie mniejsza.

Aureliusz Wiktor w swoich dziełach *De Caesaribus* (VI, 23-24) oraz *Epitome de Caesaribus* (XXIII) opisuje panowania Heliogabala, związanego ściśle z Emesą oraz Zenobię (XXV).

Scriptores Historiae Augustae

Zbiór biografii cesarzy i uzurpatorów, cesarzy od Hadriana do Numeriana, publikowany pod zbiorczym tytułem *Scriptores Historiae Augustae*⁶⁰ jest dziełem, które

⁵⁷ C.E.V. Nixon, *Aurelius Victor and Julian*, *Classical Philology*, t. LXXXVI, 1991, s. 113-125.

⁵⁸ Wydanie Aureliusza Wiktora: *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus, praecedunt Origo gentis Romanae et Liber de viris illustribus urbis Romae, subsequitur Epitome de Caesaribus*, ed. Fr. Pichlmayer, z poprawkami R. Grundela, Leipzig 1970 (reprint 1993).

⁵⁹ Informacje dotyczące źródeł z których korzystał zob.: B. W. Jones, *Suetone et Aurelius Victor, Past and Present*, t. XXV, 1970, s. 346-347; J. Schlumberger, *The Epitome de Caesaribus and Its Sources, Review of Classical Philology*, t. LXXI, 1976, s. 258-268; H. W. Bird, *The sources of the De Caesaribus*, *Classical Quarterly*, t. LXXV, 1981, s. 457-463.

⁶⁰ *Scriptorum Historiae Augustae*, Leipzig 1901-1906 (reprint 1964). Przekład na język polski: *Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, tl. H. Szelest, Warszawa 1966.

niesie ze sobą wiele niejasności⁶¹. Biografie w większości zostały ułożone w sposób chronologiczny, nie licząc niektórych „zbiorów” (zbiory dotyczą przede wszystkim uzurpatorów). Podpisane są imionami sześciu historyków, o których nie ma żadnych wzmianek w innych źródłach. Badania stylistyczne i badania nad językiem wskazują, że teza o tym, że dzieło napisał jeden człowiek jest bardzo prawdopodobna⁶².

W przypadku tego zbioru nie tylko kwestia autorstwa budzi wiele kontrowersji. Również nie ma pewności co do czasu powstania tekstu. Mimo że sam tekst sugeruje, że został spisany w III i IV wieku bardzo prawdopodobne, że jest on późniejszy i został napisany pod koniec IV wieku albo na początku V w. Autor (lub mniej prawdopodobne - autorzy) prezentuje starorzymski i pogański punkt widzenia. Również cytowanie edyktów czy listów charakterystyczne jest dla późnoantycznej historiografii⁶³.

W zbiorze brakuje pełnej biografii cesarza Waleriana (253-260) oraz cesarzy takich jak Filip Arab, Trajan Decjusz, Trebonian Gall, Emilian oraz początku biografii cesarza Licyniusza. Brak również otwierających zbiorów biografii, które zapewne łączyły to dzieło z biografiami autorstwa Swetoniusza. Fakt braku niektórych fragmentów tłumaczono bardzo różnie. Cześć badaczy uważa, że świadomie pominięto tych władców, którzy prześladowali chrześcijan⁶⁴. Zdaje się przeczyć temu fakt, iż w dziele znajduje się wiele fragmentów

⁶¹Literatura dotycząca *SHA* jest bardzo obszerna. Warto po szczegółowe informacje zajrzeć do bibliografii *SAH: Stellenbibliographie zur Historia Augusta*, pod red. E.W. Martena, t. I-IV, Bonn 1985-1987 oraz leksykonu: C. Lessing, *Scriptorum Historiae Augustae*, Leipzig 1901-1906 (reprint 1964). Poniżej podaję wybrane pozycje bibliograficzne: N. Baynes, *The Historia Augusta. Its Date and Purpose*, Oxford 1926; R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968; Idem, *Emperors and Biography*, Oxford 1973; Idem, *Historia Augusta Papers*, Oxford 1983; Idem, *The Historia Augusta*, Bonn 1971; H. Szelest, *Z badań nad Scriptoribus Historiae Augustae*, Meander, t. XVI, 1961, s. 535-545; T. D. Barnes, *The Sources of the Historia Augusta*, Brussels, 1978. Obszerniejsza bibliografia zob. *Vademecum...*, s. 147-148.

⁶²Dyskusja dotycząca autorstwa *SAH* nie została ostatecznie zakończona. Jej bardzo rzetelne podsumowanie znajduje się w *Vademecum...*, s. 140-148, Zob. też I. Marriott, *The authorship of the Historia Augusta. Two computers studies*, *Journal of Roman Studies*, t. LXIX, 1979, s. 65-77; W. Hartke, *Römische Kinderkasier*, Berlin 1951; J. Straub, *Heidnische Geschichtsapologetik in der christlichen Spätantike. Untersuchungen über Zeit und Tendenzen der Scriptoribus Historiae Augustae*, Bonn 1963; A. Chastagnol, *Recherches sur l'Historie Auguste. Rapport sur le progres de la Historia Augusta Forschung depuis 1963*; Bonn 1970; K.P. Johnes, *Kaiserbiographie und Senatsaristokratie. Untersuchungen zu Datierung und sozialen Herkunft der Historia Augusta*, Berlin 1976; P. White, *The authorship of the Historia Augusta*, *Journal of Roman Studies*, t. LVII, 1967, s. 115-133; J. N. Adams, *The authorship of the Historia Augusta*, *Classical Quarterly*, t. XXII, 1972, s. 186-194; Idem, *The linguistic unity of the Historia Augusta*, *Antichthon*, t. XI, 1977, s. 93-102.

⁶³Zob. też: H. Szelest, *Ekskursy i ich rola w zbiorze Historia Augusta*, *Eos*, t. LVIII, 1969-1979, s. 115-123; Idem, *Rola listów i mów w zbiorze Historia Augusta*, *Sprawozdania Wydziału Nauk Społecznych PAN*, 1970, z. 2, s. 45-48.

⁶⁴Więcej na temat aspektów religijnych w *SAH* zob. A. Stertz, *Christianity in the Historia Augusta*, *Latomus*, t. XXXIX, 1977, s. 694-715; A. R. Birley, *Religion in the Historia Augusta*, *Historiae Augustae Colloquium*

nieprzychylnych chrześcijaństwu, które nie zostały usunięte. Można więc przypuszczać, że niezachowane do naszych czasów biografie zaginęły w sposób przypadkowy.

Zbiorczy tytuł *Scriptores Historiae Augustae* został nadany dziełu dużo później. Pierwszy raz użył go Isaac Casaubon (1559-1617), filolog i wydawca, który wydał drukiem *SHA* w roku 1603.

Zbiór biografii cesarzy jest nie tylko kompilacją anegdot i pikantnych szczegółów z życia władców, ale istotnym źródłem dla odtworzenia panoramy dziejów. Obecnie w związku z brakiem wystarczającej bazy źródłowej dla historii III wieku *SHA* pozostaje nadal bardzo ważnym źródłem.

SHA zawiera bardzo obszerną biografię Heliogabala oraz Aureliana. Obie te biografie są bardzo ważne dla rekonstrukcji dziejów starożytnej Emesy.

c. Źródła chrześcijańskie greckie i łacińskie

Orygenes (gr. Ὠριγένης)

Orygenes urodził się ok. 185 roku. Zmarł w roku 254. Był filozofem i teologiem chrześcijańskim. Pochodził ze zhellenizowanej, chrześcijańskiej rodziny z Aleksandrii. W swoich dziełach starał się pokazać jak należy godzić filozofię grecką z religią⁶⁵.

Parisinum, t. I, 1990, s. 29-51.

⁶⁵*Origenis Opera omnia, ex variis editionibus et codicibus manu exaratis, gallicanis, italicis, germanicis et anglicis collecta atque adnotationibus illustrata, cum copiosis indicibus, vita auctoris et multis dissertationibus. Opera et studio DD. Caroli et Caroli Vincentii Delarue, Paris 1857-1863; M. Borret., Orygenes, Przeciw Celsusowi, tłum. S. Kalinowski, 1977. Kompletna bibliografia przekładów dzieł Orygenesesa na język polski z lat 1901-2003; oprac. W. Stawiszyński, H. Crouzel, Orygenes, tłum. J. Margański, Kraków, 2004, s. 341-378. Zob. też H. Chadwick, *Early Christian Thought and the Classical Tradition: Studies in Justin*, New York, 1966; H. Crouzel, *Origen: The Life and Thought of the First Great Theologian*, tłum. na ang. A.S. Worrall, Edinburg, 1989; J.M. Dillon, *The Middle Platonists*, New York, 1977; E.R. Hardy, *Christology of the Later Fathers*, Philadelphia, 1954; *Origen of Alexandria: His World and His Legacy*, pod red. C. Kannengiessera, W.L. Petersena, Indiana 1988; J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, New York, 1978; J. Meyendorff, *Christ in Eastern Christian Thought*, Crestwood, 1975; D.J. O'Meara, *Neoplatonism and Christian Thought*, New York, 1982; J. Pelikan, *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*, New Haven, 1993; Idem, *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*, t. II: *The Spirit of Eastern Christendom (600-1700)*, Chicago, 1974; G. Shaw, *Theurgy and the Soul: The Neoplatonism of Iamblichus*, Pennsylvania 1995; L. Siorvanes, *Proclus: Neo-Platonic Philosophy and Science*, New Haven 1996; *A New Eusebius: Documents Illustrative of the History of the Church to A.D. 337*, pod red. J. Stevenson, London, 1957; B. Tatakis, *Byzantine Philosophy*, tłum. na ang. N.J. Moutafakis, Indianapolis: Hackett, 2003; L. Thunberg, *Man and the Cosmos: The Vision of St. Maximus the Confessor*, Crestwood, New York 1985; J. W. Trigg, *Origen: The Bible and Philosophy in the Third-century Church*,*

Pozostając pod wielkim wpływem Platona starał się wyrazić doktrynę chrześcijańską pojęciami greckimi. O Heliogabalu pisze on w rozprawie *Przeciw Celsusowi* (65)- (gr. Κατά Κελσου, łac. *Contra Celsum*).

Euzebiusz z Cezarei (gr. Εὐσέβιος, łac. *Eusebius Pamphilius*, łac. *Eusebius Caesariensis*)

Euzebiusz urodził się około roku 260-265 w Cezarei w Palestynie. Zmarł 30 maja 339 roku. Był przede wszystkim teologiem, ale też autorem prac o charakterze historycznym⁶⁶. Jego *Historia Kościelna* (gr. *Εκκλησιαστική Ιστορία*, łac. *Historia Ecclesiastica*) powstawała na przestrzeni bardzo długiego okresu czasu. Jej rdzeniem jest historia Kościoła, a wydarzenia związane z historią polityczną zepchnięte zostały na dalszy plan. Mimo to Euzebiusz jako gorący zwolennik Konstantyna przypisywał mu w swoim dziele wyjątkowo ważną rolę w dziejach świata i chrześcijaństwa. W swojej pracy skoncentrował się przede wszystkim na dziejach wschodniej części Cesarstwa, które znał lepiej i które były mu bliższe.

Była to pierwsza praca stawiająca sobie za cel pokazanie historii chrześcijaństwa. Ideą tego dzieła było pokazanie Kościoła jako części historii boskiego planu, który jest systematycznie wypełniany na ziemi. Dzieło Euzebusza przedstawia pierwsze wieki chrześcijaństwa. Autor opisuje relacje pomiędzy chrześcijanami a państwem, ale też konflikty i pęknięcia w ramach samego chrześcijaństwa. Autor sam zresztą brał udział w konfliktach w łonie Kościoła. Został potępiony przez synod w Antiochii za popieranie

---

Atlanta 1983; A. Tripolitis, *The Doctrine of the Soul in the Thought of Plotinus and Origen*, New York 1978; M. Werner, *The Formation of Christian Dogma*, tłum. na ang. S.G.F. Brandon, Harper and Brothers 1957; E. Zeller, *Outlines of the History of Greek Philosophy*, tłum. na ang. L.R. Palmer, New York, 1955.

⁶⁶ Eusebius Caesariensis, *Opera Omnia*, ed. Migne Patrologia Graeca, Turnholt 1857; Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich*, (z greki tłum. A. Lisiecki), Poznań 1993, (reprint z 1924). Opracowania dotyczące działalności Euzebusza z Cezarei ukazały się w wielu językach zob. np.: G. Bardy, *La theologie d'Eusebe de Cesaree d'apres L' Histoire Ecclesiastique*, Revue d' Histoire Ecclesiastique, t. L, 1955, s. 5-20; J. Sirinelli, *Les veus historique d'Eesebe de Cesaree durant la periode preniceenne*, Paris 1961; G. F. Chesnut, *The first Christian histories Eusebius, Socrates, Sozomen, Theodoret and Evagrius*, Paris 1977; H. Wójtowicz, *Euzebiusz z Cezarei - ojciec historii Kościoła*, Ateneum Kapłańskie, nr CDXXIII, z. 93, 1979, s. 56-63; R. M. Grant, *Eusebius as a church historian*, Oxford 1981; T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge 1981; A. Cameron, *Eusebius of Caesarea and the rething of history* W: Tria Corda. Scritti in onore di Arnaldo Momigliano, pod red. W: E. Gabba, Como 1983, s. 71-88; A. Louth, *The date of Eusebius' Historia ecclesiastica* W: Journal of Theological Studies, t. XLI, 1991, s. 111-123; F. Winkelmann, *Euseb von Kaisareia: der Vater der Kirchengeschichte*, Berlin 1991, Ch. Kannengiesser, *Eusebius of Caesarea, Origenist W: Eusebius, Chrystianity and Judaism*, pod red. H.W. Attridge'a, G. Hata, Detroit 1992, s. 436-466; *The date and editions of Eusebius' Chronici Canones and Historia Ecclesiastica*, The Journal of Theological Studies, nr XLVIII, 1997, s. 471-504.

Ariusza.

Euzebiusz opisuje Emesę w kontekście budowania lokalnych struktur kościelnych. Wspomina on biskupa miasta Sylwianusa (VIII,13,3-4) oraz przytacza historię męczenników z terenu miasta (IX, 6,1). Wzmiankuje również Julię Mamaę (VI, 21,3).

Hieronim ze Strydonu (gr. Ευσέβιος Σωφρόνιος Ιερώνυμος, łac. Eusebius Sophronius Hieronymus)

Hieronim ze Strydonu urodził się ok. roku 347. Był apologetą, tłumaczem i historykiem chrześcijańskim oraz zagorzałym przeciwnikiem Orygenesea. Najbardziej znany jest jako tłumacz *Biblii hebrajskiej* i *Nowego Testamentu* z języków oryginalnych. Jest on również autorem *Kroniki* (*Chronicon* znanej też pod nazwą *Temporum liber*)⁶⁷.

Kronika powstała do ok. roku 380 w Konstantynopolu. Jest zbiorem wydarzeń ułożonych chronologicznie i miała być kontynuacją historii Kościoła Euzebiusza⁶⁸. W swojej kronice Hieronim pisze o Aurelianie i Zenobii (2290,3) opisując wydarzenia z lat 274 i 275, a w innej pracy *De Viris Illustribus* wymienia dzieła Euzebiusza z Emesy (XCI).

Sokrates Scholastyk (gr. Σωκράτης Σχολαστικός)

Sokrates Scholastyk urodził się ok. 380 roku, zmarł ok. roku 450. Pochodził z Konstantynopola⁶⁹. Otrzymał wykształcenie retoryczne. Jego przydomek Scholastyk może

⁶⁷Hieronimi *Chronicon*, ed. R. Helm, Berlin 1956

⁶⁸Th. Mommsen, *Die älteste Handschrift der Chronik des Hieronymus*, Hermes, t. XXIV, 1889, s. 393-401; R. Helm, *Hieronymus und Eutropius*, Rheinische Museum, t. LXX, 1927, s. 138-170; T. D. Barnes, *Jerome and the Origo Constantini Imperatoris*, Phoenix, t. XLIII, z.2, 1989, s. 158-161

⁶⁹Sokrates, *Historia ecclesiastica*, ed. G. Ch. Hansen, Berlin 1995, tłumaczenie na język polski: Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, z greki tłum. S. Kazikowski, wstęp E. Wipszycka, kom. A. Ziółkowski, Warszawa 1986. Wybrane opracowania dotyczące Sokratesa Scholastyka i jego *Historii kościelnej*: G. F. Chesnut, *Kairos and cosmic sympathy in the Church historian Sokrates Scholasticus*, Church History Studies in Christianity and Culture, t. XLIV, 1975, s. 161-166; Idem, *The first Christian historie*, A. Ferrarini, *Eresia e storia ecclesiastica. Contributi novazzioni alla storiografia di Socrate (Scolastico)*, Anali della Facolta di Lettere e Filosofia, t. IV, 1979, s. 127-185; Idem, *Tradizioni orali nella storia ecclesiastica di Socrate Scolastico*, Studia Patavina, t. XXVIII, 1981, s. 29-54; A. Emmett Nobbs, *Digressions in the Ecclesiastical History of Socrates, Sozomen and Theodoret W*: Journal of Religious History, t. XIV, 1986-1987, s. 1-11; P. Allen, *The use of heretics and heresies in the Greek historians: studies in Socrates and Theodoret W*: Reading the Past in Late Antiquity, pod red. W: G. Clarka *et alii*, Sydney 1990, s. 265-289; M. Wallraff, *Der Kirchenhistoriker Sokrates. Unter suchungen zu Geschichtsdarstellung, Methode und Person (These)*, Heidelberg 1996; H. Leppin, *Von Constantin dem Grossen zu Theodosius II. Das christliche Kaiseryum bei den Kirchenhistorikern Sokrates, Sozomenus und Theodoret*, Gottingen 1996; T. Urbainczyk, *Socrates of Constantinople: historian of Church and state*, Michigan 1997.

świadczyć o tym, że z wykształcenia był prawnikiem. Przemawia za tym również jego bardzo dobra znajomość łaciny. Jedyną znaną nam pracą tego autora jest Historia kościelna (*Εκκλησιαστική Ιστορία*). Jest to historia Kościoła koncentrująca się na sprawach Konstantynopola i reprezentująca wybitnie wschodni punkt widzenia. Sprawy Rzymu i łacińskiego Zachodu autor traktował bardzo wybiórczo i jedynie wzmiankował ważne dla tego obszaru wydarzenia.

Dzieło Sokratesa Scholastyka jest kontynuacją historii napisanej przez Euzebiusza. Sokrates rozpoczyna narrację w roku 305. Autor doprowadził ją do 439 roku (kiedy cesarz Teodozjusz II sprawował konsulat po raz XVII).

Podczas gdy Euzebiusz koncentrował się jedynie na historii Kościoła, Sokrates szeroko nakreślał też świeckie wydarzenia. Zdawał sobie sprawę z nieuniknionych powiązań pomiędzy tymi dwoma sferami aktywności jakimi są polityka i religia. Dlatego autor ułożył swoje dzieło tak, aby informacje dotyczące panowania jednego cesarza znajdowały się w jednej księdze. Pomimo ataków na pogan i arian, Sokrates daleki był od ślepej zawziętości cechującej innych chrześcijańskich kronikarzy.

Sokrates publikował swoje dzieło partiami. Kolejne księgi były na bieżąco udostępniane czytelnikom. Wynika to z polemik zamieszczonych przez autora i komentarzy do krytycznych uwag odbiorców. Jego dzieło cieszyło się wielką popularnością. Na ten sukces złożył się język autora, niewyszukany, przejrzysty i czytelny dla szerokiego spektrum czytelników.

Sokrates korzystał z bardzo bogatej bazy źródłowej. Do źródeł z których czerpał można zaliczyć: liczne dokumenty prawne wydawane przez władze państwowe, końcowe uchwały synodów, akta soborowe, fragmenty korespondencji pochodzące zapewne ze zbiorów listów, kroniki Konstantynopola (bliżej niezidentyfikowanej), dzieło Eutropiusza oraz wcześniejsze historie Kościoła autorstwa m.in. Rufina, Gelazego z Cezarei. Sokrates znał też zapewne prace Libanusa, Juliana Apostaty, Ewagriusza Pontyjskiego, Filipa z Side. Sokrates wielokrotnie podkreślał, iż prowadzi krytykę źródeł i potrafi trafnie ocenić materiał historyczny z jakiego korzysta. Biorąc pod uwagę tak bogatą bazę źródłową tym bardziej dziwi szereg błędów natury chronologicznej jakie popełnia autor. Przesuwał on wydarzenia w czasie lub łączy w jeden kilka synodów.

Analizując szczegółowo wschodnie sprawy Kościoła Sokrates wielokrotnie wspomina o Emesie, jako o istotnym przyczółku chrześcijaństwa w tej części państwa. Obszernie relacjonuje historię Euzebiusza z Emesy i serii oskarżeń skierowanych pod jego adresem (II, 9-10). Wspomina też dzieło Heliodora z Emesy (V,22).

Teodoret z Cyru (gr. Θεοδώρητος Κύρρου, łac. Theodoretus)

Teodoret urodził się ok. 386-393 roku w zamożnej i wpływowej chrześcijańskiej rodzinie w Antiochii⁷⁰. Zmarł za panowania Leona I (457-474). Był mnichem w klasztorze koło Apamei, a następnie biskupem Cyru. Skonfliktowany z hierarchią kościelną i potępiony za niezbyt szybkie odcięcie się od Nestoriusza został odsunięty od urzędu.

Teodoret jest autorem licznych kazań, listów oraz pism o tematyce teologicznej. Ważnym dziełem Teodoreta jest *Historia Religiosa* (gr. Θεοδωρήτου ἐπισκόπου Κυρρῶν Φιλόθεος ἱστορία ἢ ἀσκητικὴ πολιτεία) znana pod polskim tytułem *Dzieje miłości bożej. Historia mnichów syryjskich*⁷¹. Jest to zbiór trzydziestu tekstów opowiadających o życiu ascetów. Z reguły jeden tekst odpowiada o jednej osobie, a tytuł rozdziału zaczerpnięty jest od imienia ascety, który jest w nim opisywany. Jedynie w trzech rozdziałach mowa jest jednocześnie o dwóch ascetach. Dwa życiorysy poświęcone są kobietom.

Teodoret opisując żywoty mnichów odwoływał się do własnych doświadczeń. Przez całe swoje życie żywił niezwykłą sympatię do ascetów. Jego matka miała zostać wyleczona z choroby oczu oraz bezpłodności przez jednego z mnichów - dlatego Teodoret chciał przekazać jak najwięcej informacji o ascetach, opisywał osoby, które znał i takie wydarzenia, których był naocznym świadkiem. Jednocześnie ilekroć powoływał się na historie zasłyszane, zawsze to zaznaczał.

Teodoret przedstawił mnichów w sposób wyidealizowany, chcąc, by stali się oni wzorami do naśladowania. Jako że opisywał on przede wszystkim znanych mu ascetów,

⁷⁰Theodoret, Cyrensis episcopi, *Opera omnia*, ed. Migne Patrologia Graeca, Turnholt 1859, t. I-II. Wybrane opracowania dotyczące Teodoreta i jego dzieła: P. Canivet, *Le monachisme syrien selon Theoderet de Cyr*, Paris 1977; Idem, *Theoderet et monachisme syrien avant le concile de Chalcedoine*, Paris 1961; A.-J. Festugiere, *Antioche paienne et chretienne. Libanius, Chrystome et les moines de Syrie*, Paris 1959; A. Vööbus, *History of ascetism in Mesopotamia and Syria*, Louvain 1960

⁷¹ Teodoret biskup Cyru, *Dzieje miłości Bożej. Historia mnichów syryjskich*, tłum. K. Augustyniak, wst. K. Augustyniak, E. Wipszycka, Tyniec 1994. Dzieło to znane jest też pod tytułem *Philoteos historia* lub *Historia Philotheos* więcej na ten temat zob. K. Augustyniak, *Wstęp*, W: *Dzieje miłości Bożej...*, s. 39-40

praca jego koncentruje się na obszarze północnej Syrii.

O Emesie wspomina w *Dziejach miłości bożej* przy okazji żywotu mnicha Abrachamesa (XVII), w czterech swoich listach (listy: 36 - Do Pompejana, biskupa Emesy, 112 - Do Domnosa, biskupa Antiochii, 122 - Do Uraniusza, biskupa Emesy, 123- do tego samego) oraz w dziele *Historia Kościoła* (gr. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*)⁷² będącej zapisem sporów religijnych, w szczególności konfliktu związanego z arianizmem w latach 323-428. Emesa pojawia się tam w kontekście lokalnych przejawów „wiarołomstwa” wobec chrześcijaństwa (III,3).

Teodoret opisuje również biskupa Emesy Euzebiusza w traktacie *Kompendium o mitach heretyków* (gr. *Ἀρετικῆς κακομυθίας Ἐπιτομή*, łac. *Haereticarum fabularum compendium*), a fragmenty dzieł tego ostatniego mogły zostać użyte przez Teodoretę do napisania jego znanego tekstu *Żebrak* (gr. *ἔρανος*, łac. *Eranistes*)⁷³.

Hermiasz Sozomen (gr. Σωζομενός)

Hermiasz Sozomen pochodził z rodziny chrześcijańskiej, która osiadła się w miejscowości Bethel koło Gazy⁷⁴, skąd musiała uciekać przed represjami Juliana Apostaty⁷⁵.

Będąc świadkiem cudownego uzdrowienia, dziadek Sozomena, zrewidował swoje dotychczasowe pogańskie poglądy i został chrześcijaninem, komentatorem Pisma Świętego i wędrownym nauczycielem.

Po czasowym wygnaniu z Bethel rodzina Sozomena powróciła do miasta. Odgrywała tam istotną rolę otaczając opieką mnichów. Sozomen podkreślał swój ścisły związek z mnichami palestyńskimi. Dokładnie znał topografię rejonów, gdzie zamieszkiwali oraz

⁷²Theodoret, *Ecclesiastical History*, ed. L. Parmentier, Leipzig 1911 (reprint 1954).

⁷³Zob. J. S. Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, II. 28. Chodzi o fragment: *Dial.*, III. Zob. *The Discourses of Philoxenus, Bishop of Mabbogh*, t. I-II, London 1894; Vaschalde, *Three Letters of Philoxenus, Bishop of Mabbogh (485-519): being the letter to the monks, the first letter to the monks of Beth-Gaugal, and the letter to Emperor Zeno, with an English translation, and an introduction to the life, works, and doctrine of Philoxenus*, Rome, 1902.

⁷⁴Czasami przydomek Sozomenos niesłusznie tłumaczono jako z Salaminy zob. *Vademecum...*, s. 106

⁷⁵Opracowania dotyczące autora zob. m.in. A. Cameron, *The empress and the poet: paganism and politics at the court of Theodosius II*, Yale Classical Studies, t. XXVII, 1982, s. 217-189; J. Harries, *Sozomen and Eusebius: the lawyer as Church historian in the fifth century* W: *Inheritance of historiography 350-900*, pod red. T. P. Wisemana, C. J. Holdswortha, Exeter 1986, s. 45-52; Ch. Rouche, *Theodosius II, the cities, and the date of Church History of Sozomen* W: *Journal of Theological Studies*, t. XXVII, 1986, s.130-132.

charakter życia monastycznego, które opisał w swoim dziele bardzo entuzjastycznie i z dużą aprobatą.

Hermiasz Sozomen był autorem dwóch prac mających za swój przedmiot historię Kościoła. Do naszych czasów zachowała się zaledwie jedna z nich: *Historia Kościoła* (gr. *Ἱστορία ἐκκλησιῶν*)⁷⁶ opisująca czasy od roku 324 (trzeciego konsulatu Kryspusa i Konstantyna) do 439 roku (siedemnastego konsulatu Teodozjusza II).

Sozomen zaczął swoją historię, w miejscu w którym skończył ją pisać Euzebiusz z Cezarei. Opierał się przy pisaniu swojego dzieła na własnych doświadczeniach oraz relacjach naocznych świadków. W mniejszym stopniu korzystał ze źródeł pisanych takich jak: akta urzędowe, akta synodów, orędzia cesarskie. Dzieło to napisane jest lekkim i przejrzystym stylem, jest wolne od ataków na pogan, ale jednocześnie pozostaje polemiczne.

Jeżeli chodzi o kwestie związane z Emesą to Sozomen zajął się przede wszystkim głośną sprawą Euzebiusza z Emesy (III,6,14). Wspomina również o kościele w Emesie (III,17) oraz biskupach miasta: Pawle (VI,12) i Cyriaku (VIII,26).

Paweł Orozjusz (łac. Paulus Orosius)

Paweł Orozjusz urodził się w roku 385 w Tarragonie w Hiszpanii lub w miejscowości Braga, zmarł w roku 420. Był chrześcijańskim historykiem, apologetą i teologiem. Jego najbardziej znanym dziełem, zachowanym do naszych czasów jest *Siedem ksiąg historii przeciwko poganom* (łac. *Historiarum Adversum Paganos Libri VII*)⁷⁷, które powstało jako odpowiedź na panujące przekonanie o niszczycielskim wpływie chrześcijaństwa na Imperium Rzymskie.

Orozjusz w księdze VII wspomina o czasach panowania Heliogabala (VII, 18) oraz o walkach w Palmyrze (VII, 23).

Ewagriusz Scholastyk (gr. Ἐὐάγριος Σχολαστικός)

Urodził się ok. 537 r., zmarł ok. 594 r.⁷⁸ Pochodził z Antiochii i był autorem *Historii*

⁷⁶ Sozomenos, *Ecclesiastica historia*, ed. J. Bidez, G. Ch. Hansen, Berlin 1960. Przekład na język polski: Hermiasz Sozomen, *Historia Kościoła*, z greki tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1989

⁷⁷ Paulus Orosius, *Historiarum Adversum Paganos Libri Septem*, ed. C. Zangemeister, Leipzig, 1889

⁷⁸ Zob. P. Allen, *Evagrius Scholasticus, the Church Historian*, Louvain 1981, s.199-200

*Kościoła*⁷⁹, w której w VI księgach opisuje czas od 428 r. do 594 r. Uważany jest za ostatniego kontynuatora historiografii kościelnej, którą zapoczątkował Euzebiusz z Cezarei.

Jego praca w głównej mierze opierała się na dokumentach, ustnych przekazach i własnych doświadczeniach. Jest bardzo ważna, ponieważ opisuje w głównej mierze historię Kościoła na Wschodzie.

Ewagriusz jako pierwszy wspomina o świętym Szymonie Szalonym z Emesy (IV,34) – bardzo ważnej postaci kojarzonej z Emesą oraz opisuje działalność biskupa Emesy Pawła II (I,6,10-11).

Leoncjusz z Neapolu (Αεόντιος Νεαπόλεως)

Leoncjusz, biskup cypryjskiego Neapolis, jest autorem traktatu o świętym Szymonie (Symeonie) Szalonym pt. *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἁββᾶ Συμεὼν τοῦ διὰ Χριστὸν ἐπονομασθέντος Σαλοῦ*⁸⁰.

Żywot świętego Szymona powstał w VII w. i wszystko wskazuje na to, że został napisany na Cyprze⁸¹. O samym autorze nie mamy zbyt wielu informacji. Wiemy, że żył on w latach ok. 590-668 i brał udział w soborze laterańskim w 649 roku w Rzymie. Nie wiadomo czy po soborze zdołał wrócić na Cypr. W tym samym bowiem roku (649) Cypr został ogarnięty wojną pomiędzy Cesarstwem Bizantyjskim a Arabami, która toczyła się z licznymi przerwami przez kolejne 300 lat.

Być może biskup pozostał w Europie lub udał się na Bliski Wschód. Opis podróży do Jerozolimy, przytaczany w opisie Szymona Szalonego, może być sygnałem, że Leoncjusz mógł udać się w pielgrzymkę w tym kierunku.

Leoncjusz napisał swój traktat po grecku. Używał on miejscami bardzo specyficznej odmiany języka greckiego - języka mówionego - wolnego od sztucznych figur retorycznych.

⁷⁹ Evagrius Scholasticus. *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*. Ed. J. Bidez and L. Parmentier. 1898. (reprint New York 1979), polski przekład: Ewagriusz Scholastyk, *Historia Kościoła*, z języka greckiego przeł. S. Kazikowski, wstępem opatrzyła E. Wipszycka, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1990

⁸⁰ *Léontios de Néapolis: Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*, ed. A. J. Festugière, in the series *Bibliothèque archéologique et historique* (Paris: Geuthner, 1974). Oprócz żywotu Szymona Szaleńca Leoncjusz był również autorem m.in. *Żywotu Jana Jalmużnika*, *Żywotu Spiridiona* (nie dochował się do naszych czasów) oraz *Apologii przeciw Żydom*.

⁸¹ Jego wydanie po grecku zob. Lennart Rydén in *Léontios de Néapolis: Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*, ed. A. J. Festugière, in the series *Bibliothèque archéologique et historique* (Paris: Geuthner, 1974). Również dostępne jest tłumaczenie na język angielski zob. Derek Krueger, *Symeon the Holy Fool. Leontius' Life and the Late Antique City*, Berkeley-Los Angeles-London, 1996, s. 131-171.

Te fragmenty przedstawiają niezwykle cenny materiał dla filologów klasycznych oraz osób zajmujących się historią Cypru (Leoncjusz użył wielu słów z potocznej greki używanej na wyspie).

Traktat ten opisuje w kilku fragmentach Emesę (szczególnie rozdz. IV-V), ponieważ Szymon Szalony właśnie to miasto wybrał jako miejsce swojej misyjnej działalności.

d. Źródła bizantyjskie

Focjusz (gr. Φώτιος, łac. *Photius*)

Focjusz był patriarchą Konstantynopola. Jego dzieło *Biblioteka* (gr. *Βιβλιοθήκη*) jest obok *Liber Suda* jednym z najważniejszych kompendiów wiedzy okresu późnego antyku⁸². Focjusz zapisał w swoim imponującym dziele streszczenia prawie 300 książek.

Wiele z omawianych przez Focjusza dzieł nie dochowało się do naszych czasów. Właśnie dlatego jego *Biblioteka* jest niezwykle istotna. Focjusz przedstawiał dzieła bardziej lub mniej szczegółowo. Niektóre tylko wzmiankował podając tytuł oraz autora. Przy wielu jednak dokonywał obszernego streszczenia. Focjusz nie ustalił sobie konkretnej kolejności opisywanych dzieł, jest ona przypadkowa. Niektóre prace omówione są dwa razy. Omawiane teksty łączy to, iż wszystkie są greckojęzyczne. Łacińskie dzieła omawiane są jedynie wtedy kiedy Focjusz mógł skorzystać z ich greckich przekładów.

Focjusz wspomina Emesę kilkakrotnie w różnych kontekstach. Dwa razy wymienia Pawła biskupa Emesy (cod. 229 i 230). Wśród pisarzy pochodzących z Emesy wymienia

⁸²*Photii Bibliotheca*, ed. I. Bekker, t. I-II, Berlin 1824-1825, *Photius Biblioteque*, t. I-VIII, ed. R. Henry, Paris 1959-1991 oraz polskie wydanie Focjusz, *Biblioteka*, t. I-IV, tłum. O. Jurewicz, Warszawa 1986-1996. Wybrana literatura dotycząca Focjusza: H. Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius avant son patriarcat*, *Byzantinische Zeitschrift*, t. LVIII 1965, s. 348-363; G. Wilson, *The composition of Photius Bibliotheca*, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, t. IX, 1968, s. 451-455; P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, *Revue des études byzantines*, t. XXX, 1972, s. 353-355; Idem, *Byzantine humanism. The first phase: notes and remarks on education and culture in Byzantium from its origins to the 10th century*, *Australian Association for Byzantine Studies*, nr. III, 1986, s. 205-235; T. Hagg, *Photius at work: evidence from the text of the Bibliotheca*, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, t. XIV, 1973, s. 213-222; Idem, *Photios als Vermittler antiker Literatur. Untersuchungen zur Technik des Referierens und Exzerpieren in der Bibliothek*, Uppsala 1975; P. Dvornik, *Photian and Byzantine ecclesiastical studies*, London 1974; W. Treadgold, *The nature of the Bibliotheca of Photius*, Washington 1980; O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyjskiej. Zarys*, Wrocław 1984, s. 163-166; T. Hagg, W. Treadgold, *The preface of the Bibliotheca of Photius once more*, *Symbolae Osloenses*, nr. LI, 1986, s. 133-138; J. Schamp, *Photios historien des lettres. La Bibliothèque et ses notices biographiques*, Paris 1987; L. Canfor, *Libri e biblioteche W: Il destino dei testi. Lo spazio letterario della Grecia antica*, pod red. L. Canfora, t. II, La ricezione e l'attualizzazione del testo, Roma 1995, s. 11-93. Obszerniejsza bibliografia zob. *Vademecum...*, s. 213-216

Heliodora (cod. 73)⁸³ oraz Jamblicha (cod. 251)⁸⁴. Streszcza też niezachowane dzieło autorstwa Damascjusza z Damaszku *Życie filozofa Izydora* (cod. 181), przy okazji wymieniając nieznanego bliżej Eunoiosa sofistę z Emesy oraz cynika Salustiusza z Emesy (cod. 242)⁸⁵. Opisuje też Zenobiusza z Emesy animatora sekty akefalitów (cod. 228). Wzmiankowana jest również Drusilla żona Aziza, króla Emesy (cod. 238)⁸⁶

Jan Malalas (gr. Ἰωάννης Μαλάλας, łac. Ioannes Malalas)

Jan Malalas urodził się ok. roku 491. Początkowo mieszkał w Antiochii, którą opuścił prawdopodobnie po złupieniu miasta przez Persów. Mieszkał następnie w Konstantynopolu gdzie służył w cesarskiej administracji.

Jan Malalas był autorem jednej z najpopularniejszych kronik bizantyjskich⁸⁷. Jego dzieło *Chronografia* (gr. *Χρονογραφία*) składało się z XVIII ksiąg i zawierało opis świata od stworzenia Adama. Dzieło to powstało w Antiochii.

Obecnie dysponujemy *Chronografią*, która została zrekonstruowana na podstawie zachowanych fragmentów. Praca nad otworzeniem kroniki była bardzo trudna i żmudna. Rekonstrukcję dodatkowo komplikował fakt istnienia dwóch wersji kroniki. Pierwsza z nich opisuje krótszy odcinek czasu, ale bardziej dokładnie. Druga redakcja jest bardziej oględna, ale za to dłuższa. Nie wiadomo czy Jan Malalas jest autorem obu kronik i czy sam dokonał redakcji drugiej kroniki. Możliwe, że późniejsze wzmianki mogły pochodzić od kopistów. Kwestia ta nie jest jednoznacznie rozstrzygnięta.

Jednocześnie kopiści bardzo często błędnie utożsamiali Jana Malalasa z Janem z Antiochii, podczas gdy były to dwie różne osoby. Źródłem pomyłki mógł być fakt, iż Jan Malalas również pochodził z Antiochii i jego punkt widzenia był wybitnie antiocheński. Stąd zapewne wynikało błędne utożsamienie go z monofizytą i patriarchą Antiochii z VII wieku

⁸³Dzieło zachowało się do naszych czasów. Chodzi o *Opowieść etiopską o Theagenesie i Charikleji*.

⁸⁴Focjusz wspomina o dziele Jamblicha *O posągach*, które nie zachowało się do naszych czasów.

⁸⁵Podjęto próby zrekonstruowania dzieła Damasciusa. Efektem tej pracy jest dwujęzyczne angielsko-greckie wydanie jego *Życia filozofa Izydora* zob. Polymnia Athanassiadi (ed.), *Damascius. The Philosophical History*. Athens: Apamea Cultural Association, 1999

⁸⁶Drusilla żona Azizusa króla Emesy znana jest również z Biblii por: Dz 24,24.

⁸⁷Ioannis Malalae, *Chronographia*, ed. I. Dindorf, 1831. Wybrana literatura dotycząca Jana Malalasa i jego dzieła: *Studies in John Malalas*, E. Jeffreys, B. Croke, R. Scott, Australian Association for Byzantine Studies, Byzantina Australiensia 6, Sydney 1990; A.-J. Festugiere, *Notabilia dans Malalas*. *Revue de Philologie*, 52 (1978), s. 221-241 oraz 53 (1979), s. 227-237, Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys, Roger Scott et al. 1986; R. Scott, *Malalas' view of the classical readings of Vergil*, *Emerita*, 55 (1987), s. 85-86.

o tym samym imieniu.

Pomimo wielu trudności związanych z rekonstrukcją właściwego tekstu dzieła, kronika Jana Malalasa cieszyła się zawsze dużą popularnością. Mimo wielu nieścisłości była źródłem dla wielu późniejszych kronikarzy, a liczne tłumaczenia świadczą o jej poczytności. Jan Malalas wspomina Emesę w księdze XII swojej kroniki.

Liber Suda (gr. Σοῦδα)

Innym bizantyjskim monumentalnym dziełem, które, podobnie jak *Biblioteka Focjusza*, przekazuje nam pośrednio informacje m.in. o zaginionych dziełach jest *Liber Suda*⁸⁸.

Liber Suda jest anonimowym leksykonem, powstałym w pod koniec X lub na początku XI w., który w porządku alfabetycznym przedstawia wyjaśnienie pojęć z różnych dziedzin. Z pewnością przy tworzeniu tego leksykonu zostały wykorzystane inne tego typu prace. *Liber Suda* była też uzupełniana w późniejszych wiekach. Niektóre hasła wyjaśniono bardzo lapidarnie, inne są dosyć obszernymi wykładami.

Liber Suda wymienia Emesę (Ε, epsilon 987) oraz nowelistę Jamblicha (Ι, iota 26), gramatyka Seleukosa z Emesy (Σ, sigma 201) i cynika Salustriusza (Σ, sigma 62).

e. Źródła geograficzne

Strabon (gr. Στράβων, łac. Strabo)

Strabon urodził się ok. 63 r. p.n.e. w Amaseii w Poncie, zmarł pomiędzy rokiem 21 a 25⁸⁹. Pochodził z zamożnej rodziny, która jednak przeżywała poważne kłopoty po upadku Mitrydatesa, który był ich krewnym.

Strabon był bardzo dobrze wykształcony. Napisał dwie obszerne prace z których do naszych czasów zachowała się jedynie *Geografia* (gr. Γεωγραφικά)⁹⁰. Jest to opis krain

⁸⁸ *Suidae Lexicon*, ed. A. Adler, t. I-IV, BSGRT, Leipzig, 1928-1938, Obszerniejsza bibliografia zob. *Vademecum...*, s. 219-220

⁸⁹ Zob. też G. Aujac, *Strabon et la science de son temps*, Paris 1966; W. Aly, *Strabon von Amaseia. Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen der Geographika*, Bonn 1957; C. Nicolet, *Space geography and politics in the early Roman empire*, Michigan 1991

⁹⁰ *Strabonis Geographica*, ed. W. Aly, E. Kirsten, F. Lapp, Habelt, 1972. Fragmenty dzieła tłumaczone były na język polski zob. np. M.S. Bondarski, *Antyczna Geografia*, Warszawa 1957

basenu Morza Śródziemnego, rodzaj encyklopedii w XVII księgach. Do naszych czasów zachowało się XIII ksiąg. Oprócz informacji o charakterze geograficznym i ok. 4000 nazw własnych Strabon w *Geografii* podaje też informacje dotyczące medycyny i historii. Jego celem było stworzenie kompendium wiedzy na tematy geografii i polityki, pomocnego przy wymianie handlowej czy interwencjach zbrojnych.

Strabon w wielu miejscach swojej *Geografii* popełnia błędy i przeoczenia. Mogło to mieć związek z tym, że sam autor nie podróżował zbyt wiele (był jedynie w Grecji i Egipcie). Strabon w swoim dziele wspomina dynastie panujące w Emesie (XVI.2.10.).

Pliniusz Starszy (łac. Gaius Plinius Secundus)

Pliniusz Starszy urodził się w 23 roku lub na początku 24. Zginął w 79 roku⁹¹. Pochodził z zamożnej rodziny mającej swoje dobra w miejscowości Novum Comum. Kształcił się najprawdopodobniej w Rzymie. Wiemy, że był tam na pewno w czasach panowania Tyberiusza, Kaliguli i Klaudiusza. Po roku 47 przebywał wraz z armią w dolnej Germanii gdzie był dowódcą jednego z oddziałów pomocniczych. W 52 roku odwiedził Italię, by potem zniknąć na wiele lat z pola widzenia. W tym czasie został odsunięty od spraw publicznych lub sam usunął się w cień. Jest bardzo prawdopodobnym, że w tym właśnie czasie odbywał swoje liczne podróże. Jednak nie mamy żadnych dowodów potwierdzających tę hipotezę. Można przypuszczać, że po roku 66 znalazł się w Rzymie. Dopiero jednak po obaleniu Nerona Pliniusz wrócił do łask i życia publicznego pełniąc wiele prestiżowych funkcji takich jak: zarządca finansów kilku prowincji, prokurator prowincji Hiszpanii Tarragońskiej, kwatermistrz armii oblężniczej Jerozolimy w 70 roku, prokonsul Syrii i dowódca jednego z legionów stacjonujących w Egipcie.

Pliniusz był autorem kilku dzieł dotyczących m.in. gramatyki, retoryki czy historii. Dzieła te nie zachowały się do naszych czasów. Zachowało się natomiast dzieło *Historia naturalna* (łac. *Naturalis historia*)⁹². *Historia naturalna* zawiera w sobie informacje na

⁹¹T.M. Murphy *Titus Plinius the Elder's Natural history: the Empire in the encyclopedia*, Oxford 2004, L. Cotta Ramosino, *Plinio il Vecchio e la tradizione storica di Roma nella Naturalis historia*, Edizioni dell'Orso, Aleksandria, 2004, Sorcha C., *Pliny's catalogue of culture: art and empire in the Natural history*, Oxford 2003, J.F. Healy *Pliny the Elder on science and technology*, Oxford 1999.

⁹²*Plinii Secundi Historiae naturalis, libri XXXVII*, ed. K. Mayhoff, Teubner, 1887, Tłumaczenie polskie Pliniusza: Pliniusz *Historia naturalna*, tłum. I. i T. Zawadzcy, Wrocław 2004, t. I-II (polskie tłumaczenie jest fragmentarycznym wyborem z całości dzieła Pliniusza).

tematy związane z wszechświatem, systemem planetarnym, zjawiskami fizycznymi, geografią, zoologią, botaniką, medycyną oraz przyrodą nieożywioną.

Pliniusz, opisując miasta Syrii, wymienia wśród nich Emesę (V). Ta mała, lapidarna wzmianka była dla mnie bardzo istotna, jest to bowiem pierwsze wymienienie nazwy Emesa, jako nazwy własnej osady.

Itinerarium Antonini Augusti

Itinerarium Antonini Augusti jest spisem postojów oraz dzielących je dystansów. Opisuje szereg dróg przecinających Cesarstwo Rzymskie⁹³. W spisie pada nazwa miasta Emesy (*Itiner. Ant. Aug. et Hier.* 188, 193, 194, 198, 199).

Klaudiusz Ptolemeusz (gr. Κλαύδιος Πτολεμαῖος)

Klaudiusz Ptolemeusz urodził się ok. roku 100. Zmarł ok. 168 roku. Żył i pisał w Aleksandrii. Jest autorem zachowanego do dzisiejszego dnia pracy z zakresu geografii i astronomii⁹⁴ - *Geografia* (gr. *Γεωγραφικὴ Υφήγησις*, łac. *Explicatio geographica*), w którym podaje szerokość geograficzną Emesy (V 14-15).

Postumius Rufius Festus Avienus – Dionizjusz Periegeta

Rufus Festus Avienus był geografem, pochodził z Etrurii⁹⁵. Żył i tworzył w IV w. Do naszych czasów zachował się fragment dzieła będącego opisem brzegów Morza

---

⁹³*Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, Ed. G. Parthey Et M. Pinder, 1848

⁹⁴*Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, Princeton-Oxford 1843. *Claudii Ptolemaei Geographia*, t. I-III, Leipzig, 1932. *Claudius Ptolemy: The Geography*, New York data (reprint Dover, 1991).

⁹⁵Avienus, *Ora Maritima & Periegesis seu Descriptio Orbis Terrarum*, Fontes Hispaniae Antiquae, t. 1, ed. A. Schulten, Barcelona 1922, s. 1075-1080. Zob. też F. Bellandi, E. Berti, M. Ciappi, *Iustissima Virgo: Il mito della Vergine in Germanico e in Avieno (saggio di commento a Germanico Arati Phaen. 96 - 139 e Avieno Arati Phaen. 273 - 352)*, Pisa 2001; A. Cameron, *Avienus or Avienius?* W: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, t. CVIII, 1995, s. 252-262; M. Fiedler, *Kommentar zu V. 367-746 von Avienus Neugestaltung der Phainomena Arats*, Stuttgart 2004; C. Ihlemann, *De Avieni in vertendis Arateis arte et ratione*, Göttingen, 1909; H. Kühne, *De arte grammatica Rufi Festi Avieni*, Essen 1905; K. Smolak, *Postumius Rufius Festus Avienus* W: *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, pod red. R. Herzoga, P. L. Schmidta, Fünfter Band. Restauration und Erneuerung. Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr., München 1989, s. 320-327; D. Weber, *Avienus Phaenomena, eine Arat-Bearbeitung aus der lateinischen Spätantike. Untersuchungen zu ausgewählten Partie*, Wien 1986; P. van de Woestijne, *De vroegste uitgaven van Avienus' Descriptio orbis terrae (1488-1515)*, Brussel 1959; H. Zehnacker, *D'Aratos à Aviénus: Astronomie et idéologie*, Illinois Classical Studies, t. XLIV, 1989, s. 317-329.

Śródziemnego. Dzieło nosiło tytuł *Brzeg morski* (łac. *Ora maritima Periegesis seu Descriptio Orbis Terrarum*). Zachowała się zaledwie część pierwszej księgi, *Orbis terrae descriptio*.

Ora maritima nie jest oryginalnym dziełem Avienusa. Stanowi łaciński przekład niezachowanego greckiego opisu świata autorstwa Dionizjusza Periegety. Dionizjusz swoje dzieło napisał ok. roku 130. Avienus przetłumaczył je na łacinę, dzięki czemu dotrwało do naszych czasów. W utworze tym znajduje się wzmianka o Emesie jako kolebce kultu solarnego (1075).

Stefan z Bizancjum (gr. Στέφανος Βυζάντιος, łac. *Stephanus*)

Stefan z Bizancjum żył i tworzył w VI wieku⁹⁶. Jest autorem geograficznego słownika zatytułowanego Εθνικά (łac. *Ethnica*). Dzieło to zachowało się do naszych czasów jedynie we fragmentach. Zachowana część słownika nosi nazwę *O Miastach* (gr. Περί πόλεων)⁹⁷. Jest tam wymieniona nazwa miasta Emesy (270.14).

2. Źródła epigraficzne

Inskrypcje z Emesy zostały pierwszy raz opublikowane jeszcze w XIX wieku⁹⁸. W roku 1959 zostało opublikowane uzupełnienie wcześniejszego spisu⁹⁹. Inskrypcje odnalezione po roku 1959 nie zostały jeszcze zebrane w jednym opracowaniu, ale można je odnaleźć w raportach archeologicznych oraz publikacjach ciągłych¹⁰⁰.

Z terenu miasta Emesy oraz terenów bezpośrednio przylegających do miasta

⁹⁶A. Diller, Aubrey *The tradition of Stephanus Byzantius*, Transactions of the American Philological Association, t. LXIX, 1938, s. 333-348; J. Geffcken, *De Stephano Byzantio*, Göttingen 1886; *From political architecture to Stephanus Byzantius: sources for the ancient Greek polis*, pod red. D. Whiteheada, Stuttgart 1994.

⁹⁷ Stephanus Byzantinus, *Opera*, t. I-IV, Leipzig, ed. L. Holsteinius, A. Berkelius oraz T. de Pinedo, Augustus Meineke.

⁹⁸Ph. Le Bas, W. H. Waddington, *Inscriptiions greque et latines recueillies en Grece et eu Asie Mineure III*, Paris 1870 oraz D. Fossey, P. Perdrizet, *Voyage dans la Syrie du Nord*, Bulletin de correspondance hellénique, t. XXI, 1897, s. 66-91

⁹⁹Inskrypcje z Emesy zostały zebrane w V tomie wydawnictwa *Inscriptions grecques et latines de Syria*, zob. *Inscriptions grecques et latines de la Syrie, V. Emesène*, ed. Louis Jalabert, René Mouterde. Paris 1959 (szczególnie inskrypcje 2202-2501)

¹⁰⁰ IGLS V zostało uzupełnione o suplement autorstwa J. C. Decourta (IGLS V2). Zob. *IGLS V Émésène: état de la recherche, Actes des journées IGLS de Lyon, novembre 2000, Syria*, t. LXXX, 2003, s. 161-176

zachowało się ponad 700 inskrypcji. Pochodzą one w większości z wieków od I do V. Większość z nich znaleziono podczas wykopalisk w obrębie starożytnej Emesy i na terenach przyległych bezpośrednio do osady. Są to w większości inskrypcje nagrobne.

Inskrypcje napisane są w większości w języku greckim, z kilkoma wyjątkami. Zachowały się dwie napisane po łacinie¹⁰¹ i jedna dwujęzyczna (greka-aramejski)¹⁰². Język trzech napisów do tej pory nie został zidentyfikowany ze względu na bardzo zły stan ich zachowania¹⁰³. Prawie 70% inskrypcji pochodzi z czasów rzymskich, a niewiele ponad 30% z czasów bizantyjskich.

Inskrypcje te mogą służyć do szacunkowego określenia kulturowej przynależności mieszkańców Emesy. Imiona występujące w nich można podzielić na semickie i te, które są związane z strefą wpływów grecko-rzymskich¹⁰⁴. Powtarzające się imiona, związane z dynastią Samsigeramów mogą być również pomocne przy stawianiu hipotez dotyczących ciągłości władzy w Emesie.

Największym problemem związanym z inskrypcjami jest to, że w wielu przypadkach nie możemy jednoznacznie stwierdzić w jakim kontekście archeologicznym były znalezione. Część z nich bowiem została użyta do budowy innych budynków lub została pozyskana w niejasnych okolicznościach przez prywatnych kolekcjonerów.

Ciekawym odkryciem, któremu warto poświęcić więcej uwagi, jest inskrypcja znaleziona na ołtarzu na wzgórzu Tell Emesa i dedykowana bogu Elagabalowi¹⁰⁵ - zob. il. nr 15¹⁰⁶. Jej odkrycie stało się podstawą wysunięcia teorii o lokalizacji świątyni w Emesie (sprawa ta zostanie szczegółowo omówiona później).

Ważne są również inne dwie inskrypcje odnoszące się bezpośrednio do Emesy, a znalezione poza jej terenem. W mieście Heliopolis (Baalbek - بعلبك) znajduje się inskrypcja

¹⁰¹IGLS V, 2472 (Homs, niedatowana), IGLS V 2492 (Homs, niedatowana)

¹⁰²IGLS V, 2495 (Homs, niedatowana)

¹⁰³IGLS V, 2298 (Homs, niedatowana), 2300 (Homs, niedatowana), 2470 (Homs, niedatowana)

¹⁰⁴ Próby ilościowego i jakościowego zestawienia inskrypcji znanych z IGLS V dokonał Maamoun Abdulkarim, *op. cit.*, s. 239. Chronologicznie rzecz ujmując na terenie Emesy odnotowano 68,38% inskrypcji rzymskich i 31,63% inskrypcji bizantyjskich. Żadna ze znalezionych na terenie miasta inskrypcji nie może zostać przyporządkowana czasom hellenistycznym.

¹⁰⁵Zob. M. Moussi, *Griechische Inschriften aus Emesa und Laodicea ad Libanum...*, s. 257, 259. Obecnie znaleziony fragment ołtarza znajduje się w Muzeum Homs w Syrii.

¹⁰⁶Wszystkie ilustracje na które się powołuję znajdują się w aneksie dołączonym do tej pracy.

dotycząca Samsigerama II, władcy Emesy¹⁰⁷ - zob. il. 7. Inna dotycząca tej samej osoby znaleziona została w Palmyrze¹⁰⁸.

Do ważnych znalezisk z pogranicza archeologii i źródeł pisanych należy też z pewnością znaleziony na pustyni w rejonie Qasr al Hayr al Gharbi (قصر الحير الغربي) kamień graniczny oddzielający Emesę do Palmyry i będący niezastąpionym materiałem źródłowym dla określenia strefy wpływów obu tych miast¹⁰⁹.

Trzeba również wspomnieć o unikatowej inskrypcji nagrobnej z miasta Concordia (Włochy). Inskrypcja ta upamiętnia Flawię Optatę żonę żołnierza z żydowskiego legionu z Emesy¹¹⁰. Jest to najdalej znaleziony do tej pory ślad dotyczący Emesańczyków. Żołnierze pochodzenia emesańskiego zostawili też po sobie inskrypcje w Intercisie na terenie dzisiejszych Węgier¹¹¹ - zob. il. 12.

Inskrypcje przekazują nam imiona, daty śmierci, miejsce przebiegu granicy - są to bezcenne wskazówki dla badacza dziejów tego regionu. Inskrypcje dotyczące Samsigerama II natomiast mogą być szeroko interpretowane i uzupełniają informacje źródłowe dotyczące całej dynastii Samsigeramów.

3. Źródła archeologiczne

Prace wykopaliskowe prowadzone na terenie dzisiejszego miasta Homs nie miały nigdy charakteru kompleksowego. Jest to związane z ciągłością osadnictwa jaka ma miejsce na tym terenie. Wyspowo prowadzone wykopaliska pozwoliły jednak na ujawnienie szeregu przedmiotów oraz pozostałości budowli.

Dane statystyczne pochodzące z roku 1997 wskazują, że ponad 40% znalezisk z terenu Emesy pochodzi z czasów rzymskich, 30% z czasów Bizancjum, natomiast 23% z czasów po podboju muzułmańskim. Jedynie niecałe 5% można datować na czasy

¹⁰⁷H. Seyrig, *Le culte du Soleil en Syrie a l'epoque romaine*, Syria XLVIII, 1971, s. 337- 373, IGL V 2760= ILS 8958

¹⁰⁸ Zob. F. Millar, *The Roman Near East, 31 B.C. - A.D. 337*, Harvard 1993, s. 302

¹⁰⁹W. Ball, *Rome In the East. The transformation of an Empire*, London 2000, s. 34

¹¹⁰CIL V 8764 zob. też *Inscriptiones Judaicae Orientis*, t. III *Syria & Cyprus (Texts and Studies in Ancient Judaism)*, ed. D. Noy, H. Bloedhorn, Tübingen 2004, s.69

¹¹¹RIU 1161 (*Die römischen Inschriften Ungarns*, ed. L. Barkoczi, A. Mocsy, Amsterdam 1972) oraz S. Schreiber, *Jewish inscription In Hungary ...*, s. 41

hellenistyczne¹¹². Autor tego zestawienia Maamoun Abdulkarim sugeruje, że wyniki te przemawiają za tezą o rzymskim pochodzeniu miasta. Należy jednak pamiętać, że wykopaliska prowadzono punktowo co powoduje, iż nie mamy całościowego obrazu Emesy. Jednak wraz z zestawieniem znalezionych inskrypcji emesańskich (pochodzących w większości z czasów rzymskich) będą stanowiły dowód na potwierdzenie tej tezy.

Podczas wykopalisk na terenie Emesy znaleziono również wiele pozostałości nieruchomości z czasów rzymskich i bizantyjskich¹¹³. Były to między innymi: pozostałości term (Turbat al Djundi)¹¹⁴, budynków mieszkalnych (Hay al-Arba'in), murów (Djami Nuri, Immeuble) i bram (Djami Nuri), kolumn granitowych (Djami Nuri) oraz konstrukcji podtrzymujących¹¹⁵. W chwili obecnej nie można stwierdzić ile z tych zabytków przetrwało walki zbrojne, które były prowadzone na tym terenie od 2011 roku.

Mozaiki znalezione podczas prowadzonych prac przedstawiają wydarzenia z mitologii. Obecnie kolekcja mozaik z Emesy znajduje się w muzeum miasta Ma'arat Al-Nouman (معرة النعمان)¹¹⁶ i ocalała nienaruszona.

Ważnym punktem na archeologicznej mapie Emesy jest odkryta nekropola¹¹⁷ pochodząca z przełomu er - **Tell Abou Saboun**. Została ona odnaleziona w 1936 roku i bardzo dokładnie przebadana oraz opisana przez H. Seyriga. Cmentarz ten przylegał do miasta, znajdował się za zachodnią jego bramą. Nie został on odkryty przez archeologów. Trafiono na niego przypadkowo podczas budowy stadionu miejskiego w sierpniu 1936 r. Maszyny budowlane rozkopały ziemię w której bawiące się dzieci znalazły złote płytki.

¹¹²Zestawienie procentowe podaję za pracą Maamouna Abdulkarima. Wg szczegółowego zestawienia podanego przez niego znaleziska archeologiczne z terenu Emesy można podzielić zgodnie z chronologią w następujący sposób: hellenizm 4,62 %, czasy rzymskie 41,54%, Bizancjum 30,77%, po podboju muzułmańskim 23,08%. Dokładne wykresy zob. Maamoun Abdulkarim, s. 225

¹¹³O wykopaliskach na terenie miasta zob. M. Al-Maqdissi, *Chronique des activités archéologiques en Syrie*, Syria, t. LXX, z. 3-4, 1993, s. 443-560

¹¹⁴A. Bounni, *Les catacombs d'Emese et Syrie*, Archeologie, t. XXXVII, 1970, s. 43

¹¹⁵O wykopaliskach (innych niż nekropola) zob. Zob. m.in. S. Ronzevalle, *Un bas-relief d'époque eomina trouve a Emese (Homs)*, Comptes rendus des séances de l'année Académie des inscriptions et belles-lettres France, t. XLVI, z. 2, 1902, s. 235-236; M. Vogüe, *Analyse d'un memoire du R. P. Ronzevalle sur bas-relief trouve a Emese et plusieurs manuments palmyreniens*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres XLVII, t. VI, 1903, s. 276-283 oraz Maamoun Abdulkarim, *op.cit.*, s. 79-89

¹¹⁶Maamoun Abdulkarim, *op.cit.*, s. 82

¹¹⁷O znalezionych na cmentarzysku przedmiotach zob. H. Seyrig, *Antiquites de la necropole d'Emese*, Syria, t. XXIX, z. 209, 1952, s. 204-250, H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese*, Syria, t. XXXVI, z. 3-4, 1959, s. 184-192, H. Seyrig, *Le casque d'Emese*, Melanges de l'Universite Saint-Joseph, XI.VI, s. 491-498, H. Seyrig, *A Helmet from Emesa*, Archaeology, t. V, z. 2, 1952, s. 66-69, A. Abdulhak, *Catalogue illustré du Département des antiqués gréco-romaines au Musée de Damas*, Damas 1951, s. 167

Zaniosły je na miejski bazar. Udało się szybko zareagować i zabezpieczyć teren. Nie udało się jednak wystarczająco ochronić tego miejsca przed rabunkiem i część przedmiotów odnaleziono dopiero w latach pięćdziesiątych XX w. w rękach prywatnych kolekcjonerów (jak na przykład opisany poniżej srebrny hełm i srebrną amforę, znajdujące się dzisiaj w USA).

Na terenie odkrytego cmentarza znajdowało się, niezachowane do naszych czasów, Mauzoleum Samsigeramów. Mauzoleum górowało nad tym terenem - zob. il. 1, 5, 11. Była to budowla zakończona spiczastym dachem. Możemy odtworzyć jego wygląd na podstawie ilustracji pochodzących z dzieła François Cassasa z roku 1796¹¹⁸.

Jej dokładne rzuty i opis zostały sporządzone nie tylko przez Cassasa, ale również podczas dużo późniejszej ekspedycji w 1907 roku kiedy to wykonano jedyne znane i zachowane zdjęcie Mauzoleum¹¹⁹ - zob. il. 1. Ta budowla nie zachowała się do dzisiejszych czasów. Na jej miejscu został zbudowany skład paliw, po tym jak obiekt ten wysadzono w powietrze w roku 1911¹²⁰.

Przed odkryciem ziemnych grobów na terenie Tell Abou Saboun znano jedynie budynek opisanego powyżej i później zniszczonego Mauzoleum. Okazało się jednak, że liczba pochowanych osób na tym terenie jest spora, a groby należały do osób zamożnych i z całą pewnością związanych z panującą dynastią.

Najważniejszym grobem na cmentarzu Tell Abou Saboun był niezwykle bogaty grób nr 1. Odkryto w nim m.in. złotą maskę, żelazny hełm uzupełniony srebrną maską, liczną biżuterię (bransoletę z turkusami¹²¹, złoty pierścień z karnelianem zdobiony reliefem wklęsłym przedstawiającym Apollina¹²², kolczyki, spinkę do włosów, złotą broszkę), żelazną włócznię której drzewiec było okolony liściastym ornamentem¹²³, złote płytki będące

¹¹⁸L.F. Cassas, *Voyage Pittoresque de la Syrie, de la Phénicie, de la Palestine, et de la Basse Egypte*.- seria ta była wydawana w latach 1799-1800, tom VII gdzie znajdują się ilustracje z Emesy ukazał się drukiem w 1796. Zob. też *Collection of Modern and Contemporary Voyages and Travels*, t. I, ed. R. Phillips, London, 1805. Cassas błędnie odczytał inskrypcję i był przekonany, że budowla ta była poświęcona Cesarowi.

¹¹⁹C. Watzinger, *Das Grabmal des Samsigeramos*, Kunsthistorische Sallskapets Publikation, 1923, s. 93

¹²⁰ Zob. C. Chad, *op.cit.*, s.90-93, warto zwrócić uwagę na fotografię mauzoleum z 1907 roku, którą autor pokazuje na s. 93. Inskrypcja znaleziona w Mauzoleum została uwzględniona w IGLS V, 2212 (Mauzoleum, Homs): Γάιος Ἰούλιος, Φαβία, Σαμισιγέραμος ὁ καὶ Σεΐλας, Γαίου Ἰουλίου Ἀλεξίωνος υἱὸς ζῶν ἐποίησεν ἑαυτῷ καὶ τοῖς ἰδίους, ἔτους.

¹²¹H. Seyrig, *Antiquites de la necropole d'Emese ...*, s. 227-236

¹²²Ibidem, s. 236-240

¹²³ Ibidem, s. 245-246

elementami ubioru, trójkąt szklany (*millefiori*)¹²⁴, złoty rząd konia i srebrną amforę. Pochowana osoba znajdowała się w drewnianym sarkofagu z którego zostały metalowe ozdoby, fragmenty uchwytów i płytki repusowe z wizerunkami Apollina, głowy Meduzy i lwa¹²⁵ - (zob. il. 2, 3, 8).

Znaleziony w grobie hełm ze srebrną maską z pewnością należał do zmarłego, a maska zrobiona była na zamówienie, posiada bowiem szereg cech indywidualnych i z pewnością nie jest wyrobem seryjnym¹²⁶. Hełm z maską waży ponad 2 kg¹²⁷ i mogły zostać wykonane w Antiochii¹²⁸ - zob. il. 2.

Hełm jest wykonany ze srebra bardzo dobrej jakości. Jest w dobrym stanie pomimo drobnych deformacji jakim uległ znajdując się pod ziemią. Jego kształt jest typowym kształtem hełmu legionisty¹²⁹. Zdobienia w kształcie rozet znajdują się na obu na policzkach przyczepionych do miski dzwonu za pomocą zawiasów. Na czole hełmu znajduje się zdobienie, natomiast na jego wierzchołku jest rozetka i ruchome kółko służące do wieszania. Ozdoby są połączane za pomocą złotych folii. Na nakarczku są wygrawerowane kwiaty. Jego zastosowanie nie jest do końca jasne.

Dyskusyjną sprawą pozostaje odpowiedź na pytanie czy przedmioty te były faktycznie używane w walce (tak uważa H. Seyrig¹³⁰) czy raczej miały jedynie wotywny charakter. Materiał z którego został wykonany hełm wskazuje na jego wotywny charakter. Jednocześnie hełm jest na tyle gruby że mógł chronić od faktycznych ciosów i być używany wraz z materiałową lub skórzaną wyściółką zabezpieczającą. Kontekst znaleziska oraz kształt hełmu wskazuje, że pochodzi on z I wieku n.e¹³¹.

Z pewnością natomiast wotywny charakter miała złota maska znaleziona w tym samym grobie. Ta maska pośmiertna nie jest niczym nadzwyczajnym. Często w grobach

¹²⁴Ibidem, s. 247-249

¹²⁵ Ibidem, s. 249-250, H. Seyrig, *A Helmet from Emesa...*, s. 67

¹²⁶H. Seyrig, *A Helmet from Emesa...*, s. 67

¹²⁷Idem, *Le casque d'Emese ...*, s. 491

¹²⁸Idem, *Antiquites de la necropole d'Emese...*, s. 224

¹²⁹Przykłady ikonograficzne przedstawiające taki hełm podaje C. Vermeule, *op. cit.*, s. 10

¹³⁰Za tym, iż maska stosowana była też w walce mają przemawiać modyfikacje, które twórca lub właściciel przedmiotu wprowadził. Pod oczami wycięte są dodatkowe otwory, by zwiększyć kąt widzenia, a sama maska jest ruchoma. Zob. H. Seyrig, *A Helmet from Emesa ...*, s. 67

¹³¹Hełm oraz amforę opisuje w swoim artykule C. Vermeule. *op. cit.*, s. 8-11

zamożnych osób znajdowano na tym terenie podobne obiekty. Na cmentarzu Tell Abou Saboun nie znaleziono już wprawdzie drugiej takiej maski, ale w innych grobach pochowane osoby miały położone płytki złota na oczach i ustach, co było tańszą wersją tego typu pochówku¹³². Znaleziona maska wykonana była przez lokalnego rzemieślnika, niezbyt precyzyjnie i zapewne w pośpiechu – zob. il. 3.

Wśród opisanych przez archeologa eksponatów dwa z nich - srebrny hełm oraz srebrna amfora znalazły się w rękach prywatnych kolekcjonerów. Hełm w roku 1958 został przekazany do Muzeum w Toledo w stanie Ohio w USA. Dzisiaj w prywatnej kolekcji w dalszym ciągu znajduje się amfora. Przedmioty te również zostały znalezione w opisanym powyżej grobie nr 1¹³³.

Oprócz opisanego grobu na cmentarzu Tell Abou Saboun odkryto jeszcze 10 innych pochówków. Wszystko wskazuje na to, że pochowane tam osoby były wysokiego stanu. Mogła więc to być nekropola rodziny rządzącej.

Inną nekropolą na terenie Emesy było hypogeum z urnami odkryte w 1899 roku w rejonie Hamidie. W hypogeum znaleziono inskrypcje zawierające informacje o pochowanych tam zmarłych¹³⁴. Osoby tam spoczywające w dużej mierze są spokrewnione z dynastią Samsigeramów i noszą charakterystyczne dla dynastii imiona. Są wśród nich również imiona chrześcijanie. Jednak większość chrześcijańskich grobów znaleziono na trzecim odkrytym emesańskim cmentarzu, znajdującym się w okolicach Bab Tadmor i Bal Al-Drejb i pochodzącym z czasów bizantyjskich¹³⁵.

Prace wykopaliskowe prowadzono również na wzgórzu Tell Emesa – zob. il. 17, górującym nad miastem. Większość konstrukcji znalezionych na wzgórzu pochodzi z czasów muzułmańskich. Na wzgórzu odnaleziono jednak również starsze pozostałości w tym fragment ołtarza poświęconego Elagabalowi pochodzący z czasów rzymskich – zob. il. 15. Grecka inskrypcja pomimo uszkodzenia została odczytana (o czym była już mowa wyżej). Obecnie toczy się dyskusja czy fragment znalezionego ołtarza pochodzi ze świątyni Heliosa,

¹³²H. Seyrig, *Antiquites de la necropole d'Emese...*, s. 209

¹³³C. Vermeule, *A Roman Silver Helmet in the Toledo (Ohio) Museum of Art.*, *The Journal of Roman Studies*, t. L, z. 1&2, 1960, s. 9

¹³⁴H. Lammens, *L'Emesener. Notes epigraphiques et topographiques*, *Bulletin bibliographique et pedagogique du le Musée belge. Revue de philologie classique*, t. V, 1901

¹³⁵A. Bounni, *op. cit.*, s. 42-49

czy też jest pozostałością po innej, nie opisanej w źródłach przestrzeni sakralnej w mieście¹³⁶.

Do zupełnie nietrafionych hipotez należy natomiast zaliczyć przypisanie Emesańczykom znalezionej w Homs na początku XX wieku reliefu. Znalaziona płaskorzeźba (kontekst znaleziska nie jest do końca jasny) przedstawia prawdopodobnie Jupitera Keraunosa, Aglibola i Iarhibola¹³⁷. Analiza tego znaleziska pozwoliła ustalić, że relief był z całą pewnością wykonany w Palmyrze i przewieziono go do Homs w czasach współczesnych. Podobnie, dla pracy nad rekonstrukcją historii Emesy, nie przyda się znalezionej na terenie miasta grawerowany kamień pochodzący z czasów dynastii juliańskiej. Został on również przywieziony do Homs w czasach nowożytnych¹³⁸.

Wykopaliska prowadzono również w okolicach Emesy¹³⁹. W tym wypadku dokumentacja archeologiczna jest niezwykle bogata. Najstarszymi śladami bytności ludzi w okolicach Emesy są ślady osady **Katna** (arab. قطنا, Qatna) znalezionej na wzgórzu Tell el Mishrife (arab. المشرفة). Katna¹⁴⁰ znajduje się 18 km na północ od Emesy. Znajdują się tam

¹³⁶ Zob. M. Moussi, *Griechische inschriften aus Emesa und Laodicea ad Libanum...*, s. 257, 259 oraz Maamoun Abdulkarim, *op.cit.*, t. II, il. 33.

¹³⁷ M. de Vogüé, *op. cit.*, s. 276-283

¹³⁸ F. Cumont, *Une pierre gravée acquise à Homs (ancienne Émèse) en Syrie offerte au Musée du Louvre par M. Léonce Brossé*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, t. LXX, z.3, 1926, s. 202

¹³⁹ Więcej o archeologii tych rejonów zob. M. Al- Dbiyat, *Homs et Hama en Syrie centrale, concurrence urbaine et développement régional*, Damas 1995, *Archéologie et histoire de la Syrie*, t. II, ed. J. M. Dentzer i W. Orthmann, Sarrebrück 1989, Burns Ross, *Monuments de Syrie. Guide historique.*, tł z angielskiego Chantal Jouffroy, Damas 1988, *Contribution Francaise l'archéologie syrienne*, pod red. A. Naccache, Damas 1989, Le Glay M., *Villes, temples et sanctuaries de l'Orient romain*, Paris 1957, H. Seyrig, *Scripta Varia. Melanges d'archéologie et histoire*, Paris 1985

¹⁴⁰ Bibliografia na temat wykopalisk na tym terenie jest bardzo obszerna, zob. m. in.: A. Abou Assaf, *Mishrifeh W: The Oxford encyclopedia of archaeology in the Near East*, Oxford 1997, s. 35-36; H. Klengel, *Qatna - ein historischer Überblick*, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, t. CXXXII, 2000, s. 239-252; R. Mesnil du Buisson, *L'ancienne Qatna ou les ruines d'El-Mishrife au N-E de Homs (Emesa): duxieme campagne de fouilles*, Syria, t. IX, z. 2, 1928, s. 81-89 oraz poprzedzające ten artykuł wprowadzenie tego samego autora *Les ruines d'El-Mishrife au nord-est de Homs (Emese) W; Syria*, t. VIII, z.1, 1927, s. 13-33; M. al-Maqdissi, *Recherches archéologiques syriennes à Mishrifeh-Qatna au nord-est de Homs (Émèse)*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres CXLVII, t. IV, 2003, s.1489-1494; M. Novák, *The Chronology of the Bronze Age Palace of Qatna*, Egypt & Levant, t. XIV, 2004, s. 299-317; G. Elsen-Novák, *Die altsyrische Glyptik aus Qatna – Eine erste Einordnung*, Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft, t. CXXXIV, 2001, s. 257-274; M. al-Maqdissi, M. Luciani, D. Morandi, M. Novák, P. Pfälzner, *Excavating Qatna I – Preliminary Report on the 1999 and 2000 Campaigns of the Joint Syrian-Italian-German Archaeological Research Project at Mishrife*, Damascus 2002; M. Novák, *Fundamentierungstechniken im Palast von Qatna*, Timelines. Studies in Honour of Manfred Bietak III, pod red. E. Czerny'ego et alii, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, nr. 149/3, Leuven 2006, s. 63-71; D. Morandi Bonacossi,

pozostałości osady z epoki brązu. Wzgórze Tell el Mishrife na którym prowadzono prace wykopaliskowe zajmuje teren 1 km².

Osada znajdowała się na szlaku wiodącym z Mari w stronę Morza Śródziemnego oraz na szlaku łączącym miasta północnej i południowej Syrii. Pierwsze wykopaliska, od roku 1926, prowadził tam francuski historyk i archeolog Robert Mensil du Buisson¹⁴¹. Były one następnie kontynuowane do roku 1929, podczas trwania francuskiego protektoratu nad Syrią. Wykopaliska zostały wznowione w roku 1999 przez Direction Générale des Antiquités et des Musées z Damaszku we współpracy z Uniwersytetem w Tübingen. Prowadzono tam prace wykopaliskowe oraz archeobotaniczne. Podczas badań odsłonięto pozostałości miejskich zabudowań (Pałac Królewski, bazaltowe kolumny, bramy miejskie, mury miejskie, fosa, grobowce) oraz liczne ruchomości (tabliczki z pismem klinowym, ceramika).

Innym ważnym stanowiskiem w rejonie Emesy jest **Kadesz** oddalone od miasta o 25 km na południowo-zachód. Obecnie teren wykopalisk nosi nazwę Tell Nebi Mend i obejmuje teren o wymiarach zaledwie 1 kilometr na 30 metrów. Wykopaliska prowadzono tam od roku 1921¹⁴². Pomimo małych rozmiarów osada miała charakter strategiczny bowiem usytuowana była nad Orontesem na drodze wiodącej ze wschodu na zachód. Mieszkańcy osady byli prawdopodobnie Amorytami¹⁴³, a pierwsze osadnictwo w tym rejonie datowane jest już na neolit. Stanowisko to dosyć poważnie ucierpiało podczas ostrzału pobliskich osad w maju 2013 roku.

M. Luciani, A. Barro, A. Canci, M. Cremaschi, M. Da Ros, J. Eidem, I. Finzi Contini, M. Iamoni, A. Intilia, L. Trombino, A. Sala, V. Valsecchi, *Tell Mishrifeh/Qatna 1999-2002, A Preliminary Report of the Italian Component of the Joint Syrian-Italian-German Project*, *Akkadica*, t. CXXIV, z. 1, 2003, s. 65-120, M. Novák, P. Pfälzner, *Ausgrabungen im bronzezeitlichen Palast von Tall Mishrife/Qatna 2002, Vorbericht der deutschen Komponente des internationalen Projektes*, *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft*, t. CXXXV, 2003, s. 135-165, Ch. Virolleaud, *Les tablettes cunéiformes de Mischrifé-Katna*, *Syria*, t. IX, z.2, 1928, s. 90-96.

¹⁴¹ Rezultaty jego badań zostały opublikował na bieżąco zob. np. m.in. R. Mesnil du Buisson, *Fouilles dans une installation syro-hittite à Mishrifé, près de Homs*, *Syria*, nr. XL, z. 3, 1926, s.191-194, Idem, *L'ancienne Qatna ou les ruines d'El-Mishrifé au N.-E. de Homs (Emèse): deuxième campagne de fouilles*, *Syria*, t. VIII, z.4, 1927, s. 277-301; Idem, *L'ancienne Qatna*, *Syria*, t. IX, z. 1, 1928, s. 6-24, Idem, *Compte rendu sommaire des fouilles de Mishrifé (Qatna)*, *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres LI*, t. III, 1927, s. 246-254. Prace na ten temat publikowali też inni zob. np. R. Dussaud, *Tablettes découvertes à Mishrifé: inventaires du trésor de la dame Nin-Egal, dame de Qatna et du trésor des dieux du roi*, *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres LXXI*, t. II, 1927, s. 134-136. Opis badań na tym stanowisku oraz literatura dotycząca raportów archeologicznych znajdują się w artykule: M. Al-Maqdissi, *Recherches archéologiques syriennes à Mishrifeh-Qatna ...*, s.1489-1494.

¹⁴² Pierwsze prace wykopaliskowe w tym rejonie prowadził M. Petard w latach 1921-1922. Prace wznowił w roku 1975 Peter Parr.

¹⁴³ R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antiqua et mediaevalis*, Paryż, 1927, s. 105. Dussaud zaznacza, iż nazwa tej miejscowości pojawia się na tabliczkach z tell Amarna w różnych wariantach językowych.

4. Źródła numizmatyczne

Monety, które mogą być pomocne przy badaniu dziejów Emesy są bardzo różnorodne. Po pierwsze istnieje szereg monet przedstawiających świątynię w Emesie – zob. il. 13, 20. Były one dla mnie niezwykle pomocne kiedy opisywałam niezachowaną świątynię i szukałam jej lokalizacji w Homs.

Ważnym wydarzeniem, które uchwyciła numizmatyka było przeniesienie kamienia ze świątyni w Emesie do Rzymu za rządów Heliogabala. Monety te przedstawiają powóz przewożący kamień – il. 19. Jest to dowód nie tylko na to, że kamień faktycznie odbył podróż do Rzymu, ale również może być pomocny przy rekonstrukcji procesji, które odbywały się z udziałem emesańskiego betyla.

Część badaczy wydziela również grupę monet, które były wybijane w mennicy w Emesie¹⁴⁴. Na terenie miasta podczas wykopalisk znaleziono też pojedyncze numizmaty, ale są one źle zachowane i nie stanowią istotnego materiału źródłowego. Te monety nie były dla mnie przydatne.

a. Monety przedstawiające świątynię w Emesie

Świątynia z Emesy przedstawiana była na licznych monetach. Był to bardzo wdzięczny temat w ikonografii. Stosunkowo łatwy do wykonania, czytelny i jednoznacznie kojarzony z Emesą¹⁴⁵.

Świątynia przedstawiana była na dwa różne sposoby. Na większości monet widnieje jej fronton i dwie kolumny pomiędzy którymi znajduje się stożkowaty kamień¹⁴⁶ - zob. il. 13/i. Świątynia została przedstawiana również z boku na jednej z monet Karakalli¹⁴⁷

¹⁴⁴ C. Rowan C., *Divine Ideology and the Visualisation of Imperial Power in the Severan Period*, Cambridge, 2013, s. 40

¹⁴⁵ Więcej na ten temat zob. C. Chad, *op.cit.*, s. 114-117

¹⁴⁶ Karakalla, BMC 15, Uranus Antoninus BMC 24

¹⁴⁷ BMC Galatia 239, 15 SNG Cop - Mionnet V pg. 229, 606 Karakalla, *Sylloge Nummorum Graecorum*, München Staatliche Münzsammlung., Berlin, 1968, 817 oraz *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum*. Copenhagen, 1942-1979

- zob. il. 13/ii. Pomimo zastosowanych schematycznych uproszczeń charakterystycznych dla tego typu ikonografii jesteśmy w stanie na podstawie monet odtworzyć w głównym zarysie jak wyglądała świątynia w latach swojej świetności. Do powyższej ikonografii należy dołączyć również bardzo ciekawą monetę Julii Domny na której widnieje wizerunek ołtarza świątyni¹⁴⁸ - zob. il. 14.

Niektóre monety przedstawiają sam betyl, który jest trzymany przez orła. Wśród nich należy wymienić przede wszystkim monety, które wybili: Antoninus Pius¹⁴⁹ - zob. il. 10/i-iii, Karakalla¹⁵⁰, Heliogabal¹⁵¹. Na wszystkich tych numizmatach widnieje bardzo podobny wizerunek orła na betylu.

Drugą grupę numizmatów, którą możemy wydzielić stanowią monety przedstawiające przewiezienie kamienia z świątyni w Emesie do Rzymu wybijane z tej okazji przez Heliogabala. Cesarz ten z tej okazji wybił zarówno aureusy, antoniany jak również denary¹⁵². Kamień przestawiony jest na kwadrydze czasami w otoczeniu gwiazdy lub orła- zob. il. 19. Orzeł siedzący na kamieniu był personifikacją Elagabala, dosyć popularną w Syrii, podczas gdy dla Rzymian był raczej symbolem Jupitera¹⁵³.

b. Monety z ikonografią niezwiązaną ze świątynią, wybite w Emesie

W Emesie, jak już zostało to powiedziane, działała mennica, która wybijała monety. Wśród nich znajdują się numizmaty przedstawiające świątynię, ale również monety nie związane swoją ikonografią bezpośrednio z Emesą. Pierwsze monety wybijane w Emesie

¹⁴⁸ Julia Domna, BMC 9

¹⁴⁹ Antoninus Pius, BMC 1, BMC 4, SGI 1496v

¹⁵⁰ Karakalla, BMC 13, Mionnet 608. Ciekawym zagadnieniem jest podobieństwo niektórych monet Karakalli i Heliogabala. Zostało to omówione w artykule A. Johnston, *Caracalla or Elagabalus? A case of unnecessarily mistaken identity*, American Numismatic Society Museum Notes, t. XXVII, 1982, s. 97- 147 nawiązującym do wcześniejszego opracowania w tym samym periodyku K.W. Harl, *Caracalla or Elagabalus? The imperial imago at the Greek mint of Magnesia ad Maeandrum*, American Numismatic Society Museum Notes, t. XXVI, 1981, s. 163- 184

¹⁵¹ Heliogabal BMC 20 cf. O monetach heliogabala zob. też C. Rowan, *The Procession of Elagabalus and the Problem of the Parasols*, Journal of the Numismatic Association of Australia, t. XVII, 2007, s. 114-119; Idem, *Becoming Jupiter: Severus Alexander, The Temple of Jupiter Ultor, and Jovian iconography on Roman imperial coinage*, American Journal of Numismatics, t. XXI, 2009, s. 123-150; K. Buchter, *Coinage in Roman Syria*, London 2004; C. Rowan, *Divine Ideology and the Visualisation of Imperial Power in the Severan Period*, Cambridge, 2013.

¹⁵² Heliogabal RIC 61, 143, 144, 195, 196A, BMC 85, Meshorer 133a, 149, NAC 29, 596, Spijkerman 46

¹⁵³ C. Rowan, *The Procession of Elagabalus and the Problem of the Parasols...*, s. 118

pochodzą z czasów Antoninusa Piusa¹⁵⁴. Antoninus Pius wybił na terenie miasta monetę przedstawiającą na rewersie popiersie Heliosa¹⁵⁵- zob. il. 10/iv. Szereg monet wybijali w Emesie cesarze Septymiusz Sewer¹⁵⁶ Karakalla¹⁵⁷, Heliogabal¹⁵⁸ i uzurpator Uranius Antoninus¹⁵⁹- zob. il. 4, 20. Swoje monety w Emesie wybijała również, związana z miastem, Julia Domna¹⁶⁰. Mennica w Emesie działała również w czasach Bizancjum oraz po podboju arabskim¹⁶¹.

c. Monety znalezione na terenie Emesy

Podczas prac wykopaliskowych na terenie miasta znaleziono niezidentyfikowane do tej pory trzy brązowe monety oraz kilka sztuk monet datowanych na czasy rzymskie (III w.). Do pozostałych znalezisk należą tetradrachmy wybite w Antiochii, w Tyrze, dwie monety brązowe datowane na lata 93-94 p.n.e. oraz monety bizantyjskie¹⁶². Są to nieznaczące znaleziska. Jest ich za mało żeby na tej podstawie odtworzyć obieg monetarny czy stosunki handlowe na tym terenie.

Podczas rekonstrukcji wybranych aspektów z historii Emesy najważniejsze okazały się być dla mnie następujące źródła pisane: Pliniusz Starszy - ze względu na zawartą w jego *Historii naturalnej* pierwszą wzmiankę o mieście Emesa, Diodor Sycylijski, Cyceron, Tacyt i Józef Flawiusz – niezastąpieni dla odtworzenia genealogii Samsigeramów, Libaniusz z Antiochii za bezcenną wzmiankę o upadku miasta oraz Euzebiusz z Cezarei, Sokrates

¹⁵⁴H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese...*, s.185, A. Dieudoniné, Emèse, *Revue numismatique*, 1906, s. 133

¹⁵⁵ Antoninus Pius, BMC 8

¹⁵⁶Zob. np. Septymiusz Sewer np. RIC IV, 377,383, 392, 400, 411, 412, 415, 416, 417, 428, 433, 435

¹⁵⁷Karakalla np. BMC 14.1, 14, CNG 64785, Berlinger 188, 195

¹⁵⁸Heliogabal: BMC 18, 21, Lindgren 1181, 2046

¹⁵⁹Uranus Antoninus: RIC 9, BMC 22, 23

¹⁶⁰Julia Domana np. RIC 425, 614, 616,619, 621,622, 624, 625

¹⁶¹O typach monet bitych w Emesie w czasach Bizancjum i po podboju arabskim zob. Oddy W. A., *The Constans II Bust type of arab-byzantine coins of Hims*, *Revue numismatique*, seria 6, t. XXIX, 1987, s. 192-197, L. Ilisch, *Die Umayyadischen Und 'Abbasidischen Kupfermützen Von Hims Versuch Einer Chronologie*, *Munstersche Numismatische Zeitung*, t. III, 1980, s. 23-30, M.L. Bates, *The Arab-Byzantine bronze coinage of Syria: an innovation, by 'Abd al-Malik W: A Colloquium in Memory of George Carpenter Miles (1904-1975)*, New York, 1976, s. 195-228

¹⁶² Informacje o monetach znalezionych w Emesie znajdują się w zestawionych raportach archeologicznych w pracy Mssmouna Abdulkarima, op. cit., s. 216-224.

Scholastyk i Hieronim z Emesy dla czasów chrześcijańskich. Wszystkie wymienione źródła w mniejszy lub większy sposób przysłużyły się tej pracy, podobnie jak monety i źródła archeologiczne.

Źródła dotyczące Emesy i Emesańczyków są, jak to zostało pokazane, niezwykle różnorodne, a informacje dotyczące Emesy cechuje niezwykle różnorodność, ale również wybiórczość. Odtworzenie historii Emesy jest zatem trudnym zadaniem. Łatwo bowiem ulec pokusie, jakiej zresztą nie zdołała uniknąć dziewiętnastowieczna historiografia, aby luki pozbawione źródłowego oparcia wypełnić spekulacjami. Szukając jednak prawdopodobnych rozwiązań łatwo dokonać uproszczeń, uogólnień i przekłamań.

W tej pracy narratorem będą powyższe źródła. Pomimo swoich licznych wad i pułapek są jedynym kluczem do historii Emesy.

Rozdział II: Stan badań

Pierwsze nowożytnie wzmianki dotyczące Emesy znajdują się w dziele **Louisa François Cassasa** z roku 1796¹⁶³. Cassas był dyplomatą, podróżnikiem i malarzem. Towarzyszył francuskiemu ambasadorowi w wyprawie do Konstantynopola w roku 1784, skąd następnie udał się do Egiptu i Syrii. Podczas swojej podróży wykonał szereg szkiców. Były to rysunki przedstawiające przede wszystkim zabytki. Część z nich prezentowała też stroje ludowe, sceny z życia codziennego oraz faunę i florę odwiedzanych krajów.

Zachowały się rysunki Cassasa z Homs, czyli starożytnej Emesy. Przedstawiają one przede wszystkim nieistniejące już dzisiaj Mauzoleum Samsigerama. Cassas wykonał również szkic rzutu Mauzoleum. Jest to pierwsza tego typu wzmianka o tym obiekcie i bardzo istotna biorąc pod uwagę małą liczbę wizerunków nieistniejącego już dzisiaj Mauzoleum - zob. il. 11. W szkicach z podróży Cassasa znajdują się również rysunki przedstawiające fragmenty miasta oraz cytadelę znajdującą się na wzgórzu Tell Emesa.

Podobną w swoim charakterze pracę, ale mającą charakter narracyjny, pozostawił po sobie inny podróżnik **Carl Eduard Sachau**¹⁶⁴. Sachau podróżował po Syrii i Bliskim Wschodzie w latach 1879-1880, był orientalistą, profesorem na uniwersytetach w Berlinie i Wiedniu. Interesowały go przede wszystkim kwestie językowe: dialekty semickie oraz język aramejski.

Prace naukowe nad historią Syrii zaczęły się na szeroką skalę w czasie protektoratu francuskiego nad tym terenem i trwają do dzisiaj, a wykopaliska archeologiczne na terenie Syrii mają bardzo bogatą bibliografię¹⁶⁵. Jednym z pierwszych naukowców zajmujących się starożytną Syrią i piszącym o Emesie był **René Dussaud** (1868-1958), francuski orientalista i archeolog. René Dussaud uczestniczył w licznych badaniach wykopaliskowych na terenie Syrii, był jednym z założycieli ważnego periodyku „*Syria*”, którego pierwszy numer ukazał się w roku 1920. Zajmował się również działem bliskowschodnim paryskiego Louvre'u oraz

¹⁶³ L.F. Cassas, *Voyage Pittoresque de la Syrie...*, tom VII, 1796. Zob. też *Collection of Modern and Contemporary Voyages and Travels*, t. I, ed. R. Phillips, London, 1805.

¹⁶⁴ E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig, 1883 (reprint 2010).

¹⁶⁵ A. Sadurska, A. Bunni, M. Tadmur, *Les sculptures funéraires de Palmyre*, Roma 1994, Pr. Mater. Muz. Archeol. Łodzi, Ser. Archeol., nr 37-38, 1991-1992, s. 310-312, C. C. Vermeule, *op. cit.*, s. 8-11; J. Kozłowski, J. Śliwa, *Archeologia wschodniej części basenu Morza Śródziemnego: Palestyna, Syria, Cypr*, Kraków 1977, *Archéologie et histoire de la Syrie*, t. II, ed. J. M. Dentzer i W. Orthmann, Sarrebrück 1989

był członkiem stowarzyszenia *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*¹⁶⁶.

Największe zasługi w naukowym opracowaniu historii Emesy położył **Henri Seyrig** (1895-1973), który prowadził szereg badań archeologicznych na terenie miasta. Henri Seyrig przebywał w Syrii od roku 1929 przez prawie dwadzieścia lat. Podczas tego okresu cały czas prowadził zakrojone na szeroką skalę badania. Wyniki jego prac były publikowane przede wszystkim w periodyku „*Syria*”¹⁶⁷. Część z jego artykułów została zebrana w wydawnictwie mającym upamiętnić jego pracę naukową¹⁶⁸.

Badania archeologiczne na terenie Emesy, które bardzo dynamicznie rozwijały się w czasach kiedy koordynował je H. Seyrig, zostały wznowione dopiero niedawno, kiedy na skutek zmian urbanistycznych zarządzono przeprowadzenie badań archeologicznych. Na terenie Emesy ostatnie badania prowadził **Majed Moussli**, a ich wyniki zostały opublikowane¹⁶⁹.

Kluczową pozycją, która stawiała sobie za cel kompleksowe przebadanie chronologii Emesy oraz odtworzenie genealogii dynastii Samsigeramów jest wydana w Bejrucie książka autorstwa **Carlusa Chada**¹⁷⁰. C. Chad podjął próby usystematyzowania wiadomości o Emesie, oraz skonfrontowania ich ze starszą historiografią¹⁷¹. W swojej pracy skoncentrował się jednak przede wszystkim na zagadnieniach związanych z początkami osadnictwa w Emesie i osobami rządzącymi tym miastem. Uzupełnieniem badań nad genealogią Emesy są artykuły dotyczące Gajusza Juliusza Sohaema¹⁷².

¹⁶⁶Wśród licznych publikacji Dussauda warto zwrócić uwagę na: *Mélanges syriens offerts à monsieur René Dussaud : secrétaire perpétuel de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, pod red. J. A. Blancheta et alii, Paryż, 1939 oraz *Topographie historique de la Syrie*.

¹⁶⁷H. Seyrig, *Antiquités de la necropole d'Emese...*, s. 204-250, H. Seyrig, *Antiquités syriennes – Caractères de l'histoire d'Emese...*, s. 184-192, H. Seyrig, *Le culte du Soleil ...*, s. 337- 373.

¹⁶⁸H. Seyrig, *Scripta Varia. Melanges d'archeologie et historie*, Paris 1985.

¹⁶⁹M. Moussli, *Griechische Inschriften aus Emesa und Laodicea ad Libanum*, *Philologus* t. CXXVII, 1983, s. 254-261; M. Moussli, J. Ebert, *Weitere Inschriften aus Emesa und seinen Nachbargebieten*, *Philologus*, t. CXXXIV, 1990, s. 93-102.

¹⁷⁰C. Chad, *Les dynaste d'Emese*, Beirut 1972

¹⁷¹Np. E. Schurer, *Geschichte des jüdischen Volks im Zeitalter Jesu Christi*, t. I, Leipzig 1890; R. Paribeni, *Bolletino del Commis. Archeol.*, Roma 1900, XVIII; E. Egger, *Jahresh. Des Oster Archaeol. Inst.*, XX, 1919, s. 319

¹⁷²A. A. Barrett, *Sohaemus, King of Emesa and Sophene*, *The American Journal of Philology*, t. XCVIII, z. 2, 1977, s.153-159, H. W. Benario, *The Titulature of Julia Soaemias and Julia Mamaea: Two Notes*, *Transactions of the American Philological Association*, t. XC, 1959, s. 9-14, C. Chad, *op. cit.*, C. Letta, *Dal leone di Giulio Alessandro ai leoni di Caracalla. La dinastia di Emesa verso la porpora imperiale*, *Studi in onore di Edda Bresciani*, pod red. S. Bondi, Pisa 1985, s. 289-302, R. Sullivan, *The dynasty of Emesa*, ANRW II, nr. 8, 1978, s. 198-219, K. Strobel, *Jüdisches Patriarchat, Rabbinentum und Priesterdynastie von Emesa: historische*

Emesą zajmował się również inny wybitny naukowiec **Hans-Roland Baldus**¹⁷³, który w swoich badaniach skoncentrował się przede wszystkim na numizmatyce. Stanowiła ona dla niego niejako pretekst do pochylenia się nad czasami panowania Heliogabala.

Emesa opisywana jest nie tylko w opracowaniach dotyczących Heliogabala¹⁷⁴, ale również tych zajmujących się Septymuszem Sewerem¹⁷⁵ oraz działalnością Julii Domny¹⁷⁶ - najczęściej w aspekcie emesańskich korzeni Julii i jej rodzinnych koligacji. Warto zwrócić

Phänomene innerhalb des Imperium Romanum der Kaiserzeit, Ktéma, t. XIV, 1989, s. 39-77.

¹⁷³H. R. Baldus, *Das Vorstellungsgemälde des Heliogabal. Ein bislang unerkanntes numismatisches Zeugnis*, Chiron t. XIX, 1989, s. 467- 476; Idem, *Uranius Antoninus of Emesa. A Roman Emperor from Palmyra's Neighbouring City and His Coinage*, Annales Archeologique Arabes Syriennes - Palmyra and the Silk Road, t. XLII, 1996, s. 371-377, Idem, *Zur Aufnahme des Sol Elagabalus- Kultes in Rom*, Chiron, t. XXI, 1991, s. 175-178, Idem, *Denare des Uranius Antoninus*, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, t. XL, 1990, s. 29-34

¹⁷⁴G. Alföldy, *Zwei Schimpfnamen des Kaisers Elagabal, Tiberinus und Tractatitius*, Bonner Historia Augusta Colloquium 1972- 1974, s. 11- 21; Alföldy, *Heliogabalus and Aurelian's stag chariots and the Caesar contorniates*, Bonner Historiae Augustae Colloquium Genevense, 1994, s. 5- 10; D. Baatz, *Zum archaologischen Nachweis eines Alamanneneinfalls am obergermanischen Limes unter Elagabal*, Bonner Jahrbücher, nr. 171, 1971, s. 377-385; G. W. Bowersock, *Herodian and Elagabalus*, Yale Classical Studies t. XXIV, 1975, s. 229-236; T. Brendle, *Die Religionspolitik Kaiser Elagabals im Spiegel seiner Münzen*, Numismatisches Nachrichtenblatt, t. X, 2001, s. 411- 414; Ch. Bruun, *Kaiser Elagabal und ein neues Zeugnis für den Kult des Sonnengotes Elagabalus in Italien*, Tyche, t. XII, 1997, s. 1- 5; S. Dusanic, *Severus Alexander as Elagabalus associate*, Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, t. XIII 1964, s. 487- 498; J. E. Bogaers, *Sol Elagabalus und die Cohors III Breucorum in Woerden (Germania Inferior)*, Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, t. LXXIV, 1994, s. 153- 161; M. Frey, *Untersuchungen zur Religion und zur Religionspolitik des Kaisers Elagabal*, Stuttgart 1989; P. Gilmore, *Dating, mints and officinae of Syrian tetradrachms from Elagabalus to Trebonianus Gallus*, Numismatic Circular, t. LXXXV, 1977, s. 355- 356; P. Gilmore, *lagabalus Antioch tetradrachms*, Numismatic Circular, t. LXXXIX, 1982, s. 34-35; H. Gitler, Bijovsky G., *The coins of Pygmalion from Tyre: a chronological sequence from Elagabal to Gallienus*, Numismatica e antichità classiche-Quaderni Ticinesi, t. XXXI, 2002, s. 317- 324; K. W. Harl, *Caracalla or Elagabalus?...*, s. 163- 184; H. Heintze, *Studien zu den Portraits des 3 Jahrhunderts n. Chr. VII Caracalla, Geta, Elagabal und Severus Alexander*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, t. LXXIII-LXXIV, 1966, s. 190- 231; A. Johnston., *Caracalla or Elagabalus? A case of unnecessarily mistaken identity...*, s. 97- 147; A. Kindler, *The damnatio memoriae of Elagabal on city- coins of the Near East*, Gazette numismatique suisse, t. XXX 1980, s. 3- 7; Krumeich R., *Der Kaiser als syrischer Priester: zur Repräsentation Elagabals als sacerdos die Solis Elagabali*, Boreas t. XXIII/XXIV, 2000, s. 107- 112; J. Linderski, *Heliogabalus, Alexander Severus and the ius confarreationis: a note on the Historia Augusta*, W: Historia testis. Mélanges d'épigraphie, d'histoire ancienne et de philologie offerts à Tadeusz Zawadzki, Fribourg 1989, s. 207-215; J. Linderski, *Heliogabalus, Alexander Severus and the ius confarreationis: a note on the Historia Augusta*, Melanges T. Zawadzki, s. 207- 215; A. Lukaszewicz, *Kaiser Elagabal in den Papyrusurkunden: Historiographie, Papyri und die öffentliche Meinung*, Studia G. Kolendo dicta, s. 171- 176; J. Meischner, *Privatportraits aus den Regierungsjahren des Elagabal und Alexander Severus*, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, t. XCIX, 1984, s. 319- 351; M. Pietrzykowski, *Die Religionspolitik des Kaisers Elagabal*, ANRW II, 1986, s. 1806- 1825; J. Rea, *A letter of the emperor Elagabalus*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, t. XCVI, 1993, s. 127- 132; R. Salway, *A fragment of Severan history: the unusual career of praetorian prefect of Elagabalus*, Chiron, t. XXVII, 1997, s. 127- 153; A. Scheithauer, *Die Regierungszeit des Kaisers Elagabal in der Darstellung von Cassius Dio und Herodian*, Hermes, t. CXVIII, 1990, s. 335- 356; G. R. Thompson, *Elagabalus, priest- emperor of Rome*, Kansas 1972; R. Turcan R., *Heliogabale et la sacre du soleil*, Paris 1985; R. Villeneuve, *Heliogabale le Cesar fou*, Paris 1957; R. Ziegler, *Das Koinoboulion eleutheron in Anazarbos und*

też uwagę na opracowania dotyczące życia i twórczości Filostrata¹⁷⁷, oddanego Julii Domnie intelektualisty i filozofa. Dwaj wybitni twórcy związani z życiem intelektualnym miasta, a mianowicie Heliodor¹⁷⁸ oraz jurysta Athanasios, również doczekali się naukowych opracowań¹⁷⁹.

Opracowanie dotyczące charakterystyki i zagospodarowania terenu Emesy znajduje się natomiast w opracowaniu autorstwa syryjskiego uczonego Mohamada Al- Dbiyat¹⁸⁰. W książce opisane zostały warunki geofizyczne oraz urbanistyka terenu. Wyniki badań

Tarsos im fruhen 3 Jh zu einer neuen anazarbischen Munze aus der Zeit des Elagabal, Numismatische Zeitschrift, nr. 106- 107, 1999, s. 95-99.

¹⁷⁵E Kosmetatou, *Some remarks on a Severan dynastic group monument from Sparta*, Rivista storica dell'Antichita, T. XXXI, 2001, s. 201- 209; Ph. Hill, *Notes on the Coinage of Septimius Severus and his Family*, Numismatic Chronicle, t. VII (IV), 1964, s. 169-188; I. Mundle, *Dea Carlestis in der Religionspolitik des Septimius Severus und der Julia Domna*, Historia, t. X, 1961, s. 228- 237; R. Ziegler, *Antiochia, Laodicea und Sidon in der Politik der Severer*, Chiron, t. VIII, 1978, s. 493- 514; A. Birley, *Septimius Severus: The African Emperor*, London 1989; G. Waleser G., *Die Beurteilung des Septimius Severus in der älteren und neueren Forschung*, Museum Helveticum, t. XXX, 1973, s. 104- 116; Idem, *Die Severer in der Forschung 1960- 1972*, ANRW II, t. II, s. 614- 656; T. Kotula, *Septymiusz Sewerus*, Wrocław 1987; G. J. Murphy, *The Region of the Emperor L. Septimius Severus from the Evidence of the Inscriptions*, Philadelphia 1945.

¹⁷⁶J. Babelon, *Impératrices Syriennes*, Paris, 1957; D. Baharal, *The portraits of Julia Domna from the years 193-211 A.D. and the dynastic propaganda of L. Septimius Severus*, Latomus, t. LI, 1992, s. 110-118; H. R. Baldus, *Denare des Uranius Antoninus...*, s. 29-34; J. P. Balsdon, *Roman Women. Their History and Habits*, London, 1962; G. W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford, 1969, s. 101-109; K. Butcher, E. T., *Bey, A new dedication to Julia Domna from Berytus*, Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises, t. I, 1996, s. 212-214; B. Chabachoff, *Un rare bronze de Julia Domna d' Ascalon avec une date inédite*, Cahiers Numismatiques: Bulletin de la Société d'Etudes numismatiques et archeologiques, t. XIV, z. 59-61, 1979, s. 59-61 oraz s. 261 s. 261; C. Daniels, B. Harbottle, *A new inscription of Julia Domna from Newcastle*, Archaeologia Aeliana, t. VIII, 1979, s. 65-73; N. Duerr., *Septime Sévère et Julia Domna sur un tétradrachme inédit d'Alexandrie*, Gazette numismatique suisse, t. XXVI, 1976, s. 32-33; J. Fejfer, *The portraits of the Severan empress Julia Domna. A new approach*, Analecta Romana Instituti Danici, t. XIV, 1985, s. 129-138; E. Hemelrijk, *Matrona docta: educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*, London 1999; U. W. Hiesinger, *Julia Domna. Two portraits in bronze*, American Journal of Archaeology, t. LXXIII, 1969, s. 39-44; E. Kettenhofen, *Zum Todesdatum Julia Maesas*, Historia-Zeitschrift für Alte Geschichte, t. XXX, 1981, s. 244- 249; E. Kosmetatou, *The public image of Julia Mamaea: an epigraphic and numismatic inquiry*, Latomus, t. LXI (II), 2002, s. 398-414; S. Lusnia, *Julia Domna's coinage and Severan dynastic propaganda*, Latomus, t. L, z. 1, 1995, s. 119-140; G. Marasco, *Giulia Domna, Caracalla e Geta: frammenti di tragedia alla corte dei Severi*, L'antiquité Classique, t. LXV, 1996, s. 119-134; E. Nau, *Julia Domna als Olympias*, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, t. XVIII, 1968, s. 49-66; K. Parlasca, *Eine Julia Domna-Büste aus der Sammlung Friedrichs des Grossen*, W: Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Romische Abteilung, t. LXXVII, 1970, s. 123-131; R. J. Penella, *Philostratus' letter to Julia Domna*, Hermes, t. CVII, 1979, s.161-168; R. Schlueter, *Die Bildnisse der Kaiserin Julia Domna*, Münster, 1971; M. Spoerri-Butcher, *Une émission au nom de Julia Domna à Chalcis (Eubée)*, Gazette numismatique suisse, t. LIII, z. 209, 2003, s. 3-6; H. Stroud, R. Stroud, *The Empress Julia Domna at Epidaurus Limera*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, t. CV, 1995; s.85- 88; *Studies in the Lives of Roman Empresses: II. Julia Mamaea*, H.A. Sanders, ed., Roman Historical Studies and Institutions, New York, 1904, s.67-100; G. Turton, *The Syrian Princesses. The Women Who Ruled Rome, AD 193-235*, London 1974; M. G. Williams, *Studies in the Lives of Roman Empresses: I. Julia Domna*, American Journal of Archaeology t. VI, 1902, s. 259-305.

¹⁷⁷J. J. Flinterman, *De sofist, de keizerin en de concubine: Philostratus' brief aan Julia Domna*, Lampas, t. XXX(II), 1997, s.74-86; B. F. Harris, *Apollonius of Tyana. Fact and fiction*, Journal of Religious History, t. V,

dotyczących osadnictwa na tym terenie w których użyto zdjęć satelitarnych zostały opublikowane w roku 2005¹⁸¹. Wśród nielicznych artykułów dotyczących Emesy warto zwrócić też uwagę na artykuł W. J. Liera dotyczący osadnictwa rzymskiego na tym terenie¹⁸².

Historia bitwy stoczonej pod Emesą, podczas starcia Rzymu z Palmyrą, opisywana była przez szereg badaczy zajmujących się dziejami konfliktu Aureliana z Zenobią¹⁸³.

Warto zwrócić uwagę również na bogatą bibliografię dotyczącą sąsiedniego miasta Palmyry¹⁸⁴, ponieważ miasta te były ze sobą ściśle powiązane. W tej pracy nie będę szerzej omawiać tego aspektu. Wynika to z tego, że nie dysponujemy dostateczną ilością źródeł, aby rzetelnie odtworzyć wzajemne relacje, przede wszystkim gospodarcze, jakie istniały między tymi miastami. Głównym dowodem na ekonomiczne powiązania między tymi miastami jest dla mnie fakt upadku Emesy, równoczesny z upadkiem Palmyry. Nie był on w żadnym razie przypadkowy, o czym będę pisać w Rozdziale VII.

1969, s.189-199; M. Morani, *Traduzioni orientali e filologia greca W: La diffusione dell'eredità classica nell'età tardo-antica e medievale. Il "Romanzo di Alessandro" e altri scritti*, pod red. R. B. Finazzi, A. Valvo, Dell'Orso, Alessandria, 1998, s. 175-188.

¹⁷⁸O. Mazal, *Die Textausgaben der Aithiopika Heliodors von Emesa*, Gutenberg Jahrbuch, t. XLI, 1966, s. 182-191; J. Perkins, *An ancient passing novel: Heliodorus' Aithiopika*, Aretuza, t. XXXII (II), 1999, s. 197-214

¹⁷⁹L. Burgman, *Athanasios diglossos: latina in der Novellenbearbeitung des Athanasios von Emesa W: Novella Constitutio*, Studies in honor of Nicholas van der Wal, Groningen 1990, s. 57-82, S. Dieter, *Athanasios W: Juristen: ein biographisches Lexikon; von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, 2nd edition, pod red. M. Stolleis, München 2001, s. 44-45.

¹⁸⁰M. Al- Dbiyat, *Homs et Hama en Syrie centrale, concurrence urbaine et développement régional*, Damas 1995

¹⁸¹G. Philip, M. Abdulkarim, P. Newson, A. Beck, D. Bridgland, M. Bshesh, A. Show, R. Westway, K. Wilkinson, *Settlement and Landscape Development in the Homs Region, Syria. Report on Work Undertaken during 2001-2003*, Levant, nr. XXXVII, 2005, s. 21-43

¹⁸²W. J. Liere, *Ager centuriatus of the Roman colonia of Emesa (Homs)*, Annales Archeologiques Arabes Syriennes, t. VIII-IX, 1958-1959, s. 55-58

¹⁸³L. Homo, *Essai sur le regne de l'empere Aurelian*, Paris 1904, J. Lauffray, *Halabiyya-Zenobia place forte du limes oriental et la Haute-Mésopotamie au VIe siècle*, t.1-2, Paris 1983-1991; A. C. Vaugman, *Zenobia of Palmyra.*, New York 1967, M. Sartre, *D'Alexander a Zenobie. Histoire du Levant antique Ixe siecle av J.- C. - IIIe siecle ap J.- C.*, Fayard 2001

¹⁸⁴K. As'ad, J.-B. Yon, *Inscriptions de Palmyre. Promenades épigraphiques dans la ville antique de Palmyre*, Beyrouth-Damas 2001; M. Gawlikowski, K. Asad, *Inscriptions de Palmyre nouvelles et revisitées*, Studia Palmyreńskie, t. X, 1997, s. 23-38; M. Gawlikowski., *The Athena of Palmyra*, Archeologia, t. XLVII, 1996, s. 21-32; S. P. Kowalski, *Late Roman Palmyra in literatura and epigraphy*, Studia Palmyreńskie, t. X, 1997, s. 39-62; A. Sadurska, A. Bunni, *Les sculptures funéraires de Palmyre*, Roma 1994, K. Michałowski., A. Dziewanowski, *Palmyra*, Warszawa 1968; J. Partsch, *Palmyra eine historisch klimatische Studie*, Leipzig 1922; *Raporty wykopaliskowe*, Warszawa Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniw. Warszawskiego im. Prof. Kazimierza Michałowskiego; R. Stoneman, *Palmyra and its empire: Zenobia's revolt against Rome*, Michigan 1995, T. Scholl, A. Taha, *A sounding in the courtyard of the Saray in Palmyra (1986)*, Studia Palmyreńskie, t. X, 1997, s. 63-68; D. Wielgosz, *Funeralia Palmyrena*, Studia Palmyreńskie, t. X, 1997, s. 69-77; J. B. Yon, *Les notables de Palmyre*, Beyrouth 2002.

Innym godnym uwagi zagadnieniem jest kwestia osadnictwa żydowskiego w Emesie¹⁸⁵ oraz istnienia emesańskiego legionu żydowskiego w strukturach armii rzymskiej¹⁸⁶.

Kult słońca z Emesy w literaturze przedmiotu pojmowany jest wielopłaszczyznowo. Bada się jego żywotność w całym regionie wschodnich prowincji¹⁸⁷, w samej Emesie¹⁸⁸ oraz siłę jego żywotności w obrębie Cesarstwa¹⁸⁹.

Najnowszym opracowaniem dotyczącym historii miasta jest nieopublikowany doktorat **Maamouna Adbulkarima** wykładowcy Uniwersytetu w Damaszku¹⁹⁰. W swojej pracy przedstawił on przede wszystkim zestawienie dotychczasowych wykopalisk archeologicznych z terenu Emesy. Analizuje również zebrane na terenie miasta inskrypcje nagrobne i występujące w nich imiona greckie, łacińskie i semickie.

Zainteresowanie starożytną historią Syrii zaowocowało publikacją wielu opracowań¹⁹¹. Do najbardziej znanych należy obecnie historia Syrii napisana przez **Kevina Buchtera** i zawierająca podstawowe informacje dotyczące czasów rzymskich na tym terenie oraz

¹⁸⁵R. Hennings, *Eusebius von Emesa und die Juden*, Zeitschrift für antikes Christentum, t. V(II), 2001, s. 240-260

¹⁸⁶D. Woods, *A Note Concerning the Regii Emeseni Iudaei*, Latomus, t. LI, 1992, s. 404-407. oraz R. Schaf, *Regii Emeseni Iudaei: Bemerkungen zu einer spatantiken Truppe*, Latomus nr. LVI, 1997, s. 343-359. Warto też przeczytać: C. M. Kraay, *Jewish friends and allies of Rome*, American Numismatic Society Museum Notes, t. XXV, 1980, s. 53-57

¹⁸⁷G. P. S. E. Hijmans, *The sun which did not rise in the East: the cult of Sol Invictus in the light of non-literary evidence*, Bulletin Antieke Beschaving, t. LXXI, 1996, s. 115-150; J. Wasiutyński, *The solar mystery: an inquiry into the temporal and the eternal background of the rise of modern civilization*, Oslo 2003

¹⁸⁸J. T. Milik, *Dédicaces faites par des Dieux: (Palmyre, Hatra, Tyr) et des thiasés sémitiques à l'époque romaine*, Paris 1972, R. Pudill, *Prägungen aus Berytos und Heliopolis/ Baalbek*, Numismatisches Nachrichtenblatt, t. LI, z. 11, 2002, s. 472-474, M. Taceva-Hitova, *Über die Tempel und die Priester des Dolichenuskultes in Moesia inferior und Thracia* W: Proceedings of the X-th International Congress of Classical Archaeology, 1978, s. 69-79 oraz R. Turcan, *Le culte imperial au IIIe siècle*, ANRW II nr 16, II, 1978, s. 996-1084.

¹⁸⁹G. W. Bowersock, W. Glen, *Greek intellectuals and the imperial cult in the second century A. D.* W: Le culte des Souverains dans l'empire Romain, pod red. W. den Boera, Vandoeuvres-Genève, 1973, s. 177-212, J. Bregman, *Pagan religious syncretism and symbolism on the Greek imperials of the early third century*, Dionysius, t. VI, 1982, s. 58-72, Z. Kader, *Die kleinasiatisch syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden 1962, T. Optendrenk, *Die Religionspolitik des Kaisers Elagabal im Spiegel der Historia Augusta*, Bonn 1968

¹⁹⁰Maamoun Adbulkarim, *Recherches sur la cite d'Emese a l'époque Romaine.*, These de doctorat en Archeologie et Histoire ancienne sous la direction de M. Georges Tate., Université de Versailles Saint-Quentin En Yvelines., 1997

¹⁹¹Ogólne opracowania dotyczące Syrii to m.in.: P. K. Hitti, *History of Syria: including Lebanon and Palestine*, New Jersey, 2004 (pierwsze wydanie rok 1957); E. Bormann, *De Syriae provinciae Romanae partibus capita nonnulla*, Berlin 1865; J. Chaudouet, *Syrie*, Paris, 1997; N. Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, Warszawa, 1989; *Prowincje rzymskie i ich znaczenie w ramach Imperium*, pod red. M. Jaczynowskiej, J. Wolskiego, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk, 1976; H. Klengel, *Historia i kultura starożytnej Syrii*, tłum. F. Przebinda, wst. R. Ranosek, Warszawa 1971

informacje dotyczące Emesy w kontekście funkcjonowania całej prowincji¹⁹².

Chrześcijańska Emesa jest opisywana przede wszystkim z punktu widzenia ruchów monastycznych, które były bardzo żywotne na tym terenie w IV i V w.¹⁹³. Euzebiusz biskup Emesy znalazł się w kręgu zainteresowania historyków oraz badaczy historii kościoła¹⁹⁴. Podobnie chrześcijański filozof i myśliciel Nemezjusz - również biskup Emesy, doczekał się obszernej bibliografii¹⁹⁵. Naukowcy przede wszystkim koncentrowali się na antropologii Nemezjusza zawartej w głównym rdzeniu jego dzieła *O naturze ludzkiej*¹⁹⁶ oraz opisali jego doktrynę¹⁹⁷. Do najbardziej znanych polskich badaczy Nemezjusza zalicza się Bolesław Domański, teolog, który doktoryzował się w Królewskiej Pruskiej Akademii Teologicznej i Filozoficznej w Münster¹⁹⁸. Bibliografia dotycząca Nemezjusza nie byłaby pełna bez

¹⁹² K. Butcher, *Roman Syria and Near East*, London, 2003

¹⁹³ W. J. Aerts, *Emesa in der Vita Symeonis Sali von Leontios von Neapolis Recueil*, W: From late antiquity to early Byzantium, pod red. V. Vavrinka, Praga 1985, s. 113-116; L. W. Barnard, *The father of Christian anthropology*, Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche, t. LXIII, 1972, s. 254-270; *Holy Women of the Syrian Orient*, pod red. i w przekł. na ang. A. M. Talbota, Berkeley-Los Angeles-London 1998; I. Peña, *The amazing life of the syrian monks in the 4th - 6th centuries*, Milano 1992

¹⁹⁴ Zob. m.in. G. Novotný, *Eusebius of Emesa as interpreter of St. Paul*, Studiorum Paulinorum Congressus internationalis catholicus, t. II 1961, s. 471-479; H. J. Lehmann, *Per piscatores. Studies in the Armenian version of a collection of homilies by Eusebius of Emesa and Severian of Gabala*, Aarhus, 1975; R. B. ter Haar Romeny, *A Syrian in Greek dress: the use of Greek, Hebrew, and Syriac biblical texts in Eusebius of Emesa's Commentary on Genesis*, Leuven Peeters, 1997; M. F. Wiles, *The theology of Eusebius of Emesa*, Studia patristica, t. XIX, 1989, s. 267-280; D. Woods, *Ammianus Marcellinus and Bishop Eusebius of Emesa*, Journal of Theological Studies, t. LIV, z. 2, 2003 s. 585-591; R. E. Winn, *The church of virgins and martyrs: ecclesiastical identity in the sermons of Eusebius of Emesa* W: Journal of Early Christian Studies t. XI, z. 3, 2003, s. 309-338

¹⁹⁵ Zob. np. M. Evangelides, *Zwei Kapitel aus einer Monographie über Nemesius und seine Quellen*, Berlin 1882, P. Böhner, E. Gilson, *Historia filozofii chrześcijańskiej. Od Justyna do Mikołaja Kuzańczyka*, tłum. S. Stomma, Warszawa 1962, E. Skard, *Nemesiosstudien*, Symbolae Osloenses, t. XV-XVI, 1936; s. 23-43; t. XVII, 1937, s. 9-25; t. XVIII, 1938, s. 31-41; t. XIX, 1939, s. 49-56; t. XXII, 1942, s. 40-48; *Historia filozofii chrześcijańskiej. Od Justyna do Mikołaja Kuzańczyka*, Warszawa 1962, s. 118-128; D. Bender, *Untersuchungen zu Nemesius von Emesa*, Leipzig 1898; V. Valdenberg, *La philosophie byzantine aux IVe-Ve siècles*, Byzantion, t. IV, 1929, s. 237-268.

¹⁹⁶ O antropologii u Nemesiusa pisali np: F.M. März, *Anthropologische Grundlagen der christlichen Ethik bei Nemesios von Emesa*, München 1959; E. A. Wyller, *Die Anthropologie des Nemesios von Emesa und die Alkiabiades I-Tradition. Eine Untersuchung zum Platonbild in der Schrift Über die Natur des Menschen*, Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies, t. XLIV z. 1, 1969, s. 126-145; A. Siclari., *L'antropologia di Nemesio di Emesa nella critica moderna*, Aevum, nr. XLVII, 1973, s. 477-497; Idem, *L'antropologia di Nemesio di Emesa*, Padova, 1974.

¹⁹⁷ Zob. np.: W.W. Jaeger, *Nemesios von Emesa. Quellenforschungen zum Neuplatonismus und seinen Anfängen bei Poseidonios*, Berlin 1914; A. Ferro, *La dottrina dell'anima di Nemesio di Emesa*, Ricerche Religiose, nr. 1, 1925, s. 227-238; A. Kallis, *Der Mensch im Kosmos. Das Weltbild des Nemesios von Emesa*, Münster, 1978; M. Morani, *La tradizione manoscritta del "De natura hominis" di Nemesio*, Milano, 1981; R. W. Sharples, *Nemesius of Emesa and some theories of divine providence*, Vigiliae Christianae 37, 1983, s. 141-156.

¹⁹⁸ Rozprawa doktorska Domańskiego zatytułowana *Die Lehre des Nemesius über das Wesen der Seele*, ukazała się drukiem w 1897. Dotyczyła kwestii istoty duszy u Nemesjusza. Inną jego bardzo znaną pracą jest *Die*

wspomnienia licznych prac porównawczych zestawiających doktrynę filozofa z poglądami innych myślicieli i teologów¹⁹⁹. Recepcją prac Nemezjusza wśród arabskich chrześcijan zajęli się natomiast K. Samir²⁰⁰.

Spośród licznych artykułów napisanych do tej pory na temat Emesy można stwierdzić, że badacze w mniejszym stopniu zajmowali się kultem solarnym oraz kwestiami życia intelektualnego miasta. Koncentrowali się natomiast na kwestiach architektury, tożsamości etnicznej i kulturowej mieszkańców, charakteru osadnictwa, emesańskich reminiscencji w czasach panowania Septymiusza Sewera i jego następców oraz na roli Emesy podczas zaburzeń w Palmyrze.

Jedynym opracowaniem dotyczącym historii miasta, od jego powstania, aż do dzisiejszych czasów, jest popularnonaukowa praca napisana po arabsku, przez historyka amatora, miejscowego księgarza mieszkającego w Homs²⁰¹. Jest to jednak raczej rodzaj przewodnika dla turystów zawierającego podstawowe informacje o zabytkach w mieście i nie przedstawia ona wartości naukowej. Pominięte w nim zostały niemal całkowicie sprawy związane z chrześcijaństwem w Emesie.

W niniejszej pracy polemizuję przede wszystkim z poglądami R. Dussaуда. Prace L.F. Cassasa i C.E. Sachaua traktuję jako ciekawe wprowadzenie do tematu Emesy, jednak nie wolne od błędów, pomimo ich typowo opisowego charakteru. Niezmiernie cenię sobie bogaty dorobek H. Seyriga chociaż nie podzielam wszystkich jego opinii. Praca C. Chada jest bez wątpienia bardzo dobrym opracowaniem. Moje zastrzeżenie budzi jedynie zbyt ryzykowne łączenie w drzewa genealogiczne kolejnych przedstawicieli Samsigeramów. Opracowania M. Abdulkarima są interesujące, ale bardzo nierówne. Korzystałam z nich

Psychologie des Nemesius (Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, 3,1). Münster 1900

¹⁹⁹Wśród licznych prac porównawczych warto zwrócić uwagę na: F. Lammert, *Hellenistische Medizin bei Ptolemaios und Nemesios. Ein Beitrag zur Geschichte der christlichen Anthropologie*, *Philologus*, t. XCIV, 1941, s. 125-141; I. Brady, *Remigius and Nemesius*, *Franciscan Studies*, t. VIII, 1948, s. 275-284; E. Döbler, *Nemesius von Emesa und die Psychologie des menschlichen Aktes bei Thomas von Aquin*, Fribourg. 1950; W. Telfer, *Cyril of Jerusalem and Nemesius of Emesa*, *Journal of Theological Studies*, t. X, 1959, s. 164-166; E. Döbler, *Zwei syrische Quellen der Theologischen Summa des Thomas von Aquin: Nemesius von Emesa und Johannes von Damaskus, ihr Einfluss auf die anthropologischen Grundlagen der Moraltheologie*, Fribourg, 2000; B. Motta, *La paternità scomoda: la presenza dell'etica di Aristotele nella riflessione di Nemesio di Emesa sulla libertà morale*, *Atti e Memorie dell'Accademia Galileiana di Scienze, Lettere ed Arti*, t. CXII, 1999-2000, s. 37-62; M. Streck, *Das schönste Gut. Der menschliche Wille bei Nemesius von Emesa und Gregor von Nyssa*, Göttingen 2005.

²⁰⁰*Les versions arabes de Némésius de Homs* W: *L'eredità classica nelle lingue orientali*, Roma 1986, s. 99-151.

²⁰¹ Monzer Al-Hayek, Shikhani M. F., *Homs. Illustrated folklore studies*, Homs 1995

przede wszystkim w aspekcie inskrypcji i ich statystyki. M. Abdulkarim nie był dla mnie przekonywujący jeżeli chodzi o analizę źródeł pisanych (korzystał tylko z kilku opierając się na francuskich przekładach).

Największą trudnością stanowiło zebranie bardzo dużej ilości artykułów, publikowanych często na Bliskim Wschodzie w specjalistycznych periodykach. Jestem jednak przekonana, że udało mi się dotrzeć do większości opracowań gdzie poruszane są różne kwestie związane z Emesą.

Rozdział III: Sytuacja geopolityczna rejonu Emesy – przekrój historyczny

Opisywana przeze mnie sytuacja geopolityczna rejonu w którym powstała Emesa ma na celu pokazanie co działo się na tym terenie przed powstaniem miasta. Wybrałam wydarzenia, które były istotne dla historii lokalnej. Rozdział ten ma charakter odtwórczy, ale wydaje mi się ważne pokazanie tła historycznego terenu, który potem tak szczegółowo będę opisywać.

Rejon Bilskiego Wschodu znajdujący się pomiędzy Morzem Śródziemnym a pustynią Syryjską zazwyczaj nazywa się umownie Syro-Palestyną²⁰². Obszar ten jest geologicznie zróżnicowany. Nadmorskie niziny przechodzą w masywy górskie, które następnie przekształcają się w wyżyny. Obszar Syro-Palestyny można też podzielić równoleżnikowo na trzy części: północno-zachodnią, południową oraz środkową (wraz z Libanem oraz Palestyną²⁰³). Emesa znajdowała się w drugiej z wymienionych części).

Historia Syro-Palestyny z czasów przez podbojem Aleksandra Macedońskiego znana jest bardzo wyrywkowo, ponieważ odtwarzana jest na podstawie skromnie zachowanych źródeł dotyczących właśnie lokalnych kwestii. Badania archeologiczne na tym terenie też nie zostały kompleksowo przeprowadzone ponieważ wiele miejscowości zachowało ciągłość osadniczą po dziś dzień²⁰⁴. Jednak wykopaliska prowadzone wybiórczo dają nam pewne wskazówki mogące ułatwić odtworzenie starożytnej zabudowy i określenie jej charakteru.

Rekonstrukcja klimatu na tym obszarze również nie jest w pełni możliwa ze względu na brak długiej sekwencji stratygrafii palinologicznej. Można jednak przyjąć, iż Emesa znajdowała się w obszarze tzw. sawanny śródziemnomorskiej.

Możemy stwierdzić, że tereny Syro-Palestyny przez cały okres starożytności były zadrzewione o czym świadczą przeprowadzone analizy pyłkowe²⁰⁵. Największe zadrzewienie tych terenów można odnotować pomiędzy 7000 r p.n.e. a 4500 r p.n.e. Jednak również po

²⁰² P. Bieliński, *Starożytny Bliski Wschód. Od początków gospodarki rolniczej do wprowadzenia pisma*, Warszawa 1985, s. 15. Warto pamiętać, że pojecie Syro-Palestyna zostało wprowadzone pierwszy raz dopiero w czasach hellenistycznych.

²⁰³ P. Bieliński, *op. cit.*, s. 15

²⁰⁴ D. Arnaud, *op. cit.*, s. 159

²⁰⁵ P. Bieliński, *op. cit.*, s. 18

roku 4500 odnotowuje się występowanie takich drzew jak dęby, sosny, cedry libańskie, drzewa pistacjowe, jodły i topole²⁰⁶. Na wschód od Orontesu dominowała roślinność stepowa.

Zasiedlenie terenów Syro-Palestyny następowało powoli. W okresie górnego paleolitu archeolodzy odnotowują jedynie ślady sezonowych wędrówek koczujących myśliwych²⁰⁷. Dwie pierwsze, dające się wydzielić kultury archeologiczne Syro-Palestyny: kebaryjska i falicka²⁰⁸, miały również charakter myśliwski. W X tysiącleciu p.n.e. tereny Syro-Palestyny zostały zajęte przez kultury o podłożu kebaryjsko-falickim, które występują pod wspólną nazwą kultury natufijskiej²⁰⁹.

W kulturze natufijskiej można zaobserwować pierwsze przejawy działalności artystycznej. Znajdowane są wyrzeźbione w kości lub w kamieniu figurki zwierzęce (najczęściej wizerunki gazeli)²¹⁰. Schyłek kultury natufijskiej datuje się na ok. 8300 r p.n.e. Zaczęła ona zanikać z nie do końca wyjaśnionych przyczyn²¹¹. Swoją działalność rozpoczęły wtedy liczne kultury postnatufijskie, które pozostawiły po sobie dużo uboższe przedmioty.

Wiemy natomiast, że w tym czasie z sukcesem podejmowano próby udomowienia zbóż. Ok. 8000 r. p.n.e. pojawia się kultura neolitu preceramicznego A²¹², a tysiąc lat później

²⁰⁶ Ibidem, s. 19

²⁰⁷ Ogólne opracowania dotyczące tego okresu zob. J. Mellaart, *Earliest Civilisations of the Near East*, Londyn 1965; J. Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, Londyn 1975; C. Redman, *The rise of civilisation. From Early farmers to Urban society In the Ancien Near East*, San Francisco 1978 oraz po polsku cytowana powyżej praca P. Bieliński

²⁰⁸ Kultura kebaryjska jest starsza, bo jej początek można datować już na XVI w p.n.e. Kultura falicka pojawiła się w wieku XIV p.n.e. Obie współistniały razem do wieku XI p.n.e. Cechował je brak stałej zabudowy. Były to kultury myśliwskie nastawione na polowanie na ptaki i małe ssaki. Więcej na ten temat zob. P. Bieliński, *op.cit.*, s. 20-23

²⁰⁹ Kultura natufijska cechowała się tym, że oprócz obozowisk w jaskiniach zaczęto zakładać obozowiska otwarte. Zajmowane też były nowe, dotąd nie zamieszkałe tereny. Ludność zaczęła też przemieszczać się w głąb lądu i zajmować tereny zalesione. Kultura ta miała charakter zbieracko-łowiecki. Myślistwo stało się bardziej wyspecjalizowane. Zaczęto też wykorzystywać możliwości jakie dawało przetwarzanie jęczmienia i pszenicy (znaleziono liczne żarna, tłuczki i rozcieracze oraz oprawki do sierpów). Więcej o tej kulturze zob. P. Bieliński, *op.cit.*, s.23-34, O. Bar Yosef, F. Valla, *L'evolution du Natoufien. Nouvelles perspectives*, Paleorient, t. V, 1979, s. 145-153, M.C. Cauvin, *Du Natoufien sur l'Euphrate?* W: *Le moyen Euphrate: zone de contacts et d'échanges: actes du Colloque de Strasbourg*, pod red. J. Marguerona, Leiden 1977, s.11-20.

²¹⁰ P. Bieliński, *op.cit.*, s. 33

²¹¹ Przyczyny upadku tej kultury upatruje się w zmianach klimatycznych- osuszenie się klimatu spowodowało że stada zwierząt zaczęły przenosić się na północ, w zbyt intensywnej eksploatacji zasobów środowiska oraz wzrostem liczby ludności. Więcej zob. P. Bieliński, *op.cit.*, s. 34

²¹² Kultura neolitu preceramicznego A charakteryzuje się wprowadzeniem pierwszych naczyń glinianych, wprowadzeniem uprawy zbóż oraz figuratywnymi przedstawieniami ludzi i zwierząt. Sztandarowym

jej kontynuacja oznaczona przez archeologów literą B²¹³. Czasy te charakteryzuje wzrost stałego osadnictwa, a co z tym się wiąże, rozwój sztuki oraz budowanie domów. Zaczynają pojawiać się cegły, wapienne podłogi, budowane są wieloizbowe domy, wznosi się mury. Z tych czasów posiadamy też świadectwa pierwszych prób hodowli zwierząt.

W VI tysiącleciu p.n.e. na terenie Syro-Palestyny można zaobserwować ręcznie robioną ciemną, wygładzaną ceramikę i wraz z nią rozpoczyna się faza neolitu ceramicznego. Osadnictwo tego czasu koncentrowało się w dolinie Orontesu, na wybrzeżu oraz w dolinie Bekaa. Rozpowszechniała się hodowla i wzrastała liczba ludności na tym terenie²¹⁴. Kultura neolitu zaczęła chylić się ku upadkowi w V tysiąclecia p.n.e. prawdopodobnie na skutek zachwiania się gospodarki z powodu zbyt dynamicznego przyrostu naturalnego²¹⁵.

Od III tysiąclecia p.n.e. na terenie Syro-Palestyny wraz z nadejściem wczesnej epoki brązu rozpoczyna się lokalne zróżnicowanie²¹⁶. W wiekach XX i XIX p.n.e. zapoczątkowany został proces tworzenia się miast-państw, których ludność zasilana była przez zmieniające tryb życia plemiona nomadyczne²¹⁷. Syria będąca żyznym terenem pozostawała w orbicie zainteresowań nomadycznych plemion przemieszczających się nieustannie w poszukiwaniu dogodnych miejsc do wypasu zwierząt. Zmiany klimatyczne powodowały, że całe plemiona decydowały się zmianę dotychczasowego trybu życia i osiedlały się na terenie Syrii. Ziemię tę w III i II tysiącleciu p.n.e. stanowiły etniczny i kulturowy tygiel.

Pierwsza publikacja w której przeczytać możemy o warunkach geograficznych Emesy ukazała się w roku 1940²¹⁸. Publikacja ta przedstawiała zagadnienia związane z osadnictwem nad Orontesem. Inne publikacje poruszające ten problem dotyczyły kwestii geologicznych, klimatycznych i geomorfologicznych w skali całego regionu²¹⁹.

---

przykładem tej kultury są wykopaliska w Jerychu. Por. P. Bieliński, *op. cit.*, s. 40-49

²¹³Kultura neolitu preceramicznego B istniała pomiędzy 7000 r p.n.e. a 6000 r p.n.e. Jej istnienie związane było z pojawieniem się nowego typu antropologicznego na tym terenie oraz z migracjami grup ludności na południe. Więcej zob. P. Bieliński, *op. cit.*, s. 49-74

²¹⁴ Więcej na ten temat zob. P. Bieliński, *op. cit.*, s. 245-276

²¹⁵P. Bieliński, *op. cit.*, s. 271

²¹⁶D. Arnaud, *Starożytny Bliski Wschód. Od wprowadzenia pisma do Aleksandra Wielkiego*, tłum. M. Ryszkiewicz i K. Wakar, Warszawa 1982, s. 158

²¹⁷D. Arnaud, *op. cit.*, s. 158

²¹⁸J. Weullersse, *L'Oronte, Etude de Fleuve*, Tours 1940. O zagadnieniach związanych z doliną Orontesu zob. też: D. Bridgland, G. Philips, R. Westway, M. White, *A long quaternary terrace sequence in the Orontes River valley Syria. A rekord of uplift and human occupation*, Current Science, nr. LXXXIV (VIII), s. 1080-1089

²¹⁹Zob: P. Birot, J. Dresach, *La Mediterranee et le Moyen-Orient*, t. II, Paris 1956 oraz ostatnio E. B. Banking, *Highlands and lowlands: problems and survey frameworks for rural archaeology in the Near East*, Bulletin of

Najnowsze badania nad rozwojem osadnictwa w rejonie dzisiejszego miasta Homs były prowadzone przez brytyjsko-syryjską grupę naukowców²²⁰. W tych badaniach niezwykle pomocne okazały się być zdjęcia lotnicze wykonane w tym rejonie. Udało się dzięki nim odtworzyć stan zasiedlenia tego obszaru od czasów hellenistycznych.

Rejon starożytnej Emesy jest bardzo zróżnicowany geologicznie. Na południe od miasta rozciąga się nizina w większości zbudowana ze skał marglowych. Na północy natomiast jest bazaltowa wyżyna. Z przeprowadzonych badań wynika, że tereny te były zasiedlone w dwojaki sposób²²¹.

W południowej części rejonu Emesy osadnictwo koncentrowało się przede wszystkim na wzgórzach (tellach). W tej okolicy dominowały małe rolnicze osady. Tego typu model kontynuowany był w czasach rzymskich i nawet bizantyjskich. W tym rejonie znaleziono liczne przedmioty związane z rolniczym trybem życia, takie jak żarna czy kamienne prasy. Znaleziono również wapienne ołtarze datowane na czasy rzymskie mogące świadczyć o rolniczym sanktuarium znajdującym się pomiędzy Emesą a Laodyceą²²².

Na północ od miasta osadnictwo miało nieco inny charakter. Zamiast pojedynczych osad o skoncentrowanej zabudowie znajdowały się tam liczne, małe wioski. Za wioskami budowano grobowce oraz wolno stojące budynki gospodarcze takie jak np. spichlerze. Osadnictwo koncentrowało się przy miejscach gdzie znajdowały się ujęcia wody pitnej²²³.

Obecnie trudno powiedzieć, dlaczego w okolicach Emesy funkcjonowały dwa różne typy osadnicze. Istnieją na ten temat dwie hipotezy. Pierwsza z nich mówi o dwóch różnych grupach etnicznych zamieszkujących ten rejon, druga zwraca uwagę na różnice

---

the American Schools of Oriental Research, t. CCC1, 1996, s. 25-46; M. Al.-Dbiyat, *Homs et Hama en Syrie centrale: Biopole ou doublet?*, niepublikowany doktorat obroniony na Uniwersytecie w Tours, 1992; M. Abdulkarim, *Teledetection et archeologie sur la formation de la Cite d'Emese a l'epoque romaine (Syrie centrale)*, Photo interpretation, 1999/1, nr. 37 oraz M. Abdulkarim, P. & A. Bildgen, J. P. Gilg, *Teledetection et geo-archeologie: l'apport des tertes de Strabon dans l'analyse environnementale et historique des sites de la vallee de l'Oronte (Syria du Nord)*, Photo interpretation, 2004/2-3, nr. 40. Pobliskie wzniesienia i osadnictwo na nich opisują: *Excavations At Arjoune- Syria*, pod red. P. J. Parra, Syria British Archaeological Reports BAR International, Oxford 2003, P. J. Parr, *The Tell Nebi Mend Project*, Annales Archeologiques Arabes Syriennes, t. XXXI, 1983, nr. 31, s. 99-117

²²⁰ Wyniki prac zostały opublikowane zob. G. Philip, M. Abdulkarim, P. Newson, A. Beck, D. Bridgland, M. Bshesh, A. Show, R. Westway, K. Wilkinson, *op. cit.*, s. 21-43

²²¹ G. Philip, M. Abdulkarim, Paul Newson, A. Beck, D. Bridgland, M. Bshesh, A. Show, R. Westway, K. Wilkinson, *op. cit.*, s. 21

²²² *Ibidem.*, s. 39-40

²²³ *Ibidem.*, s. 40

ukształtowania terenu, które wymusiły inny typ osadniczy, w obrębie jednej grupy etnicznej

224

W rejonie Emesy badania archeologiczne ujawniły dwa imponujące stanowiska archeologiczne: osady Kadesz oraz Katnę, które można datować na III-I tysiąclecie p.n.e.

18 km na północny-wschód od Emesy znajduje się **Katna**, znana obecnie pod nazwą Misherfe. Katna zbudowana została na wzniesieniu i była w przeszłości gęsto zabudowana. Osada ta funkcjonowała w II tysiącleciu p.n.e., ale pierwsze zasiedlenie tego obszaru można datować już na epokę brązu. Podczas wykopalisk znaleziono tam bardzo dużo artefaktów jak i pozostałości budowli. Odkryto również cmentarzysko z dużą ilością ceramiki, biżuterię, szereg pieczęci cylindrycznych, tabliczki klinowe²²⁵, bazaltowe figurki przedstawiające mężczyzn oraz fragmenty posagów. Ujawniono również pozostałości bram miasta, licznych pomieszczeń w tym kompleksu świątynnego (poświęconego Nin-Egal).

Miasto to było założone w bardzo dogodnym punkcie i było miejscem przeładunkowym dla karawan wracających z terenów Żyźnego Półksiężycza. W II tysiącleciu p.n.e. osada ta była centrum środkowej Syrii. Mimo że zasięg wpływów Katny jest trudny do ustalenia przypuszcza się jednak, że był to znaczący punkt na mapie ówczesnego świata, o czym zresztą świadczy wielokrotne wymienianie Katny w tekstach z Mari²²⁶.

W XX wieku p.n.e. Katna była najdalej na zachód wysuniętym punktem o który opierała się granica asyryjska²²⁷. Samszi-Addad ok. roku 1814 p.n.e. zawarł z Katną sojusz co zabezpieczyło zachodnią granicę jego państwa, a Katna stała się naturalnym sojusznikiem Asyrii. Przełożyło się to na zwycięstwo odniesione wspólnymi siłami nad państwem Jamhad²²⁸. Sojusz ten przetrwał pomimo, że Katna utrzymywała przez cały czas stosunki dyplomatyczne i handlowe z Aleppo. Stanowiła też jeden z najdalszych punktów wymiany handlowej Babilonu²²⁹. Ostatecznie jednak w wieku XVIII p.n.e. z powodu osłabienia

²²⁴Ibidem, s. 39-40

²²⁵Ch. Viroilleaud, *op. cit.*, s. 90-96. Tabliczki spisane są w języku akadyjskim i zawierają spis przedmiotów jakie znajdowały się w świątyni Nin-Egal. Wymieniają one przedmioty ze złota, lapis-lazuli, szkła i żelaza. Wśród nich znajdował się posag bogini, amulety czy wazony w różnych kształtach. Przedmioty te nie zachowały się.

²²⁶M. Al-Maqdissi, *Recherches archéologiques syriennes à Mishirfeh-Qatna...*, s.1489

²²⁷Zob. D. Arnaud, *op. cit.*, s. 84t.9, z.2, 1928, s.90-96

²²⁸Państwo Jamhad powstało ok. roku 1750 i zajmowało teren pomiędzy Aleppo a Alalah. Pomimo przegranej wojny z koalicją Asyrii i Katny państwo Jamhad rozwijało się jeszcze przez jakiś czas zajmując tereny aż do Karkemisz. Zob. D. Arnaud, *op. cit.*, s. 167

²²⁹D. Arnaud, *op. cit.*, s.88

dotychczasowego sojusznika-protektora Katna popadła w zależność od Marii²³⁰.

Drugą osadą jest **Kadesz** oddalone od Emesy o 25 km na południowy-zachód. Osada ta była otoczona Orontesem i kanałem odprowadzającym wodę. Chroniły ją wielokrotnie odbudowywane mury, których trzy pierścienie oddalone były od siebie o 3-4 m²³¹.

Podczas konfliktu egipsko-hetyckiego Kadesz pozostawał w strefie wpływów Egiptu²³². Stanowił też tradycyjny punkt graniczny wyznaczający strefy wpływów tych dwóch państw, dlatego ok. roku 1274 p.n.e. stał się miejscem egipsko-hetyckiej bitwy²³³.

Osadnictwo na terenie samej Emesy datuje się na III tysiąclecie p.n.e. Z tego czasu pochodzą znaleziska archeologiczne z Tell Emesa - wzgórza które w czasach rzymskich wchodziło w skład Emesy. Odnaleziona na tym terenie ceramika pochodzi z okresu ok. 2400 r. p.n.e. Podobnie datowane obiekty znaleziono na opisanych powyżej dwóch stanowiskach Kadesz oraz Katna. Są to jednak bardzo nieliczne artefakty nie pozwalające na wyciągnięcie jakichkolwiek hipotez dotyczących ewentualnego osiedlenia się ludności na Tell Emesa.

Zawirowania związane z tzw. inwazją „ludów morza” oraz przemieszczeniami etnicznymi na terenie Syro-Palestyny spowodowały, iż mamy stosunkowo mało danych z okresu XII do X w p.n.e. Upadek imperium hetyckiego oraz zmiany spowodowane przemieszczeniami ludności sprawiły, że począwszy od X w. p.n.e. na tym terenie powstał konglomerat drobnych organizmów państwowych, które nie mogąc utrzymać suwerenności popadały w różne rodzaje zależności od lokalnych mocarstw. Jednak należy pamiętać, że pomimo upadku państwa Hetytów wpływy hetyckie utrzymały się w Syrii stosunkowo długo.

Aramejczycy stanowili zachodni odłam ludów semickich. Rozpoczęli oni penetrację terenów północnej Syrii prawdopodobnie już w XIII w. p.n.e. Były to koczownicze plemiona, które w poszukiwaniu pastwisk przemieszczały się ze stepów północnej Mezopotamii

---

²³⁰Stało się to za panowania Zimri-Lima (1782-1759 r p.n.e.). więcej na temat rządów Zimri-Lima z Mari zob. W. Heimpel, *Letters to the King of Mari: A New Translation, With Historical Introduction, Notes, and Commentary*, Eisenbrauns, 2003, s. 37-55 oraz A. H. Podany, *Brotherhood of Kings: How International Relations Shaped the Ancient Near East*, Oxford 2010, s. 76-80

²³¹O wykopaliskach w Kadesz zob. M. Pezard, *Qadesh. Mission archeologique a Tell Nebi Mend 1921-1922*, Paris, 1931, zob. też D. Arnaud, op. cit., s. 168

²³²D. Arnaud, op. cit., 181

²³³Data bitwy ciągle jest dyskusyjna. Więcej na ten temat zob. A. Santosuosso, *Kadesh Revisited: Reconstructing the Battle Between the Egyptians and the Hittites*, *Journal of the Military History*, t. LX, z. 3, 1996, s. 423-444.

w kierunku wybrzeża Morza Śródziemnego.

Początki historii plemion aramejskich są trudne do uchwycenia. Nazwa Aram pojawiała się w piśmie klinowym, w nazwach miejscowości w Mezopotamii i północnej Syrii już w III tysiącleciu p.n.e. Trudno jednak stwierdzić czy miała ona coś wspólnego z plemionami aramejskimi. Słowo Aram występowało również w języku huryckim. Niestety nie wiemy co oznaczało. Podobne wątpliwości budzą: teksty egipskie z XIV wieku²³⁴, imię Aramej z tekstów z Ras Szarma²³⁵ oraz teksty ugaryckie dotyczące „pól Aramejczyków”²³⁶.

Pierwsza niepodlegającą dyskusji wzmianka o Aramejczykach pochodzi z inskrypcji asyryjskiego władcy Tiglatpilesara I (1114-1076 r. p.n.e.)²³⁷. Tiglatpilesar I walczył przeciwko aramejskiemu plemieniu Ahlamu. Walki toczone były wzdłuż linii Eufratu, na zachód od Deir ez-Zor aż do Palmyry. Jednak pewne fakty zdają się wskazywać na wcześniejszą jeszcze aktywność Aramejczyków. Naukowcy wskazują m.in. na wspomniane nazwy miejscowości oraz wzmianki o plemionach mogących uchodzić za aramejskie jeszcze w XIII w p.n.e.²³⁸.

Plemiona aramejskie na terenie Syrii stopniowo rezygnowały z koczowniczego trybu życia. Te które pozostały nomadyczne wędrowały w okolice dzisiejszego pogranicza Iranu z Irakiem i zwane są w historiografii plemionami chaldejskimi.

Plemiona aramejskie znalazły dla siebie miejsce w przestrzeni powstałej po upadku państwa Mitanni. Również na terenie Syrii zaroilo się wtedy od licznych państewek aramejskich, które popadały z czasem w różny stopień zależności od potężnych sąsiadów. Wśród aramejskich państewek na terenie Syrii zachowały się informacje o takich organizmach jak Arpad na północy czy Damaszek na południu.

Nieustające kłopoty jakie sprawiały aramejskie plemiona doprowadziły do szeregu interwencji zbrojnych Asyrii. Fakt iż Asyria zmuszona była wielokrotnie powracać na tereny, które wcześniej zdobyła, dowodzi jak trudno było zaprowadzić ład i porządek na obszarze

²³⁴Słowo występujące w liście topograficznej Amenhotepa III (1386-1349 r p.n.e.) oraz w papiirusie Anastazji III z 1210 raczej dotyczy Elimu a nie Aramu.

²³⁵Aramej nie musi oznaczać Aramejczyka. Wiele wskazuje że chodzi raczej o osobę oddaną księżycowi zob. E. E. Lipiński, *Szkice z dziejów aramejskich*, Poznań 2000, s. 22

²³⁶ „Pola Aramejczyków” mogą równie dobrze być przetłumaczone jako „pola zabezpieczone tamami” zob. Lipiński, *op. cit.*, s. 22

²³⁷ Zob. E. Lipiński, *op. cit.*, s. 19, podają za I. J. Gelb, *The Early History of the West Semitic Peoples*, *Journal of Cuneiform Studies*, t. XV, 1961, s. 27-47

²³⁸ E. Lipiński, *op. cit.*, s. 20-27

zdominowanym przez koczownicze plemiona. Państewka aramejskie ostatecznie utraciły swoją niepodległość dopiero podczas panowania Tiglatpilesara III oraz Sargona II w drugiej połowie VIII wieku p.n.e. Sprawdzała się zatem polityka Asyrii polegająca na systematycznym wchłanianiu mniejszych organizmów protopaństwowych.

Plemiona aramejskie pomimo panowania Asyrii zachowywały swój język. Od samego początku język aramejski na terenie Asyrii zaczął rozprzestrzeniać się bardzo agresywnie. Złożyło się na to wiele czynników: migracje plemion aramejskich w głąb państwa, ich dynamiczny przyrost naturalny oraz doskonałe kontakty handlowe. Przyjmowaniu języka aramejskiego sprzyjał również alfabet o wiele bardziej funkcjonalny niż system klinowy. Już od VII w. p.n.e. język aramejski stał się językiem oficjalnym Asyrii a w VI w. p.n.e. wprowadzili go również Achemenidzi. Językiem tym do dzisiejszego dnia mówi ok. 2 miliony ludzi, co świadczy o jego żywotności.

Hamat był największym państwem powstałym w tych czasach na terenach Syrii. Stolica państwa znajdowała się w miejscowości Hamat (dzisiejsza Hama, zwana w czasach rzymskich Epifanią). Hamat obejmował step rozciągający się pomiędzy Antylibanem i Eufratem wraz z piaszczystą pustynią na południu oraz połaciami lessów i ziemi aluwialnej, które sezonowo zamieniały się w pastwiska.

Państwo Hamat w przeciwieństwie do innych państw powstałych na terenie Syrii zostało założone nie przez Aramejczyków, ale przez indoeuropejskie plemię Luwijczyków. Luwijczycy pochodzili z Anatolii i po upadku państwa Hetytów przenieśli się na południe. Posługiwali się anatolijską odmianą języka hetyckiego (język luwijski) zapisywanym pismem hieroglificznym. Dodatkowo hetyckie pochodzenie akcentowali nadając dzieciom anatolijskie imiona. Stopniowe zanikanie hieroglifów jest dowodem na arameizację również i tych terenów, jednak Hamat stosunkowo długo jeszcze utrzymywał tradycje luwijskie²³⁹. Sztuka Hamat znana jest z wyrobów z kości słoniowej pochodzących z warsztatów które istniały tam prawdopodobnie w VIII w. p.n.e.²⁴⁰. Są to bardzo cenne znaleziska.

²³⁹Więcej na temat luwijskich wpływów w państwie Hamat zob. K. Lawson Younger Jr., *Shalmaneser III and Israel* W: *Israel: Ancient Kingdom or Late Invention?*, pod red. D. Blocka, Nashville 2008, s. 250; P.J. Riis, M.L. Buhl, *Les Objets de La Periode Dite Syro-Hittite (Age Du Fer), Hama, fouilles et recherches*, 1931-1938; t. II, z. 2, Copenhagen 1990, s. 213, 215; A. Payne, *Iron Age Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Atlanta 2012, s. 59-60

²⁴⁰D. Arnaud, *op. cit.*, s. 261

Zasięg terytorialny państwa Hamat jest niemożliwy do odtworzenia w szczegółach. Wiadomo, że Hamat kontrolował szlaki handlowe na Pustyni Syryjskiej. Obejmował również swym zasięgiem teren na którym powstała z czasem Emesa.

Państewka syryjskie nieustannie musiały prowadzić politykę związaną z odpieraniem asyryjskich wpływów. Tworzące się koalicje państw syryjskich doprowadzały do chwilowego zrządzenia zależności. Następnie zbrojne interwencje Asyrii przywracały jednak wcześniejszy porządek.

Pierwsze znane nam ze źródeł starcie pomiędzy Hamatem a Asyrią miało miejsce w 853 r. p.n.e. pod Karkar. Bitwa pod Karkar rozegrała się pomiędzy koalicją 12 państw znajdujących się na terenie Bliskiego Wschodu a wojskami asyryjskimi. Źródła wymieniają, iż koalicjantami dowodził Adadidri (Hadadazer, Ben Hadad). W koalicji brali też udział m.in. władca Hamatu Irhuleni (Urhilin) oraz ówczesny król Izraela Achab. Ich sprzymierzeńcami byli też m.in. Fenicja, Arabowie i Egipt. Pomimo że Salmansar III uważał, iż wygrał tę bitwę jednak fakty wskazują, iż raczej pozostała ona nie rozstrzygnięta. Władca Asyrii już w trzy lata po rzekomo zwycięskiej bitwie ponownie najechał na te tereny²⁴¹. Mobilizacja sił pod Karkar pod przewodnictwem Damaszku spowodowało iż miasto to stało się dominującym państwem na tym terenie²⁴².

Wzmoczoną aktywność Asyrii na interesującym nas terenie można zauważyć po roku 841 p.n.e. kiedy to zmarł król Damaszku. Spowodowało to rozpad wcześniejszej koalicji. Śmierć króla Damaszku bezsprzecznie osłabiła pozycję regionu jako całości i umożliwiła dotarcie wojskom asyryjskim aż do samego Damaszku²⁴³. Miasta jednak nie udało im się ostatecznie zdobyć. Nie wiadomo kto w tym czasie rządził Hamatem. Mógł to być Irhuleni albo jego syn Uratami²⁴⁴. W tych czasach jednak Hamat czuł się na tyle silny, że zaczął

²⁴¹O bitwie pod Karkar (Qarqar) zob. S. Yamada, *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 B.C.) Relating to His Campaigns to the West*, Leiden 2000, s.143-163, A. Kirk Grayson, *Shalmaneser III and the Levantine States: The "Damascus Coalition Rebellion"*, *Perspectives on Hebrew Scriptures II*, pod red. Ehudy Ben Zvi, t. V, s.56-57, Lipiński, *op. cit.*, s. 73

²⁴²D. Arnaud, *op. cit.*, s. 251. Damaszek swoją pozycję lokalnego hegemonu utrzymał aż do roku 732 p.n.e. kiedy to musiał ulec po kolejnej interwencji Asyrii. Zob. D. Arnaud, *op. cit.*, s. 251-252

²⁴³E. Lipiński, *op. cit.*, s. 76

²⁴⁴Warto w tym miejscu odnotować przypuszczenie iż władza w Hamacie nie była dziedziczna. Władca najprawdopodobniej był wybierany. Pozwoliło to na unie dynastyczną jaką zawarły państwa Hamat i Laasz w IX w. p.n.e. Zob. D. Arnaud, *op. cit.*, s. 249

wyraźnie wyznaczać swoje granice, a na przełomie lat 807 i 806 ustawiono kamień graniczny pomiędzy Arpadem a Hamatem.

Potężne luki w ustaleniu genealogii władców Hamatu spowodowane są małą ilością zachowanych źródeł. Wiemy na pewno, że na przełomie wieku IX i VIII władzę w państwie objął Zakkur, nazywany w źródłach szejkiem z Ana. Zakkur najprawdopodobniej zdobył władzę przy poparciu możnego protektora - Asyrii. Właśnie najprawdopodobniej przez jego związki z Asyrią Zakkur został oblężony przez 16 lokalnych władców w Hadraku co opisał w steli dziękczynnej dla boga Il-weru zachowanej po dziś dzień²⁴⁵. Dodatkowo zależność Zakkura od Asyrii potwierdza fakt, iż Asyria przysłała mu z pomocą i w roku 796 uwolniła go z oblężonego miasta. Być może oblężenie było spowodowane odmową Hamatu na propozycję wzięcia udziału w kolejnej antysyryjskiej koalicji²⁴⁶. Nie wiemy kto po Zakkurze objął władzę w Hamacie i jaki był status polityczny tego państwa. Wiadomo jednak, że aż trzy razy Asyria wyprawiała się ze swoim wojskiem do Hadraku (772, 765, 755 p.n.e.) niosąc pomoc Zakkurowi²⁴⁷.

Potwierdzone informacje o kolejnej groźnej koalicji antysyryjskiej mamy z roku 743 p.n.e. kiedy to Tiglatpilesar wyruszył przeciwko wojskom zjednoczonym pod wodzą króla Arpadu Mati-Ila. Asyria rozgromiła koalicjantów w bitwie pod Kisztan, a Tiglatpilesar zdobył Arpad w 740 r. p.n.e. Interwencja Asyrii została jednak przerwana, ponieważ państwu zaczęły realnie zagrażać górskie plamiona Ulluba. Wszystko wskazuje jednak na to, że po bitwie pod Kisztan, Hamat ponownie znalazł się (o ile nie był ciągle) po zwierzchnictwem Asyrii i pozostawał w jakiejś formie zależności aż do 739 r. p.n.e.²⁴⁸.

Odwrot wojsk spowodował kolejne ruchy ze strony władców państweczek omawianego obszaru. Nowa koalicja utworzyła się już w 789 r. p.n.e. i odniosła druzgoczącą porażkę. Asyria w 738 r. p.n.e. stłumiła niepokoje i ustanowiła nowy ład na tym terenie. Hadrak pozostał w rękach Zakkura, a Hamat został oddany w ręce Ebi-ilu namiestnika nominowanego przez Tiglatpilesara. Asyria doprowadziła do przesiedleń ludności na tereny Hamatu. W granicach zależnego państwa osadzono plemię Kaszuba. Ludność z Hamatu

²⁴⁵E. Lipiński, *op. cit.*, s. 74

²⁴⁶D. Arnaud, *op. cit.*, s. 251

²⁴⁷E. Lipiński, *op. cit.*, s. 77

²⁴⁸Ibidem, s. 79

natomiast deportowano na dzisiejsze pogranicze syryjsko-tureckie²⁴⁹.

Ostatnia wielka koalicja antasyryjska skonsolidowała się za panowania Sargona II i ostatecznie przypieczętowała los Hamatu. W 722 r. p.n.e. koalicja Arpadu, Sumeru, Damaszku, Samarii, Gazy, Egiptu i prawdopodobnie Hadrak wypowiedziała posłuszeństwo Asyrii. Koalicji przewodził Jau-bidi (Ilu-bidi). W 720 r. p.n.e. po pokonaniu koalicjantów pod Karkar Sargon II włączył Hamat do Asyrii²⁵⁰.

Aż do rozpoczęcia przez Asyrię polityki ekspansywnej na tym terenie informacje dotyczące historii państw syryjskich mamy jedynie z Biblii hebrajskiej.

Biblia hebrajska daje nam pewien obraz wojen jakie kolejni królowie Izraela, a potem Izraela i Judy toczyli z królami Damaszku. Do konfliktów według Biblii hebrajskiej dochodziło za panowania Saula²⁵¹, Dawida²⁵², Salomona²⁵³, Omriego i Asy²⁵⁴ oraz Achaba²⁵⁵.

Dwie wzmianki o Hamacie w Biblii hebrajskiej przysparzają historykom wiele kłopotu. Pierwsza z nich dotyczy rzekomego przyłączenia Hamatu do królestwa Judy²⁵⁶. Jednak inna wokalizacja zmienia sens tego zdania i może wskazywać na zbrojną potyczkę a nie podbój²⁵⁷. Podobnie dużo wątpliwości budzi fragment II Sm 8, 9-10 gdzie opisane jest, jak król Hamatu którego imię możemy wokalizować jako Tou (ew. Toj) wysłał jako zakładnika Dawidowi swojego syna Jorami lub Hadorama. Obie te osoby nie są znane z żadnych innych źródeł. Wątpliwości budzą też ich hebrajskie imiona podczas gdy władcy Hamatu nosili zwyczajowo imiona o brzmieniu hetyckim.

---

²⁴⁹ Ibidem, s. 80

²⁵⁰ Ibidem, 80-81

²⁵¹ Saul wystąpił przeciw królowi Soba (Cobah - צובה) zob. I Sm, 14,47

²⁵² Hadadezer zamierzał kontrolować tzw. „drogę królewską” będąca traktem łączącym Damazek z portem Akaba. Jednak przegrane dwie bitwy z królem Dawidem miała pokrzyżować mu te plany. Zob. 2 Sm, 8, 1-13

²⁵³ Urzędnik Hadadezera Rezon zrzucił za Salomona zależność Damaszku. Zob. I Kr, 11, 23

²⁵⁴ Bar Hadad był negocjatorem podczas konfliktu pomiędzy Izraelem a Judą i w zamian otrzymał twierdze oraz inne nabytki terytorialne od Izraela. Juda natomiast musiała wypłacić mu zapłatę ze swojego skarbcza. Zob. I Kr 20, 1-29

²⁵⁵ Konflikt przebiegający na niekorzyść Damaszku zakończyła interwencja Asyrii. Achab zdecydował się wtedy na wypuszczenie uwięzionego Bar Hadada i zawarcie z nim sojuszu w obliczu wspólnego wroga. Zob. I Kr 20, 30-34

²⁵⁶ 2 Kr 14,28

²⁵⁷ Zdanie *והשיב את השבי* może być tłumaczone zarówno jako „przywrócenie Hamatu do Judy w Izraelu” jak również „odepchnięcie Hamatu dla swej sławy w Izraelu”. W pierwszym przypadku słowo *ליהודה* należy wokalizować jako *l-juda* (do Judy) w drugim jako *l-hodo* (dla swojej sławy). Zob. E. Lipiński, *op. cit.*, s. 77-78

Bitwa pod Karkar stanowiła punkt zwrotny w kampanii asyryjskiej na tych terenach. Wygrana bitwa pozwoliła Asyrii opanować dolinę Orontesu. Po wcieleniu terenów państwa Hamat do Asyrii ziemie te administracyjnie przydzielono do Masjaf (Mansuate). Hamat stał się asyryjską prowincją.

Wojska koalicjantów częściowo wcielono do wojsk asyryjskich. Na tereny Hamatu natomiast przesiedlono kolejne grupy ludności (szacuje się że ok. 6 tysięcy osób). Kolejne deportacje miały miejsce w roku 715 p.n.e. kiedy to do Hamatu przybyła przesiedlona ludność ze wschodnich asyryjskich prowincji. D. Arnaud podaje, że z terenów Hamatu przesiedlono w sumie 30 tysięcy ludzi. Sprowadzono na ich miejsce bliżej nie określoną liczbę ludności medyjskiej²⁵⁸. Deportacje ludności stanowiły jeden ze stałych elementów polityki etnicznej Asyrii. Były prawdopodobnie wzorowane na deportacjach jakich dokonywali wcześniej Hetyci. Nie zawsze miały zresztą charakter karny. Często miały na celu wyrównanie nierównomiernego zaludnienia państwa.

Przyjmuje się że tereny południowej i zachodniej Syrii zmieniły przynależność polityczną w roku 612 p.n.e. po zdobyciu Niniwy przez sprzymierzone wojska Babilonii i Medów. Datę tę traktować należy jednak umownie ponieważ koniec panowania Asyrii był procesem długotrwałym i rozpoczął się już w roku 625 p.n.e.²⁵⁹. Państwo Nowobabilońskie nie zmieniło form zarządzania tym terenem. Przejęło asyryjską administrację na bazie której wprowadziło nowe rządy²⁶⁰.

W roku 539 r. p.n.e. tereny te dostały się w skład monarchii perskiej, a po roku 332 p.n.e. macedońskiej. Po śmierci Aleksandra Macedońskiego i na skutek wyniszczających wojen diadochów Celesyria przypadła w udziale Antygonowi i pozostała w jego władaniu aż do jego śmierci w 301 r. p.n.e.²⁶¹.

Tereny południowej Syrii stanowiły obszar sporny pomiędzy Egiptem Ptolemeuszy a monarchią Seleucydów. Dla Seleucydów Syria stanowiła niemalże integralną część ich

²⁵⁸ D. Arnaud, *op. cit.*, s. 302

²⁵⁹Zob. D. Vanderhooff, *Babylonian Strategies of Imperial Control in the West: Royal Rhetoric and Policy* W: Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian period, pod red. O. Lipschitsa, J. Blenkinsoppa, Tel Aviv 2001, s. 240-246

²⁶⁰H.W.F. Saggs, *Wielkość i upadek Babilonii*, tłum. J. Nowacki, Warszawa 1973, s. 234

²⁶¹Więcej na temat tego czasu zob. P. K. Hitti, *History of Syria: including Lebanon and Palestine...*, s. 231-250 oraz K. Buchter, *Roman Syria and the Near East*, London 2003, s. 23-25

ziem. Dla Egiptu była niezwykle istotnym punktem strategicznym osłaniającym dolinę Nilu. Oba mocarstwa chciały również kontrolować przebiegające tamtędy szlaki handlowe i mieć dostęp do zasobów drewna, co dla Egiptu miało tym większe znaczenie, że Ptolemeusze starali się rozbudować swoją flotę²⁶².

Egipt zdobył Syrię w roku 301 p.n.e. podczas IV wojny diadochów. W bitwie pod Ipsos został zabity Antygon I Jednooki. Celesyria przypadła wtedy Seleukosowi. Została jednak opanowana przez Ptolemeusza I Sotera, który nie brał udziału w samej wojnie diadochów. Seleukos nie interweniował. Jego zezwolenie na zajęcie tych terenów związane było z wcześniejszą pomocą jaką udzielił mu władca Egiptu w roku 312 p.n.e.²⁶³. Nie znaczyło to oczywiście, że Seleucydzi zamierzali tak łatwo zrezygnować z tego rejonu. Świadczy o tym fakt, iż Egipt w przeciągu następnych 100 lat stoczył z Seleucydami sześć wojen, nazwanych przez historyków wojnami syryjskimi.

Celesyria pozostała w rękach Ptolemeuszy aż do roku 197 p.n.e. (V wojna syryjska), kiedy to Antioch III odebrał im te tereny. Po śmierci Ptolemeusza IV w Egipcie rozpoczął się niezwykle burzliwy czas regencji. Małoletni Ptolemeusz V został objęty niefortunną opieką Sosibiosa oraz Agatoklesa, którzy po zamordowaniu jego matki sprawowali rządy w imieniu małoletniego monarchy²⁶⁴. Osłabione państwo było przedmiotem wielu wewnętrznych walk i zaburzeń takich jak: wystąpienie ludności przeciw regentom²⁶⁵, zmiana opiekunów małoletniego władcy²⁶⁶ oraz umocnienie się nubijskiej dynastii w Górnym Egipcie²⁶⁷. W tych okolicznościach planowany atak Antiocha III był olbrzymim zagrożeniem dla Egiptu. Egipt podjął szereg prób prewencji dyplomatycznej. Jeszcze za rządów regenta Agatoklesa poselstwa udały się do Antiocha III²⁶⁸, a następnie do Filipa V²⁶⁹. Rozpoczęto też misję

²⁶² T. Grabowski, *Ptolemeusze i Rzym. Przyjaźń czy zależność. Stosunki polityczne w latach 273-43 p.n.e.*, Kraków 2005, s. 53

²⁶³ Ptolemeusz pomógł Seleukosowi ponownie zająć Babilon po uprzednim usunięciu go stamtąd przez Antygona. Zob. T. Grabowski, *op. cit.*, s. 52

²⁶⁴ A. Łukaszewicz, *Egipt Greków i Rzymian*, Warszawa 2006, s.93

²⁶⁵ Po śmierci Sosibiosa rządy przejął Agatokles. Został on usunięty w roku 203 p.n.e. a jego usunięciu towarzyszyły liczne zamieszki. Zob. A. Łukaszewicz, *op. cit.*, s. 95

²⁶⁶ Opiekę nad małoletnim władcą objęli Tlepolemos oraz Sosibios młodszy. Zob. A. Łukaszewicz, *op. cit.*, s. 96

²⁶⁷ W Górnym Egipcie faraonem został ogłoszony pochodzący z nubijskiej dynastii Hurgonnafor popierany przez kler Amana tebańskiego. Zob. A. Łukaszewicz, *op. cit.*, s. 91

²⁶⁸ W poselstwie przypomniano Antiochowi III o zawartym w roku 217 p.n.e. układzie. Zob. T. Grabowski, *op. cit.*, s. 100

²⁶⁹ Filipa V próbowano pozyskać na wypadek planowanego przez Antiocha III ataku. Proszono też Filipa o rękę jego córki. Zob. T. Grabowski, *op. cit.*, s. 100

werbunku żołnierzy w Grecji²⁷⁰. Jednak już w latach 203/202 r. p.n.e. Filip V oraz Antioch III zawarli tajne porozumienie, które dotyczyło prawdopodobnie podziału posiadłości egipskich²⁷¹. Antioch III wiosną lub latem 202 r. p.n.e. zajął Celesyrię²⁷². Ostatecznie przynależność tych ziem do Antiocha została potwierdzona przez małżeństwo jego córki z Ptolemeuszem V²⁷³.

Nie wiemy dlaczego Egipt zdecydował się na takie rozwiązanie. Być może istniała jakaś umowa pomiędzy Seleucydami a Egiptem, mówiąca o wspólnym czerpaniu zysków z Celesyrii. Nawet jeżeli były takie towarzyszące postanowienia to nigdy nie zostały zrealizowane. Być może też liczone, że zawarcie trwałego pokoju z Antiochem pomoże łatwiej opanować sytuację wewnętrzną w kraju²⁷⁴. Niezależnie od przyczyn porozumienie pomiędzy Seleucydami, a Egiptem oddało Celesyrię w ręce Antiocha i spowodowało, że Rzym nie miał żadnych przesłanek ku temu, by interweniować w imieniu Egiptu, jak miało to miejsce w przypadku ziem zabranych przez Filipa V²⁷⁵.

Od czasów Antiocha III tereny gdzie została potem założona Emesa pozostawały administracyjnie częścią królestwa Seleucydów. W ramach państwa Seleucydów tereny te znajdowały się w dystrykcie Apamei (Apamene).

Jednak dynastyczne konflikty w obrębie dynastii Seleucydów pozwoliły na istnienie lokalnych dynastii, które z czasem wzrastały w siłę. Sytuacja taka trwała do II w. p.n.e. kiedy to osłabione na skutek wewnętrznych konfliktów państwo zaczęło tracić wpływy na rzecz prężnych lokalnych dynastii i pod naporem coraz to silniejszych państw ościennych.

Antioch VII Sidetas zginął podczas wyprawy przeciw Partom²⁷⁶. Jego śmierć rozpoczęła okres powolnego upadku państwa. Wraz z tym zaczął się również czas

---

²⁷⁰T. Grabowski, *op. cit.*, s. 100

²⁷¹ Nie wiemy dokładnie jakie były postanowienia tego porozumienia. Naukowcy przyjmują jednak, że najprawdopodobniej podział ziem nie obejmował samego Egiptu, ponieważ zarówno Antioch III jak i Filip V nie chcieli, by przewagi tego drugiego. O porozumieniu zob. m.in. T. Grabowski, *op. cit.*, s. 101

²⁷² Odnośnie chronologii podboju Celesyrii przez Antiocha zobacz wskazówki bibliograficzne T. Grabowski, *op. cit.*, s. 102 (przypis 54)

²⁷³ Więcej o porozumieniu zob. J. Briscoe, *A Commentary on Livy. Books XXXI-XXXIII*, Oxford 1973, s. 287 (podaję za T. Grabowski, *op. cit.*, s. 117)

²⁷⁴ T. Grabowski, *op. cit.*, s. 115-116s

²⁷⁵ R.M. Errington, *The Alleged Syro-Macedonian Pact and the Origins of the Secundo Macedonia War*, Athenaeum, t. XLIX, s. 336-354

²⁷⁶ 129 r. p.n.e.

dynastycznego zamętu w Syrii, spotęgowany najazdem plemion arabskich, nieustawicznym zagrożeniem zewnętrznym ze strony Partów oraz plemion semickich. Chaos spowodowany ciągłymi zmianami na tronie stworzył sprzyjające warunki do obcych interwencji na tym terenie²⁷⁷.

Od roku 84 p.n.e. część państwa została przydzielona Antiochowi XIII Dionizosowi. Podlegały mu tereny przylegające do Damaszku. Podczas kampanii przeciwko Nabatejczykom został zamordowany przez pochodzącego z Emesy władcę Samsigerama, o czym będzie jeszcze mowa. Jest to moment kiedy Emesańczycy pojawiają się na dziejowej arenie.

W roku 83 p.n.e. Seleucydzi ostatecznie stracili kontrolę nad terenem Syrii, którą przejęły oddziały Tigranesa. Ten wprowadzony przez Partów na tron armemejski władca zaczął prowadzić swoją własną politykę. Tigranes na swoją siedzibę wybrał Antiochię, skąd próbował opanować okoliczne królestwa i stłumić rozruchy²⁷⁸. Trudną sytuację na tym terenie komplikowała polityka Rzymu. Rzym przenikał na teren Syrii poprzez finansowe inwestycje oraz docierał na te tereny od strony morza.

Z inicjatywy senatu Rzym rozpoczął również zbrojną kampanię przeciwko Tigranesowi, aby ostatecznie umocnić swoją pozycję na wybrzeżu Morza Śródziemnego. W roku 69 p.n.e. Tigranes został ostatecznie pokonany przez rzymską armię i wypędzony z Antiochii.

Ok. 64 r. p.n.e. Pompejusz uczynił z Syrii rzymską prowincję. Populacja Syrii w czasach rzymskich wynosiła według szacunków ok. 4 miliony mieszkańców²⁷⁹. Opanowanie Syrii miało na celu oparcie granic państwa o Eufrat²⁸⁰.

Gospodarka Syrii opierała się w dużej mierze na handlu ponieważ jej doskonała lokalizacja bezsprzecznie predestynowała tę prowincję do bycia łącznikiem pomiędzy wschodem i zachodem. Dodatkowo ograniczona liczba żyznych terenów i stosunkowo ubogie złoża kopalin przyczyniały się do położenia nacisku na handel. W czasach

²⁷⁷J. Wolski, *Dzieje i upadek monarchii Seleucydów*, Kraków 1999, s. 115

²⁷⁸E. Will, *Historie politique du monde hellenistique*, Nancy, 1967, s. 373

²⁷⁹R. Burns, *Damascus. A History*, London 2005, s. 74

²⁸⁰J. Wolski, *Rzymska polityka na wschodzie. Imperializm rzymski w konflikcie z imperializmem irańskim W: Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Liber in memoriam Lodovici Piotrowicz pod red. J. Wolskiego et alii*, Kraków 1994, s. 81-82

Seleucydów unifikacja Syrii nie była głęboka, a prowincja ta pozostała mocno podzielona, co sprzyjało lokalnym konfliktom. Konflikty te miały oczywiście zły wpływ na rozwój lokalnej gospodarki. Aneksja Syrii przez Rzym przyczyniła się do rozwoju handlu, zabezpieczyła szlaki handlowe, a dzięki unifikacji, która uprościła system pobieranych opłat i ceł, możliwa stała się łatwiejsza wymiana towarów²⁸¹.

Obecność Rzymu w Syrii była bardzo specyficzna. Osadnictwo rzymskie w tym rejonie miało w dużej mierze charakter militarny, a osady typu wojskowego nie aspirowały do zajęcia miejsca dynamicznie rozwijających się miast regionu. Przygraniczne problemy były na tyle palące, że osady te zachowały swój dotychczasowy charakter. Rzym miał stać się gwarantem pokoju w tym rejonie. Była to w istocie złudna obietnica, która na dłuższą metę nie mogła się spełnić, ale trzeba przyznać, że czasy rzymskie przyniosły Syrii również okresy pokoju i rozwoju.

Rdzeń rzymskiej Syrii stanowiły ustanowione jeszcze przez Seleucydów dystrykty²⁸², Eufrat natomiast z czasem stał się nominalną wschodnią granicą Cesarstwa.

Syria była podzielona na 10 okręgów: Commagene, Cyrrhestice, Pieria, Seleucis, Chalcidice, Chalybonitis, Palmyrene, Apamene, Cassiotis, Laodicene. Duży obszar tej prowincji nie sprzyjał sprawnemu zarządzaniu, dlatego podzieloną ją w 193 roku na dwie mniejsze o nazwach Syria Coele (Celesyria) i Syria Phoenice (na terenie której leżała Emesa)²⁸³.

Za czasów panowania Konstantyna Wielkiego z części Syrii (okręgów Commagene i Cyrrhestice) utworzono prowincję Euphratensis. Pozostałą część podzielił Teodozjusz I na Syrię Prima i Syrię Secunda (składającą się z Fenicji I - Phoenicia Prima i Fenicji II - Phoenicia Secunda). Emesa znajdowała się w granicach Syrii Secunda i jej części Fenicja II.

Po roku do roku 395 Emesa znalazła się w obrębie Cesarstwa Bizantyjskiego, i pozostała w jego strukturach aż do lat czterdziestych VII w. kiedy tereny te zostały zajęte przez muzułmanów.

---

²⁸¹Więcej na ten temat zob. L. C. West, *Commercial Syria under the Roman Empire*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, t. LV, 1924, s. 159-189

²⁸²N. Pollard, *Soldiers, cities and civilians in Roman Syria*, Michigan 2000, s. 16

²⁸³Trzeba pamiętać, że nazwa Celesyria była używana bardzo szeroko i rozumiano tę nazwę również jako obszar całej południowej Syrii wraz z Judeą. W czasach późnego Cesarstwa nazwa Celesyria natomiast odnosiła się do północnej części Syrii.

Rozdział IV: Pierwsi Emesańczycy i powstanie Emesy

Jak to zostało pokazane w Rozdziale I źródła pisane do dziejów Emesy są bardzo niejednorodne i wrywkowe, a badania archeologiczne prowadzone były w ograniczonym zakresie. Rekonstrukcja historii miasta jest zatem utrudniona i zawsze będzie miała charakter fragmentaryczny. Uważam jednak, że nawet niepełna rekonstrukcja dziejów tego miasta będzie pomocna dla pełnego odmalowania obrazu historii starożytnej Syrii.

1. Kwestia powstania Emesy

Już sama data powstania Emesy budzi spore wątpliwości. Oczywiście nie jesteśmy w stanie ustalić przybliżonej daty rocznej założenia Emesy. Co więcej, zdania uczonych co do wieku powstania osady są ogromnie podzielone i bardzo rozbieżne. Pierwszy raz nazwę Emesa wymienia Pliniusz i jest to najważniejsza, moim zdaniem, informacja źródłowa dotycząca początków miasta²⁸⁴. Jednak hipotezy mówiące o historii Emesy sięgają daleko wcześniej niż sugerowałyaby ta pierwsza pewna wzmianka o istnieniu Emesy.

W historiografii można spotkać pogląd, iż początki Emesy sięgają epoki Seleucydów²⁸⁵. Uważano, że Emesa powstała w czasach hellenistycznych i już wtedy stała się stolicą dynastii emesańskiej.

Aby udowodnić tę tezę powoływano się nie tylko na fakt pojawienia się w źródłach pisanych imion władców emesańskich, ale również na badania archeologiczne prowadzone w pobliskich miejscowościach. W rejonie Emesy faktycznie można zauważyć wzmożoną aktywność osadniczą w czasach panowania dynastii Seleucydów. W okolicy Emesy znajduje się wiele osad założonych w tym czasie np: Aretuza (z czasów Seleukosa I) czy Epifania (z czasów Antiocha IV).

²⁸⁴ Plin., *Hist. nat.*, V, 27,89

²⁸⁵R. Dussaud, *Topographie historique...*, s. 238, G.W. Bowersock, *Social and Economic History of Syria under the Roman Empire*, W: *Archéologie et histoire de la Syrie*, t. II, ed. J. M. Dentzer i W. Orthmann, Sarrebrück 1989, s. 64, M. Dodinet, J. Leblanc, J. Vallat, F. Villeneuve, *La paysage antique en Syrie l'exemple de Damas*, Syria, t. LXVII, 1990, s. 339-367

Innym faktem mającym poprzeć tezę o istnieniu Emesy w czasach hellenistycznych jest zdanie u Ammiana Marcellinusa, który wymienia Emesę obok innych starych miast takich jak Tyr, Bejrut i Damaszek powstałych w *priscis saeculis*²⁸⁶. Jest to jedyna źródłowa wzmianka, która może sugerować, iż miasto istniało już w czasach hellenistycznych. Uważam jednak jest to zbyt słaba podstawa, by wysuwać tak daleko idące wnioski. Po pierwsze mamy tu do czynienia ze stosunkowo późnym źródłem, a wzmianka jest zbyt schematyczna i ogólna, aby mogła być uznana za dowód założenia Emesy w czasach kiedy powstawał Damaszek czy Tyr.

R. Dussaud utrzymywał, że Emesa była jednym z miast założonych przez Seleukosa I, chociaż przyznawał, że nazwa miasta nie pojawia się w źródłach opisujących czasy tego władcy. Twierdził jednak, iż nie jest to wystarczającym dowodem na to, że miasto powstało dopiero w czasach rzymskich. Wskazywał na greckie korzenie słowa Emesa (uważał, że słowo to pochodziło z greki, a nie języków semickich, jak się obecnie uważa). R. Dussaud twierdził też, iż podupadła osada z czasów hellenistycznych została odbudowana w czasach rzymskich stąd brak hellenistycznych budowli na terenie miasta²⁸⁷.

Na obronę tezy o hellenistycznym pochodzeniu Emesy, M. Dodinet wysuwał dwa kolejne argumenty. Po pierwsze zwracał uwagę na to, iż Emesa posiadała zbliżoną siatkę ulic do Damaszku, który jak wiadomo należy do jednych z najstarszych miast w basenie Morza Śródziemnego. Dodatkowo Emesa, o czym wiemy z licznych świadectw numizmatycznych oraz inskrypcji, stosowała seleucydzki kalendarz. Mogło to według niego wskazywać na to, iż Emesa istniała już w czasach Seleucydów, a potem została przebudowana, stąd wrażenie, że była miastem rzymskim²⁸⁸. Nie są to jednak dla mnie zbyt przekonujące argumenty. Zarówno wzorowanie się na Damaszku, jak i używanie seleucydzkiego kalendarza było powszechne w Syrii i nie musiało się wiązać

⁸⁶ (8) *Dein Syria per speciosam interpatet diffusa planitiem. Hanc nobilitat Antiochia, mundo cognita civitas, ui non certaverit alia advecticiis ita affluere copiis et internis, et Laodicia et Apamia, itidemque Seleucia iam lnde a primis auspiciis florentissimae. (9) Post hanc acclinis Libano monti Phoenice, regio plena gratiarum et venustatis, urbibus decorata magnis et pulchris; in quibus amoenitate celebritateque nominum Tyros excellit, Sidon et Berytus eisdemque pares Emissa et Damascus saeculis condita priscis.*

Amm. Marc., XIV, 8,8-9

⁸⁷R. Dussaud, *Topographie historique...*, s. 238

⁸⁸M. Dodinet, J. Leblanc, J. Vallat, F. Villeneuve, *La paysage antique en Syrie l'exemple de Damas...*, s. 351

z seleucydzkim osadnictwem.

Historycy starają się szukać Emesy z czasów panowania dynastii Seleucydów w źródłach pisanych, licząc że znajdą ją pod inną nazwą. Sugerują, że nazwa Emesa mogła być późniejsza i związana była z osiedleniem się w tym rejonie nomadycznej dynastii arabskiej Emesańczyków. Wcześniej natomiast osada mogła, ich zdaniem funkcjonować pod inną nazwą. R. Dussaud był przekonany, że Emesa to biblijna miejscowość Hadrak (חדרק), znaną z księgi Zachariasza (IX,1)²⁸⁹. Teoria ta jednak nie zyskała uznania i potwierdzenia w prowadzonych badaniach. Inną, również, nietrafioną, identyfikacją z biblijną miejscowością była próba utożsamienia Emesy z miejscowością Zobah (ארם צובה, ארם צובה, Aram Coba) w królestwie Hamat (חמת)²⁹⁰. Opisywane położenie geograficzne tej osady wskazuje jednak, że miejscowość ta może być raczej utożsamiana z Chalkis.

Współczesne badania archeologiczne jak też ponowna dogłębna analiza źródeł sugerują, iż Emesa powstała zdecydowanie później. Dowody przemawiające za powstaniem Emesy na przełomie er są bardzo mocne i moim zdaniem wystarczające by właśnie tak datować początki tej osady.

Pierwsze wzmianki dotyczące dynastii z Emesy faktycznie dotyczą czasów dynastii Seleucydów. Zarówno Diodor²⁹¹, jak również Strabon²⁹² oraz Cynceron²⁹³ piszą o Emesańczykach, przywódcach arabskiego plemienia. Opisują bliżej nieokreślonych nomadycznych mieszkańców Syrii. Nie ma więc mowy w tym kontekście o konkretnej osadzie, a jedynie o nazwie własnej plemienia. Nazwa plemienia nie musi oczywiście być związana z określonym miejscem. Biorąc pod uwagę specyfikę opisywanego terenu, jego charakterystyczną strukturę osadniczą, którą tworzyły koczownicze lub półkoczownicze etnosy, przypuszczenie, iż Emesańczycy początkowo mogli nie mieć stałego miejsca pobytu przestaje dziwić.

Innym argumentem podtrzymującym tezę o późniejszym założeniu Emesy jest

²⁸⁹ R. Dussaud, *Topographie historique...*, s. 238

²⁹⁰ Takiego utożsamienia dokonano w przekładzie Biblii na język arabski. Jednak nie wiadomo dlaczego tak się stało. Zapewne dopasowano Emesę do tej nazwy na podstawie zbliżonej lokalizacji geograficznej. O Hamat zob. 2 Sam 8,8,9. O Zobah (Coba) zob. 1 Sam XIV,47, 2 Sam, 8,11-15; 10,6; 14,15, 1 Król 11,23; 11,47

²⁹¹ Diod. Sic., II, 7 oraz II, 24

²⁹² Strabo XVI,2,10

²⁹³ Cic., *Ad Att.*, II,16 oraz *Ad Fam.*, XV,1

fakt, iż „namaszczony” przez Pompejusza władca Emesańczyków Samsigeram I (przewodził Emesańczykom w latach ok. 64 r. p.n.e.- 43 r. p.n.e.) ustanowił pierwotnie swoją stolicę w Aretuzie- osadzie założonej przez Seleukosa I dla obrony brodu na Orontesie²⁹⁴. Jeżeli tak faktycznie się stało, a wiele na to wskazuje, to powód mógł być tylko jeden. Samsigeram nie miał innego miejsca, z którego mógł władać Emesańczykami. Jeżeli Emesa istniała w tamtych czasach, była zapewne dopiero w początkowej fazie rozwoju. Wszystko wskazuje więc na to, że dopiero na przełomie er Emesa zaczęła rozwijać się i mogła stać się siedzibą dynastii Emesańczyków.

Ostatecznym argumentem jest jednak archeologia. Badania prowadzone w Emesie nie ujawniły żadnych istotnych przedmiotów czy budowli z czasów hellenistycznych. Po najwcześniejszych śladach osadnictwa z Tell Emesa z III tys. p.n.e. następuje bardzo długa przerwa osadnicza. Następną aktywność notuje się dopiero w czasach rzymskich. Archeologia wyraża argument z ręki naukowcom optującym za hellenistycznym pochodzeniem Emesy. Umacnia natomiast tezy zwolenników twierdzenia, które osobiście również podzielam, że Emesa powstała w I w. p.n.e./I w. n.e lub później. Do naukowców podzielających taki pogląd należą: H. Seyrig²⁹⁵ (zwolennik tezy, że powstanie i rozwój Emesy był mocno związany z budową tamy na Orontesie), M. Moussli²⁹⁶ (który uważa, że Emesa początkowo ograniczała się do Tell Emesa i systematycznie zajmowała kolejne tereny) czy M. Abdulkarim²⁹⁷ (który badał inskrypcje z terenu miasta).

H. Seyrig podkreślał, iż nie ma dowodów archeologicznych na istnienie Emesy w czasach przedrzymskich²⁹⁸. Zwracał również uwagę na jeden istotny fakt. Uważał, że pewne topograficzne uwarunkowania mogą być wskazówką pozwalającą ulokować powstanie osady w czasie. Emesa powstała, według niego, w czasach rzymskich, ale rozwinęła się dopiero wtedy kiedy na tym terenie pojawiły się dogodne warunki hydrologiczne. Według H. Seyriga dynamiczny rozwój osady był możliwy dopiero za panowania Dioklecjana. Utworzono wtedy tamę na Orontesie (lub ją odbudowano, jeżeli

²⁹⁴H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese ...*, s.192

²⁹⁵Ibidem, s. 186

²⁹⁶M. Moussli, *Griechische inschriften aus Emesa und Laodicea ad Libanum...*, s. 27

²⁹⁷M. Abdulkarim, *op. cit.*, s.72-74 oraz s.144-157

²⁹⁸Na ten argument zwracają też uwagę A. Jones zob. A. Jones, *The cites of the eastern Roman provinces*, Eugene, Oregon 2004, s. 71 oraz E. Will, *Les villes de la Syrie a la epoque hellenistique et romaine* W: *Archeologie et histoire de la Syrie*, II, ed. J. M. Dentzer i W. Orthmann, Sarrebrück 1989, s. 235

istniała wcześniej), która była kluczowa dla tego regionu. Tama pozwoliła kontrolować przepływ wody i doprowadziła ją również do Emesy²⁹⁹.

Trudno dzisiaj podzielić ten pogląd. Archeologia nie potwierdziła bowiem tych przypuszczeń. Wykopaliska z terenu Emesy nie odnotowały żadnych dynamicznych zmian jakie miałyby nastąpić w czasach budowy (czy też renowacji) tamy na Orontesie.

W okolicach jeziora Homs prowadzono badania wykopaliskowe m.in. na stanowisku Arjoune. Miasto to istniało jednak dużo wcześniej niż powstała Emesa, bo jest datowane na VI tysiąclecie p.n.e.³⁰⁰. Na jeziorze, które tworzy się przy tamie znajduje się owalna wyspa o rozmiarach 300x200 m. Prowadzono tam również prace wykopaliskowe, które jednak stwierdziły, że w czasach rzymskich nie odgrywała ona znaczącej roli. Odkryto jedynie pozostałości zabudowań i groby z okresu brązu oraz późniejsze bizantyjskie pozostałości³⁰¹.

Trudno dzisiaj utrzymać tezę, że Emesa rozwinęła się dopiero wraz z budową tamy, w czasach Dioklecjana. W tym czasie Emesa lata swojej świetności miała już dawno za sobą. Trzeba jednak przyznać, że budowa tamy mogła pozytywnie wpłynąć na odrodzenie się Emesy, która w IV w. złapała niejako drugi oddech i stała się ponownie tętniącym życiem miastem (po spektakularnym upadku w czasach wojny Aureliana z Zenobią). Nie była to jednak żadna rewolucyjna zmiana, której towarzyszyłby nagły widoczny rozwój.

M. Moussli na podstawie zebranych materiałów pochodzących z wszystkich do tej pory ujawnionych stanowisk archeologicznych na terenie Emesy stwierdził, iż faktycznie nie odkryto pozostałości architektury hellenistycznej na terenie miasta. Budowle odkryte na wzniesieniu (Tell Emesa), a potem w dole u stóp wzgórza gdzie założona osada pochodzią z przełomu er³⁰². Również badania archeologiczne przeprowadzone przez innych archeologów jednoznacznie potwierdziły, że w czasach hellenistycznych miasto w tym miejscu nie istniało, a ilość znalezisk z czasów hellenistycznych wynosi ok. 4%. Są to

²⁹⁹H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese...*, s.188

³⁰⁰*Excavations At Arjoune- Syria*, pod red. P. J. Parra, Syria British Archaeological Reports BAR International, Oxford 2003

³⁰¹Zob. Więcej na ten temat: I.M.Casanowicz, *Tell Et-Tin on Lake Homes, in the Valley of the Orentes*, American Antropologist, t. X, z. 1, 1897, s. 13-16

³⁰²M. Moussli, *Tell Homs (Qala'at Homs)*, Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, t. C, 1984, s. 9-11, Idem, *Griechische inschriften aus Emesa und Laodicea ad Libanum...*, s. 27

artefakty ruchome, zapewne przywiezione do Emesy. Dodatkowo zestawienie inskrypcji z terenu Emesy nie wykazuje ani jednej inskrypcji z terenów miasta wykonanej w czasach hellenistycznych³⁰³.

Teoria wiążąca powstanie Emesy z czasami Seleucydów ma zatem, jak to zostało pokazane, kilka bardzo poważnych luk. Po pierwsze brak jest wzmianek w tekstach źródłowych o istnieniu tego miasta w okresie Seleucydów. Wykopaliska archeologiczne nie są również w stanie potwierdzić istnienia miasta w tym okresie.

Nie ma zatem wątpliwości, że Emesa powstała w czasach rzymskich. Można przypuszczać, że syn Samsigerama I - Jamblich I (zm. 31 r. p.n.e.) opuścił Aretuzę – dotychczasową siedzibę dynastii Samsigeramów i przeniósł się do Emesy³⁰⁴. Wiemy, że już w roku 37 p.n.e. Aretuzą władał ktoś inny - partyjski władca Monasses³⁰⁵. Przypuszczam, że już wtedy dynastia Samsigeramów rządziła w Emesie. Nie mamy żadnych informacji w jakich okolicznościach dynastia Samsigeramów opuściła Aretuzę. Teksty kronikarzy dotyczące czasów po Akcjum koncentrują się wokół innych problemów, co jest oczywiście zupełnie zrozumiałe³⁰⁶.

Nie można ustalić przybliżonej daty powstania miasta. Jednak zgromadzone wiadomości zdają się potwierdzać fakt, iż Emesa powstała na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e. Podobnie jak w przypadku innych osad tego regionu, również w Emesie osadnictwo następowało raczej na skutek długotrwałego procesu osiedlania. Przypuszczam, że Arabowie związani z dynastią emesańską prowadzili półkoczowniczy tryb życia ściśle związany z hodowlą. Jest wielce prawdopodobne, iż początkowo wracali oni jedynie do miasta na zimę, a pozostałą część roku spędzali przemierzając się w poszukiwaniu pastwisk. Mogli oni szukać zimowego schronienia w Aretuzie, która prawdopodobnie była pierwszą stolicą Emesańczyków³⁰⁷. Mogli też czasowo zatrzymywać się w okolicach późniejszej Emesy np. na wzniesieniu Tell Emesa³⁰⁸.

³⁰³Dane statystyczne podaję za M. Abdulkarim, s.239 i 225: Odkrycia archeologiczne w Emesie: czasy hellenistyczne 4,62%, czasy rzymskie 41,54%, czasy bizantyjskie 30,77% oraz czasy po podboju islamskim 23,08%.

³⁰⁴W. Ball, *op. cit.*, s. 34.

³⁰⁵Strabo XVI.2.10, Plut., *Ant.*, 37.1 oraz 46.4, Dion XLIX,24,2

³⁰⁶H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese...*, s.187

³⁰⁷C. Chad, *op. cit.*, s. 29

³⁰⁸*Ibidem*, s. 28

Podobne procesy osadnicze zachodziły też u innych arabskich plemionach w tym samym czasie (np. u Nabatejczyków, założycieli Osroene).

2. Położenie geograficzne Emesy

Emesa (dzisiejsze Homs) leży w dolinie Orontesu, 450 m n. p. m. Znajduje się 160 km na północ od Damaszku i 190 km na południe od Aleppo czyli w środkowej Syrii. Położona jest w dolinie i otaczają ją żyzne równiny.

Pomimo iż dolina Orontesu wytwarza klimat bardzo zbliżony do śródziemnomorskiego, jednak Emesa posiadała nieco inne cechy klimatyczne. Miasto znajdowało się bowiem na otwartej równinie i przez to, pomimo bliskości rzeki, posiadało suchy mikroklimat. Mogło to powodować okresowe trudności z zaopatrzeniem w wodę i wymusiło na mieszkańcach stworzenie systemu mającego zniwelować negatywne skutki braku wody pitnej.

Dolina Orontesu w rejonie Homs znajduje się na rozległej równinie, ale rzeka napotyka tam na wiele przeszkód i tworzy liczne zakola. Starożytna Emesa znajdowała się na jednym z takich łuków. Niecałe 15 km od Emesy znajduje się jezioro (Qattineh). Zbiornik nie jest sztuczny, ale w takiej formie w jakiej istnieje dzisiaj został utworzony dzięki zbudowanej na Orontesie tamie, o której była już mowa. To kiedy powstała tama jest kwestią dyskusyjną. Bliskość Kadesz i znaleziska z czasów Setiego I oraz wzmianka u Strabona, który pisze o zaporze wodnej w tym rejonie i nazywa ją „*murem egipskim*”³⁰⁹ pozwoliły sądzić niektórym, że budowę tamy możemy datować na czasy XIV-XIII w p.n.e.³¹⁰. Wydaje się jednak, że tama ta albo została zbudowana dużo później albo była wielokrotnie modyfikowana i naprawiana, by swoją ostateczną formę osiągnąć w czasach Dioklecjana³¹¹. Jezioro jest rezerwuarem wody o powierzchni ponad 50 km²³¹², a bliskość Emesy powodowała, że to właśnie ta miejscowość była (i jest nadal) głównym odbiorcą

³⁰⁹Strabon, XVI,2,19 zob.też R. Dussaud, *Lac digue du lac Homs et le mur égyptien de Strabon*, Monuments et memoires Eugene Piot, t. XXV, s. 133-141

³¹⁰Tak uważał E. Dussaud, *Lac digue du lac Homs...*, s. 133-141 oraz Idem, *Topographie historique...*, s. 112

³¹¹L. Brosse, *La digue du lac de Homs*, Syria, t. IV, 1923, s. 234- 241 - w artykule znaleźć można szczegółowy opis konstrukcji tamy. Zob. też H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese...*, s.188

³¹²W okresie deszczy osiąga powierzchnie do 60 km².

wody z tego miejsca.

Miasto znajdowało się na skrzyżowaniu potężnych szlaków handlowych i komunikacyjnych łączących Europę i Azję- zob. il. 6. Przez Emesę bieły trakty łączące Damaszek i Aleppo. Droga łącząca Aleppo z Damaszkiem był częścią większego systemu komunikacyjnego przecinającego Syrię na linii północ-południe. Przebiegające szlaki handlowe powodowały, że rejon okalający Emesę był niezwykle atrakcyjny. Do tej pory położenie na skrzyżowaniu szlaków handlowych pozostało sporym atutem, a Homs było do roku 2011 jednym z większych i najbardziej rozwijających się miast Syrii³¹³.

Antyczna Emesa nie zachowała się do dzisiejszych czasów ze względu na burzliwą historię tych terenów (trzęsienie ziemi, liczne najazdy), ale też ze względu na nieprzerwaną od wieków ciągłość osadniczą. Na gruzach starych budowli powstawały nowe, część starożytnych budynków adaptowano do nowych zadań, wykorzystywano fragmenty bloków pochodzących z rzymskich świątyń do budowy kościołów oraz innych budowli.

Wzmianki o istnieniu tej osady można znaleźć w źródłach opisujących topografię tego terenu. Najstarszym źródłem podającym tę nazwę jest, jak już pisałam, *Historia Naturalna*, która daje nam *terminus ante quem* powstania Emesy. Pliniusz Starszy nie tylko wspomina mieszkańców Emesy (*Hemesenos*)³¹⁴, ale również samo miasto (*Hemesa*), które wymienia razem z Palmyrą, jako miejscowość graniczącą z pustynią i władającą jej częścią:

(...) *Infra Palmyrae solitudines Telendena regio dictaeque iam Hierapolis ac Beroae et Chalcis. ultra Palmyram quoque ex solitudinibus his aliquid obtinet Hemesa, item Elatium, dimidio propior Petrae quam Damascus*³¹⁵.

Emesę (Εμσσα) wspomina również Klaudiusz Ptolemeusz w swoim dziele

³¹³O położeniu Emesy piszą m. in: L. Brosse, *La digue du lac de Homs...*, s. 234- 235; Al- Dbayat M., *Homs et Hama en Syrie centrale, concurrence urbaine...*, s. 23- 26, G. Philip, M. Abdulkarim, P. Newson, A. Beck, D. Bridgland, M. Bshesh, A. Show, R. Westway, K. Wilkinson, *op. cit.*, s. 21- 42, C. Chad, *op. cit.*, s. 24- 27 oraz s. 65 (mapa szlaków handlowych przebiegających przez Emesę w czasach rzymskich).

³¹⁴Plin., *Hist. nat.*, V, 19, 81

³¹⁵Plin., *Hist. nat.*, V, 27,89

*Geografia*³¹⁶. Pojawia się ona również w *Itinerarium Antonini Augusti* (Emesa) jako miejscowość na trasie z Antiochii³¹⁷, Cyru³¹⁸ oraz z Eumari Neapolim³¹⁹. O Emesie czytamy również w *Onomasticonie* Euzebiusza z Cezarei (Ἐμεσσης)³²⁰ oraz u Stefana z Bizancjum w traktacie *O miastach* (Ἐμεσα)³²¹.

Nazwa Emesa występuje w źródłach, jak to zostało pokazane, w różnych wersjach- wszystkich jednak zbliżonych do siebie: Ἐμισσα³²², Ἐμισα³²³, Ἐμεσσης³²⁴, Hemesa³²⁵, Emesa³²⁶, Emissa³²⁷ etc.

Etymologia tej nazwy nie jest do końca jasna. Jest ona jednak z pewnością semicka i nie wywodzi się od greckiego słowa ἔμεσία oznaczającego wymioty jak można by łatwo przyjąć. Wiąże się ją obecnie z semickim słowem Ham-es, gdzie "es" jest odpowiednikiem późniejszego słowa "El" (ל) ³²⁸.

Najprawdopodobniej pierwotnie istniała tylko nazwa plemienia Emesańczycy (czciciele El Gabala), a potem z momentem powstania osady osada przejęła nazwę od plemienia - założycieli³²⁹. W czasie wypraw krzyżowych Emesa w roku 1110 znalazła się w rękach krzyżowców i jej nazwę zmieniono na Chamelle (wielbłądzica)³³⁰. Arabscy mieszkańcy nazywali Emesę Hems, Hims (حمص) i ta nazwa funkcjonuje do dnia dzisiejszego.

Istnieje niewiele źródeł opisujących, jak wyglądała Emesa. Są to zaledwie dwa fragmenty. Każdy z nich pochodzi z innej epoki i napisany jest w zupełnie innej konwencji. Pierwszy opis Emesy pochodzi z dzieła Dionizjusza Periegety i powstał ok.

³¹⁶ Ptol., II, V, 15,19

³¹⁷ *Itiner. Ant. Aug. et Hier.*, 188,3

³¹⁸ *Itiner. Ant. Aug. et Hier.*, 193,2 oraz 193,6

³¹⁹ *Itiner. Ant. Aug. et Hier.*, 198,1

³²⁰ Eus., *Onomasticon*, 1971

³²¹ St. Byzant., 270.14

³²² Ptol., II, V, 15,19

³²³ Suda, E (epsilon) 987, Sokrates Scholastyk, *Hist. eccl.*, I, 24, St. Byz., 270,14, Jan Malalas XII,269

³²⁴ Eus., *Onomasticon*, 1971

³²⁵ Plin., *Hist. nat.*, V, 27,89

³²⁶ Amm. Marc., XXVI, 6,20, *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, 188,3; 193,2; 198,1 oraz 193,6. Ciekawe, że u Ammiana Marcelinusa występują wariantywnie dwie nazwy *Emesa* gdy pisze o cesarzu Heliogabalusie i *Emissa*, kiedy chodzi o opis geograficzny.

³²⁷ Amm. Marc., XIV,8,9

³²⁸ J. Bryant, *A New System or, an Analysis of Ancient Mythology*, London 1807, t. I, s. 79

³²⁹ *Hasło Homs W: Cities of the Middle East and North Africa. A Historical Encyclopedia*, pod red. M. Dumpera, Santa Barbara, California, 2007, s. 171

³³⁰ R. Grousset, *op.cit.*, t. III, s. 18

roku 130. Znamy go jednak jedynie z łacińskiej wersji przytoczonej przez Rufusa Festusa Avienusa. Fragment dotyczący Emesy to niezwykle poetycki opis przedstawiający zalaną słońcem osadę przepelnioną obecnością boga-słońca:

*urbs mediis Apamea dehinc consistit in arvis,
et qua Phoebam procul incunabula lucem
prima fovent, Emesus fastigia celsa renidet.
nam diffusa solo latus explicat, ac subit auras
turribus in caelum nitentibus: incola claris
cor studiis acuit, vitam pius imbuit ordo:
denique flammicomo devoti pectora Soli
vitam agitant (...)*³³¹

Jak widać z przytoczonego powyżej fragmentu, nie może on być przydatny do rekonstrukcji zabudowy miejskiej. Dowiadujemy się z niego jedynie, że Emesa posiadała strzeliste wieże, była kolebką światła i miała zacnych mieszkańców. Są to same ogólniki, które tworzą literacką wizję tego miejsca.

Drugi opis miasta pochodzi z traktatu o Szymonie Szaleńcu (traktat ten zostanie szczegółowo omówiony w Rozdziale IX) i jest bardziej dokładny i precyzyjny. Leoncjusz, autor traktatu opisuje Emesę taką jaka miała ona być ok. VI w. Zgodnie z jego przekazem do miasta wchodziło się tradycyjnie, przez bramę³³². W niedalekiej odległości od bramy miejskiej, poza murami miasta, znajdowało się „gnojowisko”, będące zapewne miejscem składowania nieczystości miejskich³³³. Natomiast po drugiej stronie bramy wejściowej, w obrębie murów miejskich, była szkoła³³⁴. W centralnej części miasta istniała agora na której koncentrowało się życie mieszkańców³³⁵. Mieszkańcy spotykali się również w tawernie gdzie można było kupić wino³³⁶ oraz w cukierni³³⁷. W mieście znajdował się

³³¹Avienus, 1075-1080

³³²Leont., V, 31 (145) – gr. πόρτα

³³³Leont., V, 31 (145) – gr. κοπριας

³³⁴Leont., V, 31 (145) – gr. σχολιον

³³⁵Leont., V, 34 (148) – gr. ‘αγορά

³³⁶Leont., V,33 (147) – gr. καθβιον

³³⁷Leont., VI, 47. Jeżeli tak przetłumaczymy greckie słowo τριον, które u Leoncjusza występuje w Acc I. poj. r. żeńskiego (τριαν). A. J. Festugière tłumaczy to słowo jako cukiernia (w łacińskim przekładzie występuje ono jako *itra*). A. J. Festugière zwraca uwagę na inne przekładny na łacinę gdzie słowo to tłumaczone jest jako *pergula* zob. op. cit. s. 1727, przypis 68.

również warsztat, w którym pracował wydmuchiawcz szkła³³⁸. Ważnym miejscem ze względu na opowieść o Szymonie jest punkt w którym sprzedawano napój zrobiony na bazie octu winnego lub wytrawnego wina, wody, przypraw i jajek (gr. φουσκα)³³⁹. Szymon odwiedzał też w Emesie kościół³⁴⁰, a za murami miasta był inny ważny dla chrześcijan punkt a mianowicie klasztor³⁴¹. Sam Szymon Szalony mieszkał w Emesie w ubogiej chatce³⁴².

Typowo rzymskimi elementami Emesy były z pewnością wymieniane przez Leoncjusza łaźnia i teatr³⁴³. Leoncjusz wspomina też o rzece płynącej w pobliżu miasta nie wymieniając jej jednak z nazwy³⁴⁴.

Opis zawarty w *Żywocie Szymona Szalonego* budzi jednak wiele kontrowersji, o czym będzie jeszcze mowa. Nie mamy pewności czy autor był kiedykolwiek w Emesie i czy po prostu nie opisuje typowego miasta tamtych czasów. W wielu bowiem osadach można wyróżnić wskazane przez niego elementy. Nie wymienia on też niczego, co mogłoby być charakterystyczne dla Emesy.

Wszystkie wymienione przez niego elementy miejskiej zabudowy faktycznie znajdowały się w Emesie w VI w n.e. Pamiętać jednak należy, iż istniały one w większości miast tego rejonu. Autor żywotu nie wspomina np. o brukowanych ulicach Emesy, które powstały najprawdopodobniej w tych czasach i którymi zachwycali się jeszcze średniowieczni kronikarze³⁴⁵. Pytanie brzmi zatem czy opis Emesy jest opisem faktycznego stanu rzeczy czy jedynie przeniesieniem cypryjskiej rzeczywistości, jaką znał Leoncjusz, do Syrii. Pytanie to pozostaje otwarte.

Trudno dzisiaj jednoznacznie ustalić jakie terytorium podlegało Emesie. Naukowcy są zgodni co do tego, iż wpływy Emesy nie ograniczały się jedynie do samego

---

Leont., VIII,55, gr. υελςφος

Leont., V,31 (146) – Szymon został zatrudniony przez sprzedawcę rzeczzonego napoju - zupy (gr. υςχαριος). Zob. też, *sub voce: Posca*, W: A. Dalby, *Food in the Ancient World from A to Z*, London 2003, s. 0

Leont., V,31 (145) – gr. εκκλησια

Leont., VI,40, gr. μοναστεριον

Leont., VI,49, gr. χαλυσιον

Leont., V, 35 gr. λουτρον V,37, gr. θεατρον

Leont., VIII, 54

Średniowieczni arabscy kronikarze wspominali kilkakrotnie o brukowanych ulicach Emesy: Ibn Faki Al nazani, Ibn Hawqal, Al Idrissi. Więcej na ten temat zob. M. Abdulkarim, s. 76. Jest bardzo prawdopodobne, brukowane ulice powstały w czasach bizantyjskich.

miasta, ale również obejmowały jakieś (bliżej trudne do określenia) większe terytorium. Jego granice oparte były na naturalnych przeszkodach (np. Orontesie), jak też wyznaczone były za pomocą kamieni granicznych (z których zachował się jeden, zob. poniżej).

Można spróbować na podstawie źródeł oraz rzeźby terenu pokusić się o rekonstrukcję granic obszaru pozostającego pod wpływem dynastii z Emesy. Na wschodzie granica pomiędzy Emesą a Palmyrą była dokładnie wyznaczona o czym świadczy znaleziony na pustyni w okolicach Qasr al Hayr al Gharbi kamień graniczny³⁴⁶. Przypuszcza się, że na południu granica przebiegała w okolicach Yabruda koło Damaszku³⁴⁷. Wiadomo, że pod zwierzchnictwem Emesy pozostawała osada Tell Nebi Mend, Laodycea Libańska oraz okalające ją obszary³⁴⁸. Do Emesy z pewnością należała też wspomniana tama na Orontesie³⁴⁹. Na północy Emesa na pewno dominowała nad Aretuzą (dzisiejszym al Rastan - الرستن) i być może kontrolowała jakiś bliżej trudny do ustalenia obszar na północ od Aretuzy a na południe od Epifanii³⁵⁰. Pod panowaniem Emesy znalazły się zatem bardzo urodzajne tereny.

Emesa i przyległe do niej tereny były pierwszą przestrzenią granicząca z pustynią syryjską jaka weszła w skład państwa rzymskiego. Ze względu na bliskość obszaru pustynnego i bardzo małą gęstość zaludnienia w tych czasach granice państw bliskowschodnich były często płynne i zmieniały się w zależności od siły lub słabości sąsiadów. W założeniu i praktyce Emesa stała się więc przyczółkiem do kontrolowania pustynnych terenów zamieszkałych przez nomadyczne plemiona arabskie³⁵¹. Problemy związane z *limes arabicus* ilustruje inskrypcja znaleziona pomiędzy Damaszkiem, a Emesą: *hoc proesidium construxit in securitatem publicam et scaentarum arabum terrorem*³⁵² świadcząca o ciągłym zagrożeniu ze strony nomadycznych plemion.

Emesa nie miała jednak strategicznego znaczenia i z pewnością to nie względy

³⁴⁶ IGLS V, 2552 (Qasr el-Heir el-Gharbi, niedatowana), *fin[es] inter Hadriano[s] Palmyrenos et Emesenos*, zob. też W. Ball, *op. cit.*, s. 34

³⁴⁷ IGLS V, 2707 (Yabroūd, ok. 50-100 r.)

³⁴⁸ H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese*, s. 188

³⁴⁹ Ibidem, s. 188

³⁵⁰ W. Ball, *op. cit.*, s. 34

³⁵¹ W. Ball, *op. cit.*, s. 34

³⁵² Tłumaczenie: Fort ten został zbudowany dla publicznego bezpieczeństwa i jako straszak dla mieszkających pod namiotami Arabów. Inskrypcję przytacza G. K. Young, *Rome's Eastern Trade. International Commerce and Imperial Policy 31 BC-AD 305*, London 2001, s. 133

militarne zdecydowały o utworzeniu tam osady. John D. Grainger zwraca uwagę na to, iż pomiędzy Laodyceą a Aretuzą odległość wynosi ok. 20 km, co odpowiada jednemu dniowi marszu wojska³⁵³. Może świadczyć to o tym, że mamy tu do czynienia z miastami mającymi znaczenie obronne. Emesa znajdująca się pomiędzy Laodyceą i Aretuzą nie miała według J. D. Graingera strategicznego znaczenia i nie była częścią umocnień obronnych. Była oddalona od brzegu rzeki i znajdowała się na samotnym wzniesieniu. Nie była zatem dogodnym miejscem dla stacjonowania garnizonu. Nie było zresztą takiej potrzeby, ponieważ Laodycea i Aretuza pełniły z powodzeniem tę rolę.

3. Sytuacja ekonomiczna Emesy

Historia gospodarcza Emesy jest trudna do otworzenia ze względu na szczątkową ilość źródeł odnoszących się do tej kwestii. Wydaje się jednak, że Emesa była stosunkowo zamożnym miastem. Złożyło się na to kilka czynników.

Po pierwsze Emesa, o czym była już mowa, była dogodnie usytuowana na przecięciu ważnych szlaków handlowych (zob. il. 6). Emesa stanowiła od początku swojego istnienia ważny punkt na trasie handlu karawan³⁵⁴. Jej rozwój był związany ze stopniowym, ustawicznym bogaceniem się Emesańczyków. Było to możliwe właśnie na skutek udanego zaangażowania się mieszkańców w handel karawanowy³⁵⁵. Dynastie Samsigeramów, a następnie Bassianidów z pewnością czerpały niemałe dochody (nie do oszacowania dzisiaj) goszcząc w swoich murach karawany podążające w stronę Palmyry, Damaszku, Aleppo i wybrzeża Morza Śródziemnego. O tym że miasto to było miastem karawanowym świadczy spora ilość odkrytych naczyń służących do hurtowego przewozu oliwy oraz ikonografia monet bitych w Emesie.

Na monetach z czasów uzurpatora Uraniusa Antoninusa (ok. 253-254 r.) widnieje wielbłąd³⁵⁶ – zob. il. 4. Jak zauważa H. Seyrig, nie jest to wielbłąd używany do walki

---

J.D. Grainger, *The cities of Seleukid Syria*, Oxford 1990, s. 178

M. Rostovtzeff, *Caravan Cities*, tł. na ang. D. i T. Talbot Rice, Oxford 1932, s. 32

L. Dirven, *The palmyrenes of Dura Europos. A Study of Religious Interaction In Roman Syria*, 1999, s. 20

H.R. Baldus H. R., *Denare des Uranius Antoninus...*, s. 29-34

zatem można go zinterpretować jedynie jako symbol karawany³⁵⁷. Zatrzymujące się w Emesie karawany płaciły opłaty, jak to miało miejsce w innych miastach regionu. Historycy sugerują również, że lokalni przywódcy arabscy mogli duże zyski czerpać również z napadów i grabieży na te z karawan, które nie zdecydowały się na zapłacenie za dodatkową ochronę³⁵⁸.

Nie bez znaczenia był też dla Emesy sojusz z Rzymem stanowiący fundament polityki prowadzonej przez lokalną dynastię³⁵⁹. Rzym udzielał wsparcia terenowi przez który przebiegała granica.

W okolicach Emesy w czasach rzymskich była stosowana metoda osadnicza *ager centuriatus*, o czym świadczą zdjęcia lotnicze tego terenu³⁶⁰. Jest to dowód na to iż Rzymianie świadomie i planowo wspierali osadnictwo na terenach zajmowanych kiedyś przez nomadów.

Weterani byli osadzani w rejonach, które były zagrożone atakami, na terenach ważnych strategicznie lub takich przez które przebiegały ważne szlaki komunikacyjne. Czasami cesarze kierowali weteranów do miasta, które podupadło licząc że dopływ nowych osadników ożywi go i pobudzi do rozwoju³⁶¹. W okolicach Emesy weterani byli osadzani prawdopodobnie dopiero na przełomie II i III w. co potwierdzają inskrypcje³⁶².

Z pewnością status finansowy miasta podnosiły również dary spływające do świątyni El Gabala, a miejsce kultu miało również ważny wymiar ekonomiczny bowiem status świątyni był publiczny. Jak pisze Herodian, raz w roku do świątyni w Emesie napływały szczodre dary z sąsiednich miast³⁶³. Świątynię odwiedzali też żołnierze

⁵⁷H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese...*, s. 192. Innego zdania jest H. R. Baldus, który zauważa, iż wprawdzie wielbłąd nie ma uprzęży charakterystycznej dla wielbłądów używanych w boju, ale mógł być to wielbłąd używany do walk na pustyni i stąd jego lekka uprzęż. Zob. H.R. Baldus, *Uranus Antoninus of Emesa ...*, s. 272

⁵⁸C. Chad, *op. cit.*, s. 38

⁵⁹W. Ball, *op. cit.*, s. 34

⁶⁰W. J. Liere, *Ager centuriatus of the Roman colonia of Emesa (Homs)...*, s. 55-56

⁶¹E. Dąbrowa, *Rozwój i organizacja armii rzymskiej (do początków III w.n.e.)*, Filomata, t. CCCXCIX, 1990, nr 3 specjalny, s. 384

⁶²IGLS, V, 2096, 2097, 2115, 2132 – podaję za E. Dąbrowa, *Military Colonisation in the Near East and Mesopotamia under the Severi*, Acta Classica, t. LV, 2012, s. 36. E. Dąbrowa polemizuje w artykule z M. Abdulkarimem oraz O. Olesti-Vila, którzy w artykule *Les centuriations dans la province romaine de Syrie : nouvelles perspectives d'étude*, Syria, LXXXIV, 2007, s. 266, twierdzą, że weterani na tym terenie pojawili się już w początkach II w.

⁶³Hdn., V,3,4

stacjonującego w pobliżu legionu (Legion III Gallica)³⁶⁴, którzy również składali liczne ofiary na rzecz świątyni³⁶⁵.

Na terenach przylegających do Emesy hodowano zboża, winogrona i owoce oraz handlowano bydłem. Emesa znana była w regionie z produkcji oliwy. Do dzisiaj zachowała się duża ilość pras do tłoczenia oliwy znaleziona na terenie miasta³⁶⁶.

W Emesie prawdopodobnie znajdowała się mennica, która emitowała monety, których rewersy były początkowo zdominowane przez wizerunek betyla³⁶⁷. Najwcześniejsza moneta z wizerunkiem Emesy, która została wybita za panowania Antoninusa Piusa przedstawia celebrację kultu Elagabala - święty kamień z orłem³⁶⁸. Kolejne przedstawienia były coraz bardziej rozbudowane. Pojawiały się wizerunki ołtarza i samej świątyni. W czasach Karakalli i Heliogabala na monetach betyl przedstawiany był wewnątrz świątyni.

Jak to zostało pokazane, dobra sytuacja gospodarcza miasta była wypadkową wielu czynników. Niestety nie jesteśmy w stanie prześledzić dokładnie rozwoju gospodarczego Emesy na przestrzeni omawianego okresu. Przedstawione powyżej informacje dotyczące spraw związanych z gospodarką miasta są jedynymi jakimi dysponujemy. Pozwalają one jednak mniemać, że aż do III w. Emesa należała do zamożniejszych miast regionu, a w czasach bizantyjskich sytuacja ta uległa jedynie niewielkiemu pogorszeniu.

4. Emesańczycy - założyciele Emesy

Zanim jednak powstała Emesa, teren ten, jak to już zostało powiedziane, penetrowali nomadyczni Emesańczycy. Kolebką ludu Emesańczyków był Hamat czyli step rozciągający się pomiędzy Antylibanem a Eufratem. Początkowo Emesańczycy

³⁶⁴Legion II Gallica stacjonował w okolicach Emesy w Apamei i Raphanie zob. A. Birley, *Septimius Severus: The African Emperor...*, s. 192

³⁶⁵Hdn., V,3,9

³⁶⁶C. Chad, *op. cit.*, s. 38, Sachau, *op. cit.*, s. 23 i 55

³⁶⁷B. Levick, *Julia Domna. Syrian Empress*, London 2007

³⁶⁸Antoninus Pius BMC I, 4, SGI 1496, A. R. Birley, *Septimius Sever...*, s. 21-22

wiedli koczowniczy tryb życia. Step nawadniany deszczami pokrywał się trawą, tworząc dogodne pastwiska. W lecie, kiedy słońce wysuszało ziemię, a pastwiska zostały wyeksploatowane, nomadzi pędzili swoje stada w kierunku Antylibanu. Podobnie jak w przypadku innych nomadycznych plemion, również Emesańczycy z czasem przeszli od wędrownego do osiadłego trybu życia. Takie momenty zazwyczaj nie są możliwe do uchwycenia w źródłach. Podobnie jest również i w tym przypadku. Zmiana trybu życia musiała trwać oczywiście długo, ponieważ przemiany dotyczyły bardzo wielu płaszczyzn. Zmienił się nie tylko tryb życia, ale też sposób rozumienia i postrzegania świata.

Początkowe dzieje dynastii emesańskiej są relatywnie mało znane. Szczególnie, jeżeli jako punkt odniesienia będziemy brali pod uwagę wiadomości jakie mamy o innych dynastiach z tego rejonu, żyjących w tym samym czasie np. Nabatejczykach. Źródła pisane dotyczące pierwszych przedstawicieli dynastii Samsigeramów nie są liczne. Zaledwie kilku antycznych autorów wspomina o Emesańczykach oraz o dynastii Samsigeramów³⁶⁹. W samej Emesie lokalni władcy nie bili swojej monety, nawet w czasach kiedy Emesa nie była jeszcze przyłączona do Rzymu. Nie mamy więc również pomocy ze strony źródeł numizmatycznych.

Pierwsze pewne wzmianki o emesańskich władcach dotyczą czasów panowania Antiocha XIII³⁷⁰, chociaż możemy domniemać, że znany ze źródeł i działający w II w.p.n.e. Jamblich był również Emesańczykiem. Świetność dynastii emesańskiej, jej największą samodzielność i rozkwit można zaobserwować na przełomie er w czasie rządów Samsigerama II (11 p.n.e.- 42 n.e) oraz jego następców. Schyłek dynastii można natomiast datować na lata siedemdziesiąte I w. Podobnie jak początki objęcia władzy przez przedstawicieli dynastii nie są jasne, równie trudno odtworzyć jej ostateczny upadek.

Pomimo wielu trudności jakie nastęrcza badanie historii dynastii z Emesy musimy pamiętać, iż jej dzieje są w chwili obecnej kluczem do poznania historii miasta w jego pierwszych wiekach istnienia. Pozostanie tak do czasu kiedy nie zostaną znalezione nowe archeologiczne artefakty lub inskrypcje mogące naświetlić nam jakiś niezbadany

³⁶⁹Diod. Sic., II, 17, Jos., *Ant.Jos.*, XIII, 131 oraz 187, Cic. *Ad Att.*, II, 16, Tac., *Hist.*, II, 81 oraz *Ann.*, XIII, 7

³⁷⁰Jos., *Ant.Jos.*, XIII, 131-187, Diod. Sic., II, 7

dotychczas, z powodu braku źródeł, fragmenty historii Emesy. Warto z uwagą przeanalizować wszystkie dostępne źródłowe informacje na temat kolejnych władców Emesy, ustalić ich chronologię oraz kalendarium wydarzeń.

5. Jamblich – pierwszy Emesańczyk

Najwcześniejszym władcą Emesańczyków, o którym jest mowa w źródłach, jest Jamblich (Ἰάμβλιχος). Był on kilkakrotnie wzmiankowany, jednak informacje o nim budzą pewne wątpliwości³⁷¹. Na podstawie szczątkowych informacji możemy jednak jego działalność umiejscowić w latach ok. 157 - 151 p.n.e.

Historię tego jednego z protoplastów dynastii emesańskiej, pierwszego znanego ze źródeł Emesańczyka, opisuje w pierwszym rzędzie Diodor³⁷², pochylając się nad losami Demetriusza I Sotera, Demetriusza II Nikatora oraz uzurpatora Aleksandra Balasa (157-151 p.n.e.). Diodor Sycylijski, który jako pierwszy opisał emesańską dynastię³⁷³ uchwycił ją w momencie kiedy państwo Seleucydów, pogrążone w chaosie, musiało zacząć się liczyć się z ambicjami lokalnych rodów dynastycznych.

Kiedy Demetriusz I Soter zdołał opuścić Rzym, gdzie przebywał jako zakładnik, zgromadziła się wokół niego rzesza zwolenników. Jednak po zdobyciu władzy, wobec piętrzących się trudności (powstanie Machabejskie w Judei, polityka Pergamonu oraz Egiptu) zawiązała się koalicja mająca na celu wynieść na tron Aleksandra Balasa. Aleksander Balas miał być rzekomym synem Antiocha IV Epifanesa (wuja Demetriusza I, brata Seleukosa IV po którym objął władzę).

Pomimo wielu sukcesów, objęcia władzy oraz uzyskanego poparcia senatu rzymskiego, Aleksander Balas został ostatecznie odsunięty od tronu. Odwrócił się bowiem od niego jeden z jego sprzymierzeńców - Ptolemeusz VI. Ten ostatni, nie bez wcześniejszych kalkulacji, zdecydował przywrócić na tron prawowitego spadkobiercę małoletniego Demetriusza II Nikatora.

³⁷¹Zob. Jos., *Ant. Jud.*, XIII, 131 i 187, być może również I Mach. 11,39 i 54, Diod. Sic., II,7

³⁷²Diod. Sic., II,7

³⁷³Diod. Sic., II,7

Nie wiemy w jakich okolicznościach i w którym momencie Aleksander Balas oddał swojego syna Antiocha pod opiekę arabskiemu władcy Jamblichowi. W związku z bardzo napiętą sytuacją Antioch stał się oczywistym elementem brakującej układanki, jaką starali się skompletować wrogowie Demetriusza II. Zażądali więc wydania Antiocha, aby w jego imieniu walczyć o schedę po ojcu. Przedsięwzięciu temu przewodził Diodot Tryfon (Tryphon) z Apamei. Jego polityczne zabiegi zakończyły się, jak wiadomo porażką. Został pokonany przez brata Demetriusza II³⁷⁴. Wcześniej jednak sam zgładził swojego podopiecznego w roku 143 p.n.e.³⁷⁵. Te wydarzenia ostatecznie pogrzebały plany przywrócenia jakiegokolwiek realnej władzy będącej pokłosiem panowania Aleksandra Balasa.

Przytoczoną powyżej historię opisuje również Józefa Flawiusz³⁷⁶. Tam jednak opiekun Antiocha nosi imię Malchos (a nie Jamblich). Flawiusz nie podaje żadnych bliższych informacji o Malchosie³⁷⁷. Jednak sam przebieg wydarzeń pozwala nam umiejscowić wydarzenia w okolicach Apamei i Hamatu czyli terenów skąd wywodzili się Emesańczycy. Przyjmuje się również, że wzmianka w I Księdze Machabejskiej³⁷⁸, gdzie

³⁷⁴ Antiocha VII Sidetes

³⁷⁵ Pisze o tym również Józef Flawiusz: Jos., *Ant. Jud.*, XIII, 131 – 187, który opisał te wydarzenia w nieco inny sposób (zob. poniżej).

³⁷⁶ Jos., *Ant. Jud.*, XIII, 131: Ἀμέλει ταύτην νοήσας τὴν δύσνοιαν τῶν στρατιωτῶν πρὸς Δημήτριον Ἀλεξάνδρου τις στρατηγὸς Ἀπαμεὺς τὸ γένος Διόδωτος ὁ καὶ Τρύφων ἐπικληθεὶς, παραγίνεται πρὸς Μάλχον τὸν Ἀραβα, ὃς ἔτρεφε τὸν Ἀλεξάνδρου υἱὸν Ἀντίοχον, καὶ δηλώσας αὐτῷ τὴν δυσμένειαν τὴν τῶν στρατευμάτων πρὸς Δημήτριον ἔπειθεν αὐτῷ δοῦναι τὸν Ἀντίοχον: βασιλέα γὰρ αὐτὸν ποιήσειν καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτῷ τὴν τοῦ πατρὸς ἀποκαταστήσειν.

Nic więc dziwnego, że kiedy owa niechęć żołnierzy do Demetriusza zauważył jeden z wodzów Aleksandra, Diodos o przydomku Tryfon, rodem z Apamei, udał się do Araba Malchosa, który wychowywał syna Aleksandrowego, Antiocha, i opowiedział mu o nieprzychylnym stosunku wojska do Demetriusza; i starał się Malchosa nakłonić, żeby powierzył mu Antiocha, a on uczyni go królem, przywracając mu władztwo jego ojca.

³⁷⁷ Imię Malchos/Malchus z pewnością pochodzi od semickiego rdzenia MLK oznaczającego króla (lub królową w wersji żeńskiej). Było ono dosyć powszechna na Bliskim Wschodzie. Zob. F. Millar, *The Phoenician Cities. A Case Study in Hellenisation*, Cambridge 1983, s. 63

³⁷⁸ Mach 11,39-40: (39) Τρύφων δὲ ἦν τῶν παρὰ Ἀλεξάνδρου τὸ πρότερον καὶ εἶδεν ὅτι πᾶσαι αἱ δυνάμεις καταγογγύζουσι τοῦ Δημητρίου, καὶ ἐπορεύθη πρὸς Εἰμαλκοῦν τὸν Ἀραβα, ὃς ἔτρεφε τὸν Ἀντίοχον τὸ παιδάριον τὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου. (40) καὶ προσήδρευεν αὐτῷ, ὅπως παραδοῖ αὐτὸν αὐτῷ, ὅπως βασιλεύσῃ ἀντὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ. καὶ ἀπήγγελεν αὐτῷ ὅσα συνετέλεσε Δημήτριος καὶ τὴν ἔχθραν, ἣν ἔχθραινουσιν αὐτῷ αἱ δυνάμεις αὐτοῦ, καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ ἡμέρας πολλὰς.

(39) Tryfon, który poprzednio był zwolennikiem Aleksandra, zauważył, że wszyscy żołnierze narzekają na Demetriusza. Udał się więc do Araba Imalkue, który wychowywał Antiocha, małego syna Aleksandra, (40) i prosił go, żeby mu oddał go w tym celu, aby on po swoim ojcu objął panowanie. Zaznajomił go z rozkazami Demetriusza i opowiedział o nienawiści, z jaką jego wojska odnoszą się do niego. Przez wiele dni tam przebywał.

arabski opiekun Antiocha nosi imię Imalkue, dotyczy tej samej osoby. Podobnie jak u Diodora i Flawiusza, wydaje on małoletniego Antiocha w ręce Diodota Tryfona³⁷⁹.

Pomimo różnicy w imionach nie ma wśród historyków wątpliwości, iż chodzi o tę samą osobę – emesańskiego władcę, który zaangażował się w konflikty jakie miały miejsce w państwie Seleucydów. Są to jedyne informacje jakie obecnie posiadamy o Jamblichu. Niestety, nie zapowiada się, że ta sytuacja ulegnie zmianie. W przypadku emesańskich władców, którzy mieszkali w osadzie - Emesie można liczyć na ujawnienie nowych archeologicznych artefaktów. Pierwsi plemienni wodzowie pozostają w dalszym ciągu mało znani i nie wydaje się możliwe, aby zostały ujawnione jakiegokolwiek nowe źródła przybliżające postać Jamblicha.

Nie udało się powiązać Jamblicha z późniejszą dynastią Emesańczyków w sposób jednoznaczny, stąd pojawiające się hipotezy mówiące o tym, że nie był on Emesańczykiem. I tak np. John D. Grainger analizując teren działalności Jamblicha (na północ od późniejszej Emesy) stwierdza iż mógł on rezydować w Chalkis³⁸⁰.

Mimo że źródła nie podają bliższych informacji dotyczących Jamblicha, przyjmuję jednak, iż był on związany z Emesańczykami. Wskazuje na to jego imię, które w kolejnych wiekach pojawiać się będzie w obrębie dynastii z Emesy. Dział on na terenie z którego wywodzili się Emesańczycy, nawet jeżeli jak wskazuje J.D. Grainger teren ten nie pokrywał się dokładnie z terenem późniejszej Emesy. Można zatem z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że Jamblich jest pierwszym znanym ze źródeł Emesańczykiem. Pierwszą postacią otwierającą niejako historię Emesy.

---

³⁷⁹Zob. C. Chad, *op. cit.*, s.33

³⁸⁰J. Grainger, *The cities of Seleukid Syria*, Oxford 1990, s. 180

Rozdział V: Rządy dynastii Samsigeramów

Dynastia panująca w Emesie była rodzimą dynastią syryjską. Wywodziła się więc z tego samego pnia co Nabatejczycy czy Idumejczycy. Jej przedstawiciele byli związani z kulturą i językiem aramejskim. Dynastia, która objęła rządy w Emesie wywodziła się w prostej linii od przywódców nomadycznych Emesańczyków, a swoją nazwę wzięła od Samsigerama II (11 r. p.n.e.- 42 r. n.e.), którego panowanie w Emesie przypadło na lata świetności tego miasta.

Nie mamy żadnych informacji o Emesanczych pomiędzy rokiem 154 p.n.e. a 64 p.n.e. co budzi uzasadniony niepokój. Jamblich, opisany w Rozdziale IV, pierwszy Emesańczyk, jest postacią dosyć enigmatyczną. Jest to osoba o której mało wiemy i która raczej wskazuje historykom jaki charakter miała działalność Emesańczyków, kiedy nie mieli oni jeszcze swojej stałej siedziby. Samsigeram I natomiast jest już dobrze udokumentowanym władcą, który jako pierwszy znany nam Emesańczyk zaczął prowadzić osiadły tryb życia.

W tym rozdziale przedstawię dzieje znanych nam ze źródeł Samsigeramów. Nie chcę by czytelnik odniósł wrażenie, że w latach panowania Samsigeramów Emesa była wyizolowana. Nie odgrywała wprawdzie istotnej roli w regionie, ale oczywiście brała udział w wielu istotnych dla tego terenu wydarzeniach.

Skoncentrowałam się na dziejach tej dynastii, ponieważ uważam ten aspekt za kluczowy dla dziejów samej Emesy. Dlatego omawiając Samsigeramów, koncentruję się na ich losach i wydarzeniach związanych z miastem, opisując tylko te wydarzenia polityczne, które miały wpływ na historię Emesy i rodu Samsigeramów.

1. Samsigeram I

Samsigeram (Σαμισιγέρραμ), znany w historiografii jako Samsigeram I, sprawował swoje rządy nad Emeseńczykami w latach ok. 64 r. p.n.e.- 43 r. p.n.e. Nie budzi on tak wielu kontrowersji jak Jamblich i jest znany z trzech niezależnych źródeł. Pisali o nim

Diodor³⁸¹, Cynceron³⁸² i Józef Flawiusz³⁸³. We wszystkich trzech źródłach występuje pod tym samym imieniem.

Źródła wskazują jednoznacznie na jego aktywne zaangażowanie się w polityczne działania na rzecz zmienienia układu sił panującego na terenie Syrii. W jeszcze większym stopniu niż jego znany nam poprzednik (Jamblich) brał on udział w bieżących wydarzeniach politycznych. Z pewnością dysponował sporym poparciem i siłą militarną skoro stał się podmiotem, a nie przedmiotem ówczesnej sceny politycznej, a jego działalność wychodziła daleko poza obręb spraw Emesańczyków.

Samsigeram włączył się w spór o władzę pomiędzy Antiochem XIII a Filipem II. Liczył na terytorialne zdobycze i z tego powodu w roku 69 p.n.e. poparł dążenia Filipa II do uzyskania tronu³⁸⁴. Jednocześnie spiskował przeciwko Filipowi II mając nadzieję, że uda się zająć jak największe terytorium, wykorzystując konflikt tych dwóch władców.

Sojusznikiem Samsigerama I w tych poczynaniach był Aziz (Αζιζ), bliżej nieznana postać, związana jednak silnie ze światem arabskich państw. Imię Aziz będzie w czasach późniejszych występowało w obrębie dynastii emesańskiej. Nie wiemy jednak czy Aziz, o którym mowa w tym kontekście, był krewnym Samsigerama. Można jedynie spekulować, iż łączyły obu jakieś więzy rodzinne. Znamiennym jest, iż Józef Flawiusz określa Aziza jako „przywódcę Arabów” - Αζιζον των Αράβων φύλαρχον³⁸⁵. Tak samo potem Cynceron określił innego emesańskiego władcę Jamblicha I³⁸⁶.

Zarówno Aziz jak i Samsigeram I musieli czuć się dosyć pewnie skoro zawarli ze sobą pakt, którego pomyślna realizacja miała im dać możliwość władania sporym obszarem Syrii. Samsigeram zgodnie z zawartą z Azizem umową miał zabić Antiocha XIII, podczas gdy Aziz miał w tym samym czasie zaatakować Filipa II. Jestem pewna, że pomiędzy sojusznikami istniało porozumienie dotyczące przyszłego podziału potencjalnych łupów³⁸⁷. Samsigeram z pewnością nie mógł poczynić tak daleko idących ruchów bez wcześniejszej konsultacji z Pompejuszem i bez jego cichego przyzwolenia.

³⁸¹ Diod. Sic., II, 24

³⁸² Cic. *Ad Att.* II, 16

³⁸³ Jos., *Bell. Jud.*, I, 99

³⁸⁴ W. Ball, *op. cit.*, s. 34, C. Chad, *op. cit.*, s. 134-144, Shahid 84, s. 41-42; Baldus 96, s. 374

³⁸⁵ Jos., *Ant. Jud.*, XIII, 384

³⁸⁶ Cic., *Ad Fam.*, XV, 1

³⁸⁷ R. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*, s. 203

Pompejusz odrzucił roszczenia Antiocha XIII do Antiochii dając tym samym wolną drogę Samsigeramowi do działań zbrojnych. Jednocześnie emesańskiemu władcy sprzyjała niechęć, z jaką Pompejusz podchodził do innych lokalnych dynastii tego regionu.

Pomimo, wydawałoby się, dobrego przygotowania, plan dwóch arabskich władców ostatecznie się nie powiódł. Samsigeram faktycznie przyczynił się do zakończenia panowania Antiocha XIII³⁸⁸. Aziz jednak nie sprostał zadaniu, które sobie postawił i został pokonany przez Filipa II. Porażka Aziza miała dwa źródła. Po pierwsze Aziz nie spodziewał się, że Filip II wycofa się do Antiochii. Po drugie Aziz nie potrafił sobie zjednać żadnych sprzymierzeńców więc pozostał sam bez koniecznego wsparcia. Trzeba pamiętać, iż nieudana wyprawa przeciwko Filipowi II, która ostatecznie zakończyła się klęską, nie była pierwszym politycznym zabiegiem Aziza. Wiemy, iż był on zaangażowany w konflikt pomiędzy braćmi Filipem I Filadelfosem, a Demetriuszem III Filopatorem w roku 87 p.n.e³⁸⁹.

Po inkorporacji Syrii przez Pompejusza, Samsigeram I był jednym ze sprzymierzonych z Pompejuszem władców, co potwierdza Cynceron³⁹⁰. Starając się ukarać przeciwników i nagrodzić sojuszników, Pompejusz oddał Samsigeramowi Aretuzę w zamian za okazaną lojalność. Nie wiemy dlaczego była to akurat Aretuza. Przypuszczam, że Samsigeram otrzymał miasto położone najbliżej terenu na jakim tradycyjnie żyli Emesańczycy.

Aretuza nosiła łacińską nazwę na cześć nimfy, córki Nereusa. Nazwę taką nosiło kilka miejscowości w starożytności (m.in. osady w Grecji i Macedonii). Samsigeram I otrzymał Aretuzę Syryjską (Al Rastan), założoną jeszcze przez Seleukosa I, oddaloną od późniejszej Emesy o niespełna 25 km. To właśnie ta miejscowość została pierwszą stolicą Emesańczyków³⁹¹. C. Chad uważa, że oddanie Samsigeramowi Aretuzy miało na celu umocnienie władzy Samsigerama oraz ukaranie mieszkańców Iturei za okazaną nielojalność wobec Rzymu³⁹². Nadanie siedziby nomadycznemu plemieniu miało

³⁸⁸ Ibidem, s. 203

³⁸⁹ Ibidem, s. 201

³⁹⁰ Cic., *Ad Att.*, II,16: *Nunc vero, Sampsicerame, quid dices? vectigal te nobis in monte Antilibano constituisse, agri Campani abstulisse?*

³⁹¹ W. Ball, *op. cit.*, s. 34

³⁹² C. Chad, *op. cit.*, s. 35

z pewnością zachęcić Emesańczyków do osiedlenia się w tym rejonie co było na rękę Rzymowi.

Nie ma wątpliwości, że Samsigeram I mógł rządzić Aretuzą tylko dlatego, że wcześniej otrzymał na to przyzwolenie od Pompejusza. Wystarczy spojrzeć na losy Antiocha XIII, któremu Pompejusz odmówił uznania legalności władzy. Brak akceptacji ze strony Pompejusza przypieczętował jego los. Samsigeram miał jednak dużo szczęścia, bo został uznany za wiernego sojusznika i, co za tym idzie, zgromadził spore apanaże. Świadczy o tym żart Cyncerona, który Pompejusza nazywa Samsigeramem³⁹³.

Strabon pisze wyraźnie, iż we władaniu Samsigerama I pozostawała wspomniana Aretuza, którą miał on dobrze zarządzać³⁹⁴. Pomimo iż Strabon sugeruje, że Aretuza była we władaniu Samsigerama I jeszcze przed wkroczeniem Pompejusza do Syrii³⁹⁵, jest to jednak mało prawdopodobne. Wydaje się, że to właśnie Pompejusz nadał Samsigeramowi Aretuzę, wraz z przyległymi terenami, po udanej kampanii przeciwko Antiochowi XIII. Pompejusz miał zapewne nadzieję, iż to nomadyczne plemię stworzy na przydzielonych mu terenach przestrzeń buforową mającą w przyszłości chronić Rzym przed wrogami. Doceniając polityczny talent Samsigerama I, jego znajomość lokalnego rozkładu sił oraz możliwości militarne uznał zapewne, że może być on cennym sojusznikiem w tym rejonie. Z perspektywy czasu musimy przyznać, iż miał rację. Strzegąc swoich własnych ziem, Emesańczycy stali się równocześnie strażnikami granicy rzymskiej. Odpierając ataki innych nomadycznych plemion oraz Partów byli ważnym wsparciem dla dwóch legionów stacjonujących w Syrii. Emesańczycy znali doskonale lokalną politykę, zwyczaje nomadycznych plemion oraz pozostawali w różnych relacjach rodzinnych z innymi lokalnymi dynastiami. Byli zatem bardzo dobrym kandydatami na przywódców buforowej przestrzeni pomiędzy państwem rzymskim, a terenami pustynnymi.

Nierozwiązana, ze względu na brak źródeł, pozostaje kwestia, czy Pompejusz podczas swojego pobytu w Syrii przebywał w okolicy późniejszej Emesy. Samsigeram I mógł jednak z łatwością spotkać się z Pompejuszem. Całkiem prawdopodobne, że Emesańczyk był pośród dwunastu „królów barbarzyńskich” (βασιλείς βάρβαροι), którzy

³⁹³ Cic, *Ad Att.*, II,14: (...) *ille noster Sampsiceramus* (...)

³⁹⁴ Strabo XVI.2.10.: Ἀρέθουσα ἢ Σαμψικεράμου καὶ Ἰαμβλίχου τοῦ ἐκείνου παιδός, φυλάρχων τοῦ Ἐμισσηνῶν ἔθνους, Aretuza miasto Samsigerama i jego syna Iamblichusa przywódcy (phylarchus) ludu Emesańczyków.

³⁹⁵ Strabo XVI.2.11, zob. Altheim i Stiehl, R. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*, s. 204

spotkali się z Pompejuszem – o czym informuje Plutarch³⁹⁶.

Pomimo wielkich zmian na terenie Syrii jakie przyniosła ze sobą aktywność Pompejusza w tym rejonie, można przypuszczać, że część państwerek uniknęła poważniejszych zaburzeń i konfliktów³⁹⁷. Emesańczycy zyskali bardzo wiele, a ich pozycja była w tym czasie relatywnie silna i stabilna.

2. Jamblich I³⁹⁸

Nie jesteśmy jednak w stanie zrekonstruować, jakie dokładnie tereny podlegały Samsigeramowi I u kresu jego panowania. Nie mamy też żadnych tekstów źródłowych mówiących o tym co się działo po zakończeniu działań związanych z aktywnością Pompejusza na tym terenie. Jeżeli dokładnie wczytamy się w Strabona, możemy zauważyć iż daje on do zrozumienia, że w Aretuzie Samsigeram rządził wspólnie ze swoim synem³⁹⁹. Jest wysoce prawdopodobne, że pod koniec życia ojciec i syn podzielił się władzą.

Synem Samsigerama I był Jamblich (Ἰάμβλιχος). Podobnie jak ojciec, również Jamblich I, (żył ok. 64 r. p.n.e. - 31 r. p.n.e., panował od ok. 48 r. p.n.e.) zaangażowany był w sprawy rzymskie. W tym czasie jednak nie było to niczym niezwykłym. Szukając możliwych protektorów i stawiając na Rzym, Jamblich I okazał się dalekowzrocznym politykiem lub zwyczajnie miał szczęście.

Przypuszczam, że już Jamblich I mieszkał na terenie Emesy. Plemię Emesańczyków osiadając założyło osadę, która niejako automatycznie przyjęła nazwę swoich twórców. Pomimo wcześniejszej politycznej aktywności Emesańczycy musieli na nowo zbudować swoje sojusze, zastanowić się nad strategią przetrwania na arenie

---

³⁹⁶Plut., *Pomp.*, 38,2

³⁹⁷R. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*, s. 203

³⁹⁸Jamblich w historiografii znany jest jako Jamblich I, ponieważ Jamblich (Malchus) nie jest uznawany za władcę dynastii emesańskiej, a jedynie za jednego z założycieli rodu. C. Chad stosuje inną numerację. Jako Jamblicha I uznaje Jablicha (Malchusa) prawdopodobnego protoplastę dynastii. W tej pracy jednak, stosowana będzie numeracja władców taka jak w pracy R. Sullivana (R. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*). Przemawia za tym fakt iż Jamblich (Malchus) nie jest w literaturze przedmiotu jednoznacznie powiązany z Emesą. Pomimo iż jego przynależność do Emesańczyków nie budzi moich wątpliwości numerację władców rozpoczynamy od momentu ich jednoznacznego umiejscowienia w konkretnej przestrzeni, a więc od Samsigerama I władcy Aretuzy.

³⁹⁹Strabo XVI.2.10

politycznej na której byli nowicjuszami pośród wybornych graczy. Emesańczycy znaleźli się w nowej sytuacji politycznej, ekonomicznej i społecznej stając się strażnikami nowego przestrzennego tworu jakim była najpierw Aretuza, a potem Emesa, znajdującego się w granicach tworzonych przez naturalne zapory oraz ograniczonego przez inne państewka.

Pierwsza wzmianka o Jamblichu I pojawia się w kontekście partyjskiego zagrożenia w sierpniu roku 51 p.n.e. Arabskie plemiona znajdujące się pomiędzy naciskającymi z obu stron Rzymem i Partami, nie miały sprecyzowanych sympatii politycznych, a ich polityka była nastawiona na doraźne korzyści. Jamblich I był jednak przez cały czas zdeklarowanym sojusznikiem Rzymu i w obliczu partyjskiego zagrożenia miał okazję zmanifestować swoją lojalność. Wysłał on wsparcie militarne do Egiptu. Dzięki temu został przez Rzymian uznany za człowieka godnego zaufania. Cynceron tytułował go słowem *phylarcus*⁴⁰⁰ i pisał o nim, używając następujących słów: „*quem homines opinantur bene sentire amicumque esse reipublicae nostrae*”⁴⁰¹. Warto jednak pamiętać, iż entuzjastyczne słowa Cyncerona nie były niczym nadzwyczajnym, stanowiło u niego raczej rodzaj zwyczajowych zwrotów określających sprzymierzeńców.

W roku 41 p.n.e. Jamblich poparł Cezara i razem z Ptolemeuszem wysłał posiłki do Aleksandrii, o czym pisze Józef Flawiusz⁴⁰². Nie miał innej rozsądnej możliwości w tej sytuacji niż poprzeć Rzym.

Ciekawe jest to, że Ptolemeusz był synem niejakiego Sohaema, nieznanego bliżej mężczyzny noszącego imię charakterystyczne w latach późniejszych dla dynastii emesańskiej⁴⁰³. Przypuszczam, że był on spokrewniony z emesańską dynastią⁴⁰⁴. Dobrze rokujące rządy Jamblicha zakończyły się niespodziewanie. W przeddzień bitwy pod Akcjum Jamblich został zamordowany przez swojego brata Aleksasa (Aleksandra), być może z polecenia Antoniusza⁴⁰⁵.

⁴⁰⁰Cic., *Ad Fam.*, XV, 1: (...) *Iamblichō, phylarcho Arabum* (...)

⁴⁰¹ Cic., *Ad Fam.*, XV, 1: był człowiekiem rozumnym i szczerze oddanym naszemu państwu

⁴⁰² Jos., *Ant. Jud.* XIV, 129 oraz *Bell. Jud.* I, 188

⁴⁰³ Jos., *Ant. Jud.*, XIV, 129

⁴⁰⁴ W. Ball, *op. cit.*, s. 34

⁴⁰⁵ Zob. Plut., *Ant.*, 36,46, Dion I.,13,7 oraz Dion LI, 2,2., który wspomina o Aleksandrze bracie Jamblicha (Ἀλέξανδρον τοῦ Ἰαμβλίου ἀδελφού), który znalazł się wśród zwolenników Antoniusza. Zob. też. M. Sartre, *Wschód rzymski...*, s. 21

3. Aleksas

Aleksas (panował ok. 31 r. p.n.e.-29 r. p.n.e.) był sojusznikiem Marka Antoniusza i po śmierci brata, do której się przyczynił, przejął władzę nad Emesańczykami⁴⁰⁶. O Aleksasie nie wiemy dużo. Pewnym jest jedynie to, że jego niefortunna decyzja włączenia się w konflikt pomiędzy Oktawianem i Antoniuszem doprowadziła do serii fatalnych w swoich skutkach wydarzeń.

Po roku 31 p.n.e. Oktawian August skazał Aleksasa na śmierć, a wyrok wykonano pomimo wstawienia się za nim króla Judei Heroda⁴⁰⁷. Po śmierci Aleksasa tereny mu podległe miały przejść pod panowanie syna Jamblich I. Prawdopodobnie z powodu jego małoletniości nastąpiło to dopiero kilka lat później.

4. Gajusz Juliusz Jamblich II

W chwili śmierci swojego ojca Jamblicha I, Jamblich II (panował od ok. 20 r. p.n.e.-14 r.) miał ok. 10 lat⁴⁰⁸. Nastąpiła przerwa w ciągłości panowania dynastii emesańskiej, nie mogła ona jednak trwać dłużej niż maksymalnie 10 lat⁴⁰⁹.

Nie do końca wiadomo co dokładnie wydarzyło się podczas tych lat. M. Sartre sugeruje, co wydaje się bardzo prawdopodobne, że na ten czas Emesa została włączoną do Syrii, a następnie jej statut klienckiego księstwa został przywrócony ok. 20 r. p.n.e.⁴¹⁰. Podobna sytuacja miała miejsce również w Amaus czy Kommagenie, gdzie również w tym samym czasie przywrócono do władzy lokalną dynastę, odsuniętą od rządów po bitwie pod Akcjum⁴¹¹. Ten z pozoru bezcelowy manewr miał głębsze, propagandowe znaczenie. Lokalne dynastie władające - zgodnie z tradycją - z pokolenia na pokolenie, teraz otrzymały należną im władzę od cesarza. Był to jasny sygnał dla klienckich państw,

⁴⁰⁶Plut., *Ant.*, 37

⁴⁰⁷Zob. Dion LI, 2, 2-3. Zob. też W. Ball, *op. cit.*, s. 35 i M. Sartre, *Wschód rzymski...*, s. 21

⁴⁰⁸Dion LIV,9,2: Ἰαμβλίχῳ τε τῷ Ἰαμβλίχου, Jedno z niezależnych terytoriów δυναστεία należało do Jamblicha syna Jamblicha

⁴⁰⁹R. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*, s. 211

⁴¹⁰Dion, LIV,9,2; M. Sartre, *Wschód rzymski...*, s. 21, 30, 34

⁴¹¹M. Sartre, *Wschód rzymski...*, s. 21

że zachowana autonomia i status nie są już dziedziczne ale są jedynie rodzajem „daru”, „przyzwolenia” otrzymanego z Rzymu⁴¹².

Czasy pokoju Augusta były czasem rozkwitu Emesy oraz graniczących z miastem terenów. H. Seyrig uważa, iż Emesa w tym czasie została zwolniona z podatków co bardzo wsparło jej rozwój gospodarczy⁴¹³. Bardzo prawdopodobne, że również w tym czasie Aretuza mogła ponownie zostać podporządkowana władcom Emesy⁴¹⁴. Kiedy w roku 20 August zrobił przegląd terytoriów, które mu podlegały. Kasjusz Dion, wymienił wśród podległych mu władców Jamblicha syna Jamblicha - Ἰαμβλίχῳ τε τῷ Ἰαμβλίχου⁴¹⁵. Władał on według Diona bliżej nieokreślonym terytorium należącym dziedzicznie do Arabów⁴¹⁶.

Jamblich II był pierwszym władcą Emesy, który legitymował się rzymskim obywatelstwem i znany był jako Gajusz Juliusz Jamblichus. Obywatelstwo otrzymał od Oktawiana Augusta, niewykluczone jednak, że sprawa obywatelstwa Emesańczyków była już wcześniej uzgodniona, w czasach bytności w Syrii Juliusza Cezara⁴¹⁷.

Jamblich II zmarł w 14 r. Nie wiemy jakie okoliczności towarzyszyły jego śmierci oraz czy miał potomstwo.

5. Gajusz Juliusz Samsigeram II

Samsigeram II (panował od 14 r. do ok. 42 r.) zasiadał na tronie w Emesie przez ponad 25 lat. Był następcą Jamblicha II i przejął po nim władzę ok. roku 14. Nie wiemy czy był on w prostej linii spokrewniony ze swoim poprzednikiem Jamblichem II. Jamblich II mógł być jego ojcem. Niewykluczone jednak, że Samsigeram II pochodził z jakiejś linii bocznej dynastii.

⁴¹²M. Sartre, *Wschód rzymski...*, s. 67

⁴¹³H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese...*, s.183

⁴¹⁴R. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*, s. 210. Aretuza wprowadziła nowy kalendarz (liczono czas od Akcjum) o czym świadczy znaleziona inskrypcja IGLS V, 2085 (Aretuza, 5/6 r.). C. Chad sugeruje, że „początek wieku wolności” o którym mówi inskrypcja to faktycznie przejście władzy z powrotem przez Emesańczyków. Zob. C. Chad, *op. cit.*, s. 46. Jednocześnie kamień graniczny pochodzący z tego czasu (znaleziony w Djebel Bilaas) również sugeruje, że wpływy Emesy sięgały po Aretuzę.

⁴¹⁵Dion LIV,9,2.

⁴¹⁶Dion LIV,9,2.: *την των Αραβίων την πατρίαν*

⁴¹⁷C. Chad, *op. cit.*, s. 58, M. Sartre, *Wschód rzymski...*, s. 21

Panowanie Samsigerama II było bardzo istotne dla historii Emesy. Przypada na czasy rozkwitu i dobrobytu miasta. Nie bez znaczenia jest również fakt, że Samsigeram utrzymał się przy władzy 25 lat, co gwarantowało spokój i stabilność. Samsigeram II był potężnym władcą, którego w inskrypcjach nazywano królem.

Inskrypcja z Baalbek (zob. il. 7) tytuł królewski przyznaje zarówno Samsigeramowi II, jak również jego synowi:

Regi magno
C(asio) Iulio Sohaemo
Regis magni Sam
sigerami f(ilio) philo
caesari et philo
(r)ohmaeo consulari
b(us)-----
patrono coloniae
(duum) viro quinquenn(ali)
L(ucius) Vitellius L(uci) f(ilius)
*Fab(ia tribu) Soss(i)a(nus)*⁴¹⁸

Podobnie określa go inskrypcja z Palmyry, która nazywa Samsigerama II „*rex magnus*”⁴¹⁹. Taki sam tytuł w tym samym czasie i w tym rejonie nosił również np. Agryppa w Judei z którym zresztą Samsigeram II był spowinowacony. Również źródła pisane dają władcem Emesy prawo do używania tytułu *rex*⁴²⁰, a Flawiusz pisząc o nich używa słowa oraz βασιλεῖς⁴²¹.

Samsigeram II, podobnie jak jego poprzednik legitymował się rzymskim obywatelstwem⁴²². Józef Flawiusz ukazuje go nam jako przedstawiciela arystokracji wschodniej, tworzącej siatkę ścisłych dynastycznych powiązań⁴²³.

Korzystając z tej rozbudowanej siatki dynastycznych powiązań Herod Agryppa I

⁴¹⁸ IGLS VI 2760= ILS 8958 (Baalbek, niedatowana)

⁴¹⁹ F. Millar, *The Roman Near East, 31 B.C. - A.D. 337...*, s. 302

⁴²⁰ Tacc. Hist, V.1.2

⁴²¹ Jos. *Ant Jud.*, XX, 158, *Bel Jud.*, II,481 oraz VII,226

⁴²² R. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*, s. 212

⁴²³ Jos. *Ant Jud.*, XIX, 338-342

w roku 42 zorganizował spotkanie w Tyberiadzie. Spotkanie to dotyczyło spraw militarnych i prób stabilizacji wschodniej polityki. Brał w nim udział również Samsigeram II, będący zresztą w owym czasie spowinowacony z Herodem Agryppą I⁴²⁴. Do Tyberiady przybył również Polemon II mąż emesańskiej księżniczki Julii Mamaei oraz ich synowie Samsigeram i Sohaem⁴²⁵. Innymi uczestnikami byli Agryppa IV z Kommageny, Kotys IX z Małej Armenii oraz Herodot z Chalkis. Spotkanie to zaniepokoiło ówczesnego namiestnika Syrii Gajusza Wibusza Marka, który doprowadził do jego zerwania⁴²⁶.

Dynastia z Emesy osiągnęła stabilizację za rządów Jambicha II i Samsigerama II. Określiła jednoznacznie swoje położenie w świecie ówczesnej regionalnej polityki, jako sojusznik Rzymu. Lojalność Emesańczyków w stosunku do Rzymu miała swoje granice. Nie wiemy, jakie stanowisko zajęli Emesańczycy w 38 r. podczas najazdu Pakorusa I na te tereny. Wiemy jednak, że nawet Kommagena nie wypowiedziała się otwarcie przeciwko Partom pomimo powiązań Antiocha I z Kommageny z Rzymem. Emesańczycy nie tylko musieli lawirować pomiędzy Partami i Rzymem. Musieli też zmieniać swoje sympatie polityczne w samym Cesarstwie (Pompejusz- Cezar, Marek Antoniusz – Oktawian August). W większości przypadków udało im się uniknąć niebezpieczeństw i ostatecznie poprzeć w konflikcie zwycięzcę. Również pozycja pośród sąsiednich syryjskich dynastii była stosunkowo wysoka. Samsigeram II mógł więc zacząć myśleć o ostatecznym utrwaleniu swojej pozycji, co oprócz militarnej przewagi mogły mu zapewnić dobre decyzje matrymonialne (zob. poniżej).

Po Samsigeramie II wielkim królu Emesańczyków pozostały też ślady materialne. Można przypuszczać, że znaleziony grób nr 1 zamożnego mężczyzny na cmentarzu Tell Abou Saboun należał właśnie do Samsigerama (ewentualnie do jego ojca Jambicha II)⁴²⁷- zob. il. 2, 3, 8. Pochowany mężczyzna został złożony do grobu wraz z bronią, hełmem i rzędem konia co świadczy nie tylko o jego wysokiej pozycji, ale również o wojskowych aspiracjach zmarłego.

Za hipotezą, iż grób ten należał do Samsigerama II przemawia datacja

---

Agryppa I był szwagrem córki Samsigerama Iotpae IV

ł. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*, s. 214, H. Seyrig, *Monnaies hellenistique XVI, Polemo II et Julia mea*, *Revue numismatique* t. XI, 1969, s. 45-47

os, *Ant. Jud.*, XIX, 341; zob. też M. Sartre, *Wschód rzymski...*, s. 70

2. Chad, *op. cit.*, s. 54, H. Seyrig, *Antiquites de la nekropole d'Emese...*, s. 204

znalezionych w grobie przedmiotów (w szczególności kasku oraz pierścienia z karnelianem), umiejscawiająca pogrzeb w połowie I w n.e.⁴²⁸. Poza tym wiele wskazuje na to, że pochowana w grobie osoba sprawowała władzę, posiadała bowiem pierścień i włócznię - bezapelacyjnie atrybuty władcy. Na wspomnianym pierścieniu widnieje wizerunek mężczyzny z profilu. Jego nakrycie głowy i krótko przycięte włosy nasuwają na myśl podobne wizerunki hellenistycznych władców⁴²⁹. Warto zwrócić uwagę na rzadko występujący w ikonografii element, a mianowicie kolczyki. Kolczyki noszone były przez arabskich dowódców i były ich znakiem rozpoznawczym⁴³⁰. Poza tym występowały bardzo rzadko, raczej w partyjskiej i perskiej ikonografii.

W czasie, z jakiego pochodzi grób, zmarła w Emesie tylko jedna osoba mogąca pozwolić sobie na tak wystawny i królewski pochówek – Samsigeram II. Jeżeli grób ten faktycznie należał do Samsigerama II, co według mnie jest bardzo prawdopodobne, zachowana spersonifikowana maska twarzowa będzie odbiciem twarzy tego właśnie władcy⁴³¹, a wizerunek na pierścieniu, również przedstawia Samsigerama II. Jest to tym samym jedyny znany wizerunek emesańskiego władcy, który zachował się do naszych czasów.

6. Związki dynastyczne Emesańczyków w czasach Samsigerama II

Polityka dynastyczna była bardzo ważnym elementem polityki dynastii Samsigeramów⁴³². Dynastie syryjskie połączyły się rozlicznymi małżeńskimi koligacjami, które zapewniały im polityczną stabilność- zob. il. 9. Solidarność pomiędzy sprzymierzonymi rodami stawała się gwarantem pokoju.

⁴²⁸Zob. H. Seyrig, *Antiquites de la necropole d'Emese...*, s. 250

⁴²⁹A. Kropp, *Earrings, nefesh and opus reticulatum: self-representation of the royal house of Emesa in the first century AD more* W: *Kingdoms and Principalities in the Roman New East*, pod red. T. Kaizera, M. Facella, Stuttgart 2010, s. 202-203

⁴³⁰A. Kropp, *op. cit.*, s. 203

⁴³¹Zob. H. Seyrig, *Antiquites de la necropole d'Emese...*, s. 213 oraz o grobie tym i znalezionych w nim przedmiotach zob. H. Seyrig, *A Helmet from Emesa*, *Archaeology*, t. V, nr 2, 1952, s. 66-69; H. Seyrig, *Le casque d'Emese*, *Melanges de l'Universite Saint-Joseph*, XLVI, s. 491-498.

⁴³²Zob. R. Sullivan, *Priesthoods of the Eastern dynastic aristocracy*, W: *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für Friedrich Karl Dörner*, pod red. S. Sahina *et alii*, Leiden 1976, s. 914-119

Źródła najczęściej pokazują nam dynastyczne zabiegi Emesańczyków skierowane w stronę dynastii herodiańskiej. Nie znaczy to oczywiście, że był to główny kierunek mariaży rodzinnych Samsigerama II i jego krewnych. Oczywiście status dynastii herodiańskiej, jej zaplecze finansowe i szerokie polityczne horyzonty powodowały, iż skoligacenie się z tą dynastią było bardzo mile widziane. Samsigeram II wybrał sobie za żonę Iotape III z dynastii panującej podówczas w Kommagenie⁴³³. Iotape III była siostrą króla Kommageny Antiocha III, a córką króla Mitrydatesa z Kommagene i Iopate I⁴³⁴.

Córka Samsigerama II i Iotape III otrzymała imię po matce i znana była jako Iotape IV. Została wydana za Arystobula II brata Heroda Agryppy I – organizatora wspomnianego spotkania w Tyberiadzie⁴³⁵. Mąż Iotape IV to nikt inny, jak tylko osierocone dziecko po egzekucji jakiej dokonał Herod Wielki na swoich synach Aleksandrze i Arystobulu I⁴³⁶. Iopate IV i Arystobul byli rodzicami córki noszącej tradycyjnie imię Iopate, która, jak pisał Flawiusz, była głucha i niema⁴³⁷.

Również syn Samsigerama II - Aziz na pewien moment stał się powinowatym dynastii herodiańskiej poślubiając córkę Heroda Agryppy I i siostrę Agryppy II, Drusillę (zobacz poniżej).

W Chalkis (Χαλκίς)⁴³⁸ w Libanie na południe od Baalbek rządziła dynastia arabska, która podobnie jak dynastia z Emesy kultywowała tradycję łączenia władzy świeckiej i religijnej. Władca Chalkis był równocześnie najwyższym kapłanem lokalnego sanktuarium⁴³⁹. Dynastia ta była boczną gałęzią dynastii emesańskiej i najprawdopodobniej pozostawała w zależności od domu panującego w Emesie⁴⁴⁰. Najprawdopodobniej dynastia z Chalkis wywodziła się od Sohaema, który razem z władcą Emesy Samsigeramem I oraz Ptolemeuszem walczyli razem po stronie Cezara (zobacz powyżej). Dzisiaj nie jesteśmy w stanie odtworzyć dokładnie, jak ci trzej sojusznicy byli

³³ Βασιλειον τῆς Κομμαγενῆς

³⁴ Antioch III poślubił swoją siostrę Iotape II. Byli oni dziećmi Antiocha IV. Zob. R. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*, s. 214 oraz R. Sullivan, *The Dynasty of Commagene*, ANRW II, nr. 8, 1978, s. 782

³⁵ Jos., *Ant. Jud.*, XVIII, 135

³⁶ R. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*, s. 213

³⁷ Jos., *Ant. Jud.*, XVIII, 135

³⁸ Obecnie Qinnasrin w Syrii

³⁹ W. Ball, *op. cit.*, s. 35

⁴⁰ Ibidem

spokrewnieni. W przypadku Sohaema samo jego imię wskazuje na bliski związek z rodziną panująca w Emesie. Imię to bowiem pojawia się najczęściej w kontekście dynastii z Emesy.

Po Sohaemie z Chalkis panowali jego kolejni potomkowie. Najprawdopodobniej syn, wnuk i prawnuk: Lysimias (który został zabity przez Marka Antoniusza), Zenodorus i Sohaem. Ten ostatni mógł być ojcem Samsigerama II, który po śmierci Jamblicha II objął władzę w Emesie. Pod koniec panowania Samsigerama II Chalkis dostał się pod zwierzchnictwo Heroda Młodsze⁴⁴¹.

Z pewnością z dynastią emesańską spokrewniony był neoplatoński filozof Jamblich z Chalkis (Iamblichus Chalcidensis), który żył na przełomie III i IV w.⁴⁴² i był założycielem syryjskiej szkoły neoplatońskiej oraz autorem *De mysteriis liber* (w którym znajduje się znany fragment *O życiu pitagorejskim*). Jamblich był uczniem neoplatońskiego filozofa Porfiriusza, tego samego, który opisywał wizytę delegacji Indów w Emesie⁴⁴³ oraz wspominał o filozofie Longinucie, przebywającym na dworze Zenobii⁴⁴⁴.

Również Jamblich, pisarz żyjący w drugiej połowie II w n.e., znany z dzieła Focjusza, był zapewne w jakiś sposób spokrewniony z dynastią. Był on autorem *Historii babilońskiej o Synonidzie i Rodanesie* znanej tylko ze streszczenia. O tych dwóch osobach będzie jeszcze mowa.

Nie tylko w Chalkis istniała dynastia blisko spokrewniona z domem panującym w Emesie. Krewni Emesańczyków doszli do władzy również w Baalbek. Mogli oni pozostawać przez pewien czas pod kuratelą swoich krewnych z Emesy o czym świadczą

⁴⁴¹W. Ball, *op. cit.*, s. 36

⁴⁴²Zob. Suda I (iota) 27: Ἰάμβλιχος ἕτερος, Χαλκίδος τῆς Συρίας, φιλόσοφος, μαθητὴς Πορφυρίου τοῦ φιλοσόφου, τοῦ Πλωτίνου, γεγονώς κατὰ τοὺς χρόνους Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως. ἔγραψε βιβλία φιλόσοφα διάφορα. Zob. też J. Bidez, *Le philosophe Iamblichus et son école*, *Revue des études grecques*, t. XXXII, 1919, s. 29–40; E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, Be 1951; H. Lewy, *Chaldaean Oracles and Theurgy. Mysticism, Magic and Platonism in the Later Roman Empire*, Cairo 1956; F. W. Cremer, *Die Chaldäischen Orakel und Jamblich de mysteriis*, Meisenheim am Glan 1969; B. D. Larsen, *Jamblique de Chalcis, exegete et philosophe*, t. I–II, Aarhus 1972; J. F. Finamore, *Iamblichus and the Theory of the Vehicle of the Soul*, Chico - California 1985; H. J. Blumenthal, *Iamblichus. The Philosopher*, Iowa City 1997; G. Staab, *Pythagoras in der Spätantike. Studien zu „De vita Pythagorica“ des Iamblichos von Chalkis*, München Leipzig 2002. Wydanie jego dzieł: Iamblichus: *De mysteriis*. tłum. Emma C. Clarke, John M. Dillon and Jackson P. Hershbell, Society of Biblical Literature, 2003.

⁴⁴³Porfiry, *De abstin.*, IV, 17

⁴⁴⁴Porfiry, *Vit Plot.* 19-20

może omawiana już inskrypcja z Baalbek z I w. nazywająca Samsigerama II królem⁴⁴⁵.

Warto w tym miejscu wspomnieć również o związkach Emesańczyków z Armenią. W II w. rządził tam spokrewniony z dynastią emesańską władca, którego genealogię przytacza Focjusz. Focjusz cytuje słowa nowelisty Jamblicha, który mówiąc o najlepszych latach swojego życia przywołuje czasy panowania Sohaem w Armenii podając jego genealogię (miał on być synem Achemenidesa i wnukiem Arsacyda):

Λέγει (...) ἀκμάζειν ἐπὶ Σοαίμου τοῦ Ἀχαιμενίδου τοῦ Ἀρσακίδου, ὃς βασιλεὺς ἦν ἐκ πατέρων βασιλέων⁴⁴⁶.

Sohaem z Armenii wywodził się prawdopodobnie z bocznej linii dynastii (od Iotapy narzeczonej Aleksandra Heliosa – Ptolemeusza). Wiemy, że Sohaem z Armenii rządził w latach 144-161 oraz 164-186. Został ustanowiony królem Armenii w roku 163 przez Luciusa Verusa i senatorem⁴⁴⁷. Jest to ślad po tym, że na terenie Armenii istniały i utrzymały się dosyć długo wpływy dynastii emesańskiej.

7. Gajusz Juliusz Aziz

Gajusz Juliusz Aziz (42 r.-54 r.) był kolejnym władcą Emesy. Przejął rządy po śmierci Samsigerama II. Posiadamy o nim skąpe informacje źródłowe. Józef Flawiusz pisze, że Aziz był bratem Sohaema⁴⁴⁸, tego samego który był synem Samsigerama II⁴⁴⁹.

Jak już zostało wspomniane, Aziz stał się podmiotem polityki małżeństw, jaka miała miejsce w jego czasach. Podobnie jak ojciec spowinowacił się on z dynastią herodiańską, biorąc sobie za żonę Drusillę (Δρουσίλλη)⁴⁵⁰. Drusilla była córką Ptolemeusza z Mauretanii oraz Julii Uranii, która pochodziła z Emesy. Była ich jedynym dzieckiem. Urodziła się ok. 38 roku, a zmarła zapewne ok. 79 r. Małżeństwo z Drusillą musiał okupić Aziz zabiegiem obrzezania. Inni niedoszli mężowie Drusilli, którzy

⁴⁴⁵W. Ball, *op. cit.*, s. 36

⁴⁴⁶Phot., cod. 94

⁴⁴⁷A. R. Birley, *Septimius Sever...*, s.71

⁴⁴⁸Jos., *Ann. Jud.*, XX,158

⁴⁴⁹JGLS VI 2760 (Heliopolis, niedatowana)

⁴⁵⁰Nie należy jej mylić z kobietą o tym samym imieniu pochodzącą również z Mauretanii, będącą prawnuczką Antoniusza i Kleopatry i urodzoną ok. 8 r. p.n.e.

odmówili obrzezania, zostali odprawieni⁴⁵¹. Jednak mimo tego poświęcenia ze strony Aziza małżeństwo nie przetrwało, o czym pisze Flawiusz⁴⁵².

Pomimo kompromisowej postawy Aziza, jego żona Drusilla rozstała się z nim po krótkim czasie, poślubiając następnie M. Antoniusa Feliksa, gubernatora Judei i brata cesarskiej faworyty Pallas⁴⁵³, który podobno zachwyił się jej urodą⁴⁵⁴.

Małżeństwo Aziza miało na celu włączenie do herodiańskiej dynastii rodziny Emesańczyków, której polityczne aspiracje i spore zasoby finansowe mogły potencjalnie zagrozić ekspansji Heroda Agryppy II lub jego następców. W szczególności Herod Agryppa II mógł się obawiać o swój nowy nabytek Abila Dekapoleos⁴⁵⁵. Kiedy okazało się, że Abila jest bezpieczna, nie było już konieczności utrzymywania mariażu z emesańskim władcą. Drusilla mogła zostać żoną kogoś bardziej potrzebnego dynastii herodiańskiej.

Aziz zmarł w rok po swoim rozwodzie, w pierwszym roku panowania Nerona, pozostawiając spuściznę swojemu bratu⁴⁵⁶.

8. Gajusz Juliusz Sohaem

Gajusz Juliusz Sohaem (Γάϊος Ἰούλιος Σόαιμος) był bratem Aziza i po jego śmierci objął rządy nad Emesańczykami.

Osoba Sohaema (54 r.-73 r.) budzi dzisiaj wiele kontrowersji. Rządził on w czasach kiedy zagrożenie partyjskie było bardzo realne i bezpośrednio dotyczyło Emesy. Imię Sohaema pojawia się w kontekście jego rządów w Emesie (Flawiusz⁴⁵⁷) oraz kiedy mowa jest o objęciu władzy w Sophene (Tacyt⁴⁵⁸). W związku z tym można mieć uzasadnione wątpliwości, czy mowa jest o tej samej, czy o dwóch różnych osobach⁴⁵⁹.

⁴⁵¹ Był to Epifanes syn Antiocha IV króla Coageny zob. Phot. cod. 238

⁴⁵² Jos., *Ann. Jud.*, XX, 139-141 zob. też Phot., cod. 238

⁴⁵³ Jos., *Ant. Jud.*, XX, 141

⁴⁵⁴ Phot. cod. 238

⁴⁵⁵ Jos., *Ant. Jud.*, XX, 139

⁴⁵⁶ Jos., *Ant. Jud.*, XX, 158

⁴⁵⁷ Jos., *Ant. Jud.*, XX, 158 oraz *Ant. Jud.* XVIII, 135

⁴⁵⁸ Tacyt, *Hist.*, II, 81, 1

⁴⁵⁹ A. A. Barrett, *op. cit.*, s. 153-159

O Sohaemie z Emesy czytamy przede wszystkim u Józefa Flawiusza (*Ant. Jud.* 20,158). Według niego zasiadł on na tronie w Emesie po śmierci swojego brata Aziza. Można przyjąć za Flawiuszem, że Sohaem zaczął swoje panowanie w roku 54. Sohaem objął emesański tron w chwili kiedy Neron szykował ofensywę przeciwko Partom.

Tacyt wspomina natomiast, o tym że Sohaem został włączony w konflikt z Partami. Powstało trójstronne przymierze pomiędzy sojusznikami Rzymu: Agryppą II, Antiochem IV oraz Sohaemem. W związku z planem ofensywnym mającym na celu zabezpieczenie granic państwa, najbardziej narażone na ataki prowincje został rozdzielone pomiędzy trzy wyżej wymienione osoby. Zgodnie z tym podziałem Sohaem miał otrzymać zwierzchnictwo nad Sophene (Σωφηνή)⁴⁶⁰. W zamian stanął na czele swojej armii w skład której wchodziłi kawalerzyści oraz łucznicy przywykli do walk na pustyni⁴⁶¹. Jako wierny sojusznik Rzymu brał on udział również w tłumieniu powstania żydowskiego w Judei oraz w naradzie wojennej w Bejrucie⁴⁶².

Emesa i Sophene są oddalone od siebie. Budzi wątpliwości, czy dwa nie powiązane ze sobą tereny mogły zostać powierzone tej samej osobie. W związku z tym wysunięto hipotezę, że mogło chodzić o dwie różne osoby o tym samym imieniu. Sohaem z Emesy oraz Sohaem z Sophene mogli być ze sobą spokrewnieni, mogli pochodzić z jednego rodu kapłańskiego, ale nie koniecznie byli jedną osobą. Naczelnym argumentem tej hipotezy jest fakt niespójności terytorialnej obu powierzonych Sohaemowi (Sohaemom) terenów⁴⁶³.

⁴⁶⁰Tac., *Ann.*, XIII,7: Haec atque talia vulgantibus, Nero et iuventutem proximas per provincias quaesitam supplendis Orientis legionibus admovere legionesque ipsas pro[p]ius Armeniam collocari iubet, duosque veteres reges Agrippam et [Ant]iochum expedire copias, quis Parthorum fines ultro intrarent, simul pontes per amnem Euphraten iungi; et minorem Armeniam Aristobulo, regionem Sophenen Sohaemo cum insignibus regiis mandat. exortusque in tempore aemulus Vologaeso filius Vardanes; et abscessere Armenia Parthi, tamquam differrent bellum.

⁴⁶¹Tac., *Hist.*, II, 81: Ante idus Iulias Syria omnis in eodem sacramento fuit. accessere cum regno Sohaemus haud spernendis viribus, Antiochus vetustis opibus ingens et servientium regum ditissimus. mox per occultos suorum nuntios excitus ab urbe Agrippa, ignaro adhuc Vitellio, celeri navigatione properaverat. nec minore animo regina Berenice partis iuvabat, florens aetate formaque et seni quoque Vespasiano magnificentia munerum grata. quidquid provinciarum adluitur mari Asia atque Achaia tenus, quantumque introrsus in Pontum et Armenios patescit, iuravere; sed inermes legati regebant, nondum additis Cappadociae legionibus. consilium de summa rerum Beryti habitum. illuc Mucianus cum legatis tribunisque et splendidissimo quoque centurionum ac militum venit, et e Iudaico exercitu lecta decora: tantum simul peditum equitumque et aemulantium inter se regum paratus speciem fortunae principalis effecerant.

⁴⁶²Tac., *Hist.*, II,1:

⁴⁶³A.A. Barrett, *op. cit.*, s.153-159

Jest jednak wiele argumentów przemawiających za tym, że mogło chodzić jednak o tę samą osobę. Po pierwsze sytuacje, w których dwa oddzielone od siebie terytoria pozostawały w rękach tej samej osoby nie są wcale wyjątkowe. A. Barrett przytacza dwa takie podobne przykłady: Polemona II (zarządzał Pontem i częścią Cylicji) oraz Antiocha IV (który miał pod swoim zwierzchnictwem Kommagenę oraz Cylicję Peolię)⁴⁶⁴. W przypadku władzy Sohaema nad Sophene nie mamy informacji, jakiego typu miało to być zwierzchnictwo. Można przyjąć, że objęcie władzy przez Sohaema nad tym regionem miało charakter założenia periodycznego i związane było ściśle ze strategią prowadzonych w tym rejonie działań militarnych przeciwko Partom. Potwierdza to informacja o ustanowieniu zarządcą tej prowincji w roku 60 innej osoby. Jednocześnie nie mamy informacji co stało się z Sohaemem i dlaczego przestał władać Sophene⁴⁶⁵.

Pomimo że wcześniejsza kariera Sohaema nie jest znana, jej dalszy przebieg pozwala przypuszczać, iż był on zaufanym człowiekiem cesarza. Powierzenie mu władzy nad newralgicznym terenem jakim była Sophene było zatem politycznie uzasadnione. Z całą pewnością Sohaem był lojalnym sojusznikiem Rzymu. Neron mógł mu ufać mając w pamięci również liczne koligacje Sohaema. Wszystko to przemawia to za tym, że Sohaem - władca Emesy, czasowo zarządzał też Sophene.

Podczas panowania Sohaema kontakty Emesy z Rzymem były bardzo ściśle. Sohaem wielokrotnie wspierał Rzym zbrojnie, a *Hemeseni* walczyli u boku Rzymian m.in. w 66 r. w Jerozolimie⁴⁶⁶. Sohaem wysłał też swoje oddziały do Kommageny, aby obronić to terytorium przed Partami⁴⁶⁷. Sohem nazywany był, podobnie jak jego ojciec, wielkim królem („*rex magnus*”) o czy mówi nam wzmiankowana już w tej pracy inskrypcja z Baalbek. Oprócz tego tytułu inskrypcja nazywa go „*dummvir quinquennalis*”, „*philocaesar*” oraz „*philorhomaes*”⁴⁶⁸. Ta tytulatura bez wątplenia jest dowodem na bliskie relacje władcy z Rzymem.

Ostatnia wzmianka o Sohaemie dotyczy roku 72. Nie wiemy, co zdarzyło się potem. Można jednak przyjąć, że władzę po nim przejął Gajusz Juliusz Aleksionos (zob.

⁴⁶⁴ Jos., *Ant. Jud.* XIX, 338

⁴⁶⁵ R. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*, s. 216

⁴⁶⁶ Jos. *Bell. Jud.*, II, 481-502 oraz III, 68 oraz Tac., *Ann.*, V, 12

⁴⁶⁷ Jos., *Bell. Jud.* VII, 226 zob. też W. Ball, *op. cit.*, s. 36

⁴⁶⁸ ILS 8957, ILS 8958

poniżej). Jednak to właśnie Sohamem był ostatnim władcą Emesy, o którym mamy informacje pochodzące ze źródeł pisanych i o którym wiemy, iż sprawował realną władzę nad Emesą. Kolejni władcy znani są z jedyne z inskrypcji i nie wiemy, jaką dokładnie rolę pełnili w mieście. Prawdopodobnie po śmierci Sohaema Emesa została anektowana przez Cesarstwo Rzymskie, a jego następcy sprawowali już tylko władzę religijną.

9. Teoforyczne imiona władców dynastii emesańskiej

W związku z nierozzerwalnym łąčeniem władzy świeckiej i sakralnej imiona władców emesańskich miały swoje teoforyczne znaczenie⁴⁶⁹.

Semickie imię Samsigeram (hebr. שמשגרא⁴⁷⁰) jest tego najlepszym przykładem. Można je podzielić na dwa człony. Pierwszy z nich, słowo Szamsz (hebr. שמש - ŠMSŠ) jest mezopotamskim imieniem boga słońca⁴⁷¹ i semickim słowem na oznaczenie słońca. *Geram* (hebr. גרם - GRM) natomiast posiada semicki korzeń oznaczający „czcić”. Samsigeram był więc literalnie tłumacząc „czcicielem boga słońca”⁴⁷².

Imię Sohaem bezpośrednio odnosi się do kultu kamienia i oznacza „czczony kamień”⁴⁷³. Występuje ono w różnych wariacjach takich jak: Soaimos (Σόαιμος), Saimos (Σόαιμων), Soemos (Σόεμος), Sochemus, Soaemus, Sohem. Imię to było bardzo popularne w obrębie dynastii emesańskiej, ale również występowało np. w Petrze⁴⁷⁴, znamy też wodzów o tym imieniu z terenów Syrii⁴⁷⁵ oraz jednego Iturejczyka⁴⁷⁶. Jest wielce prawdopodobne, że te osoby spokrewnione były z dynastą emesańską, ale stopień pokrewieństwa jest niemożliwy do ustalenia.

O wiele bardziej problematyczne jest inne imię emesańskich władców Jamblich,

⁴⁶⁹Seyrig, *Characters*, VI, s. 66-67, C. Chad, *op. cit.*, s. 29

⁴⁷⁰M. de Vogue, *Syrie Centrale, Inscriptions*, n. 75, s. 54

⁴⁷¹ Imię *šmš* spotykamy w epigrafice w okolicach Emesy np. w Dura Europos, zob. L. Dirven, *op. cit.*, 1999, s. 226

⁴⁷²W. Ball, *op. cit.*, s. 37, C. Chad, *op. cit.*, s. 134-138, H. R. Baldus, *Uranus Antoninus of Emesa...*, s. 374

⁴⁷³ W. Ball, *op. cit.*, s. 37, C. Chad, *op. cit.*, s. 141-143, Shahid s. 41-42 B. Levick jako jedyna tłumaczy to imię jako „strzała” zob. B. Levick, *Julia Domna. Syrian Empress...*, s. 16

⁴⁷⁴Jos., *Bell. Jud.*, I, 574

⁴⁷⁵Jos., *Ant. Jud.*, XIV, 129

⁴⁷⁶Jos., *Ant. Jud.*, XV, 185 oraz XV 204-207 I XV 227-229

którego rdzeń można powiązać z rdzeniem oznaczającym króla (hebr. מלך - *M.L.K.*). Prawdopodobnie Jamblich to zlatynizowana forma imienia Jamblik El (czyli rządzący w imię El, rządzący w imię boga).

Oprócz imion, które nosili władcy Emesy pod koniec I w. bardzo popularne w Emesie (o czym wiemy z inskrypcji) było imię Nasroshamsos będące również imieniem teoforycznym⁴⁷⁷.

Przyjmując obywatelstwo rzymskie władcy emesańscy przyjęli nazwisko rodowe Gajusz Juliusz. Symptomatyczne jest jednak to, że zostawili oni swoje stare przydomki będące zlatynizowaną wersją ich semickich imion (Gaius Julius Azizus, Gaius Julius Sohaemus). Początkowo władcy Emesy przypisywani byli do *tribus* Fabia. Jednak już z początkiem II wieku identyfikowali się oni z *tribus* Quirina (należącego do rodu Wespazjana)⁴⁷⁸. Aneksja Emesy do cesarstwa Rzymskiego przypieczętowała latynizację dynastii Samsigeramów i otworzyła nowy rozdział w historii miasta.

---

⁴⁷⁷Zob. C. Chad, *op. cit.*, s. 94; *nasr* oznacza zwycięstwo, czyli możemy to imię przetłumaczyć jako "czyniący słońce zwycięzcą".

⁴⁷⁸Zob. IGLS V, 2217 (stela nagrobna znaleziona na cmentarzu Hamidiye, Homs, 108 r.) ἔτους θω', μηνὸς Ὀρπιαίου θ'. Τίτος Φλ(άουιος), <K>-ρείνα, Σαμ<σ>ιγέραμος, ἄωρεχάϊρε. – Inskrypcja z grobu Samsigerama z *tribus* Quirina- (Titus Flawiusz Samsigeram z rodu Quirina). Grób dziecka lub młodego mężczyzny zob. też C. Chad, *op. cit.*, s. 94

Rozdział VI: Emesa w ramach Cesarstwa Rzymskiego

1. Problem przyłączenia Emesy do Cesarstwa Rzymskiego

Pomimo swojej lojalności wobec Rzymu Emesa została inkorporowana do Cesarstwa Rzymskiego, według mnie miało to miejsce w latach siedemdziesiątych I w. Nie wiadomo dlaczego nastąpiło włączenie Emesy bezpośrednio do Rzymu. Mogły być dwie przyczyny takiego stanu rzeczy. Albo inkorporacja nastąpiła po śmierci Sohaema, albo Sohaem sam zrzekł się władzy. Nie mamy jednak informacji, które potwierdziłyby jednoznacznie którąś z tych wersji. Nie wiemy też dokładnie, kiedy umarł lub zrzekł się władzy Sohaem oraz kiedy dokładnie Emesa została włączona do Cesarstwa.

Po 72 r. nie odnotowujemy jednak już w inskrypcjach żadnych wzmianek mówiących o władcach Emesy. Hipotetyczni następcy Sohaema: Gajusz Juliusz Aleksionos oraz budowniczy Mauzoleum Samsigeramów Gajusz Juliusz Samsigeram III Silas znani są z zaledwie jednej inskrypcji, która wymienia ich wszystkich wspólnie. Nie wynika z niej czy osoby te sprawowały władzę w Emesie.

Oczywiście po 72 r. nadal pojawiają się w nagrobnych inskrypcjach z terenu Emesy imiona charakterystyczne dla dynastii emesańskiej, nigdzie już jednak nie przeczytamy o tym, że któraś z pochowanych osób pełniła jakąś polityczną funkcję w mieście.

Jeżeli aneksja Emesy do Rzymu nastąpiła po abdykacji lub śmierci Sohaema mogło to stać się po roku 72. Wtedy też inne niezależne królestwo, królestwo Kommageny straciło swoją niezależność⁴⁷⁹. Uważa się, że rok 79 jest najpóźniejszą możliwą do przyjęcia datą aneksji Emesy do Cesarstwa Rzymskiego⁴⁸⁰.

Kontrargumentując tę hipotezę naukowcy wysuwają inne propozycje rozwiązania zagadnienia aneksji. P. Edwell jest przekonany, że Emesa i Chalkis znalazły się w obrębie Cesarstwa Rzymskiego już w początkowych latach panowania cesarza Wespazjana i weszły w skład sieci umocnień granicznych w tym rejonie⁴⁸¹.

Zob. M.A. Speidel, *Early Rule in Commagene*, *Scripta Classica Israelica*, XXIV, 2005, s.85-100, ten sam los otkął Chalkis w 92 r. oraz królestwo nabatejczyków ok. r. 92-24.

⁴⁷⁹F. Al-Khuri, *D'Histoire d'Homs*, t. I, 1983, s. 314

⁴⁸¹P. Edwell, *Between Rome and Persia*, London 2008, s. 19

R. Dussaud utrzymuje, że wcielenie Emesy miało miejsce dopiero w czasach panowania Domicjana, podobnie uważa H. Seyrig⁴⁸². Ich pogląd skrytykował R. Turcan zwracając uwagę, że monety na których oparta była ta datacja zostały mylnie zinterpretowane, co wydaje się być prawdą w świetle najnowszych badań⁴⁸³.

C. Chad uważa, że Emesa ostatecznie została przyłączona do Rzymu za panowania Antoninusa Piusa. Uznał on, iż miasto zachowało pewien stopień autonomii w czasach pomiędzy rządami Trajana, a dojściem do władzy Antoninusa Piusa. Oczywiście nie jest to wykluczone, ale nie mamy żadnej informacji, która rzuciłaby nam więcej światła na to zagadnienie.

Możemy przyjąć, że *terminus ante quem* to rządy Antoninusa Piusa, bo właśnie z tego czasu znamy pierwsze monety, które wybijane były w Emesie⁴⁸⁴. Ten przywilej mógł być związany z przyłączeniem Emesy do Rzymu. Monety te przedstawiały głowę cesarza zwróconą w prawo, a na rewersie orła stojącego na betylu (zob.il. 10.i-iii) lub popiersie Heliosa (zob.il. 10.iv).

Umocnienie się pozycji Rzymu w tym rejonie oraz budowa sieci umocnień przez Trajana w okolicach Eufratu spowodowało, że nie było już potrzeby utrzymywania wasalnych państewek w tym rejonie. Dodatkowo umocnienia na Orontesie straciły na znaczeniu. Jednak pomimo nieuchronnej aneksji, w Emesie rządząca rodzina w dalszym ciągu utrzymała znaczne wpływy i z pewnością w dalszym ciągu sprawowała władzę religijną, gromadząc tym samym pokaźne dobra materialne.

2. Hipotetyczni władcy Emesy po jej przyłączeniu do Cesarstwa Rzymskiego

Nie posiadamy źródeł, które mówiłyby nam o władcach Emesy po jej aneksji. Inskrypcje wskazują jednak na to, że rodzina Samsigeramów utrzymała w dalszym ciągu swoją pozycję w mieście sprawując lokalnie władzę. Najprawdopodobniej ich władza ograniczyła się jedynie do spraw religijnych i tych o lokalnym charakterze. Oprócz

---

⁴⁸²H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese...*, s.185

⁴⁸³R. Turcan, *Helogabale et le sacre de Soleil*, Paris 1985, s. 22

⁴⁸⁴BMC Syria 237-240

inskrpcji funeralnych wśród których pojawiają się tradycyjne imiona takie jak Aziz, Iotape, Aleksionos, posiadamy inny ważny materiał epigraficzny. Jest to inskrypcja znaleziona w okazałym budynku Mauzoleum Samsigeramów (zob. il. 1, 5, 11), wymieniająca imiona kolejnych przedstawicieli tej dynastii .

Mauzoleum w którym spoczywały szczątki osób związanych z dynastią emesańską powstało ok. 78/79 r. Obecnie większość badaczy uważa, iż pochowane tam osoby pochodziły z dynastii Samsigeramów, podzielam ten pogląd. Jednak trzeba pamiętać, iż osoby te niekoniecznie musiały w tym czasie bezpośrednio sprawować władzę, nie mamy na to dowodów. Wydaje się jednak, że sam projekt Mauzoleum (w stylu Palmyry), jego rozmiar i wykonanie potwierdza tezę, iż pochowane tam osoby faktycznie sprawowały jakąś władzę w Emesie.

Mauzoleum zbudowane było na planie kwadratu (8mx8m) i miało kształt wydłużonej piramidy. Prawdopodobnie było wysokie na ok. 4 m⁴⁸⁵. W środku w ścianach znajdowały się wnęki, zapewne miejsca na pomniki upamiętniające pochowane osoby, jak to miało miejsce w analogicznych zabytkach np. w sąsiedniej Palmyrze⁴⁸⁶.

Inskrypcja spisana przez W. H. Waddingtona z nieistniejącego dzisiaj Mauzoleum informuje, kto został tam pochowany. Brzmi ona:

Γαῖος Ἰούλιος, Φαβία, Σαμισγέραμος ὁ καὶ Σεΐλας, Γαῖου Ἰουλίου
 Ἀλεξιῶνος υἱός, ζῶν ἐποίησεν ἑαυτῷ καὶ τοῖς ἰδίοις, ἔτους Οτ' ⁴⁸⁷.

Na podstawie tej inskrypcji stwierdzić można, że kolejnym przedstawicielem dynastii był **Gajusz Juliusz Aleksionos** (Γάϊος Ἰούλιος Ἀλεξιῶνος), który mógł dzierżyć władzę w Emesie prawdopodobnie w latach ok. 73 r.-78/79 r. C. Chad przyjmuje hipotezę, iż zasiadał on na tronie po Sohaemie, a przed Samsigeramem III. Uważam, że to bardzo prawdopodobne. Nie ma żadnych śladów mogących sugerować przerwanie ciągłości

⁴⁸⁵Watzinger, *op. cit.*, s.18-22

⁴⁸⁶Np. w mauzoleum w Edessie zob. C. Chad, *op. cit.*, s. 90 lub w mauzoleum w Hermel zob. A. Kropp, *op. cit.*, s. 207-208. Mauzoleum jest wzorowane na innych tego typu budowlach zwanych *nefsa* (od hebr. *nefesz* - dusza). Były to Mauzolea o szpiczastym dachu, dokładnie w tym takim stylu jak Mauzoleum z Emesy.

⁴⁸⁷IGLS V, 2212 (Mauzoleum, Homs): Gajusz Juliusz Samsigeramos z *tribus* Fabia, zwany inaczej Seilas, syn Gajusza Juliusza Aleksiona, wybudował za życia swój grobowiec dla siebie i swoich następców, w roku 390 (Rok 390 ery seleucydzkiej to rok 78/79 n.e.). Zob. Ph. Le Bas, W. H. Waddington, *Inscriptions de Syrie*, nr 2567=CIG 4511

dynastycznej w Emesie. Nie znamy też innego członka rodziny panującej, który mógłby objąć władzę w tym czasie. Gajusz Juliusz Aleksionos może być utożsamiany z mężem Iotape, córki ostatniego władcy Kommageny. Tradycyjnie rodzina Samsigeramów wchodziła w związki małżeńskie z księżniczkami z Kommageny. Mąż wspomnianej Iotape żył w tym samym czasie co Gajusz Juliusz Aleksionos, nosił takie same imię i pochodził z *tribus* Fabia. Dużo więc wskazuje na to, że ta identyfikacja może być trafna⁴⁸⁸.

Jego syn, pochowany w Mauzoleum **Gajusz Juliusz Samsigeram III Silas**⁴⁸⁹ rządził zapewne w latach po śmierci Gajusza Juliusza Aleksionosa, a więc po 78/79 r. Na tym kończy się pewna wiedza o emesańskiej dynastii.

Posiadamy jednak szereg nagrobnych inskrypcji wskazujących na to, że najprawdopodobniej kolejne osoby z rodziny Samsigeramów sprawowały władzę w Emesie.

W nagrobnych inskrypcjach, odkrytych przede wszystkim w hypogeum w centrum dzisiejszego Homs, powtarzają się imiona charakterystyczne dla dynastii emesańskiej⁴⁹⁰. Pochowane tam osoby były dalszymi krewnymi rządzących lub może kolejnym rządzącymi w mieście. Pozostała część inskrypcji nagrobnych znajduje się w rękach prywatnych osób i nie znamy kontekstu ich znaleziska. Niektórzy historycy identyfikują część z nich jako pozostałości zburzonego Mauzoleum⁴⁹¹.

Jedną z tych inskrypcji jest inskrypcja nagrobna kolejnego, najprawdopodobniej, władcy Emesy **Gajusza Juliusza Longinusa Sohaema** (Γαῖος Ιούλιος Σόαιμος), który był synem Samsigerama (prawdopodobnie Samsigerama III) i zmarł w 110 roku⁴⁹². Był on prawdopodobnie również pochowany w Mauzoleum, ale w roku 1899 jego inskrypcja nagrobna znajdowała się w rękach prywatnych. Została opisana przez H. Lammenesa⁴⁹³.

⁴⁸⁸Zob. Jos., *Ant. Jud.* XVIII, 135

⁴⁸⁹Silas nie jest semickim imieniem. Przydomek ten powszechny był w Syrii Centralnej. Zob. C. Chad, *op. cit.*, s. 92

⁴⁹⁰H. Lammenes, *op. cit.*, s. 24-30

⁴⁹¹C. Chad, *op. cit.*, s. 97

⁴⁹² ἔτου[ς] βκ[υ´], <Δ>είο[υ], Γ(αῖος) Λον<γ>[ίνι]ος Σ[όαι]μο[ς] Σ[α]μο[ι]γε[ν]ε[ρ]ά[μου] υἱὸς ζῶ[ν] ἐα[υ]τ[ῶ] τ[ῆ]ν σ[τ]ήλη[ν] ἀ[νέ]στ[η]σε]. IGLS V, 2362 (Homs, 110 r.)

⁴⁹³ H. Lammenes, *op. cit.*, s. 24 oraz 30

Wszystko wskazuje na to, że Longinus Sohaem był ojcem Malke⁴⁹⁴. Imię kobiety jednoznacznie wiąże ją z realną, sprawowaną w obrębie jej rodziny władzą i oznacza królową.

Longinus Sohaem mógł objąć władzę bezpośrednio po śmierci Samsigerama III Silasa. Jednak możliwe jest, że zanim to nastąpiło, w Emesie rządził jego brat Nasroshamsos. Posiadamy informację pochodzące z inskrypcji nagrobnych o rodzeństwie, bez wątplenia związanym z domem panującym w Emesie: Nasroshamsosie⁴⁹⁵ i Iotape⁴⁹⁶. Oboje zmarli na początku II w n.e. i byli dziećmi G. I. Samsigerama III (prawnuka Samsigerama II, wnuka G.I. Sohaema, syna G.I. Aleksionos).

C. Chad uważa, że inskrypcja Nasroshamsosa również pochodziła z Mauzoleum⁴⁹⁷, jeżeli tak faktycznie było możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa przyjąć tezę, iż Longinus Sohaem, Nasroshamsos i Iotape byli rodzeństwem.

W Mauzoleum byli jeszcze pochowani: Monimos (zm. 128 r.)⁴⁹⁸ oraz jego córka Malche, Marek Jamblich Monimos syn Garmelosa (zm. 137 r.)⁴⁹⁹, Aleksander (zm. 175 r.)⁵⁰⁰ oraz Monimos (zm. 137 r.)⁵⁰¹. Mogli być oni kolejnymi władcami Emesy, nie było bowiem możliwości, by w grobowcu pochowano kogoś, kto nie był wysoko urodzonym.

W hypogeum znaleziono natomiast inskrypcje nagrobne kolejnych osób należących do dynastii, a więc: Titusa Flawiusza Samsigerama z *tribus* Quirina (zm. 107 r.)⁵⁰², Iotape (zm. 107 r.)⁵⁰³, Samsigerama syna Sohaema⁵⁰⁴ oraz Aleksandra syna

⁴⁹⁴Zob. C. Chad, *op. cit.*, s. 95, [ἔτους] [...],μη(νός) [—]ου ι[.]. Μάλ[χη](?) Σοαίμου ἐπιτο[θου]μήνε [φύλ] [α]νδρε [χρησιτέ(?)] χαίρει. IGLS V, 2366 (Homs, niedatowana)

⁴⁹⁵ἔτους ι[υ'](?), Πανήμου δι' Νεσροσα[μ] σος Σα[μ]σ<ι>γ<ε>ρά[μο]υ ζῶν ἐ[αυτ]ῷ τήν σ[τήλη]ν ἀνέστ[η][σε]ν. IGLS V, 2385 (Homs, 99 r.-?)

⁴⁹⁶Ἐτους θ[υ]', μη(νός) Ὑπερ(βερεταίου) γκ'. Ἰωτάπη ἄλυπε χαίρει. IGLS V, 2215 (stela nagrobna znaleziona na cmentarzu Hamidiye, Homs, 108 r.)

⁴⁹⁷C. Chad, *op. cit.*, s. 97

⁴⁹⁸[ἔ]τους μ[υ]', μ[η](νός) [Ἀπε]λλ[έου].Μόν[ι]μος [υ]ιός. IGLS V, 2383 (Homs, 128 r.)

⁴⁹⁹Ἐτους δ[μ]', μηνός Ἀρτεμισίου. Μ(ἄρκος) Ἰάμιχος Γαρμήλου ἄλυπε χαίρει. IGLS V, 2339 (stela odkryta w pobliżu meczetu Washi Toban, 133 r.). Imię to oznacza "El zdecydował" a więc może wpisywać się w tradycję teoforycznych imion dynastii.

⁵⁰⁰H. Lammenes, *op. cit.*, s. 40, nr 63

⁵⁰¹Ἐτους η[μ]', μηνός Ἀρτεμισίου λ'. Μόνιμος. IGLS V, 2382 (Homs, 137 r.)

⁵⁰²Ἐτους θ[υ]', μηνός Γορπιαίου ιθ'. Τίτος Φλ(άουιος), Κυρεΐνα, Σαμ<σ>ιγέραμος, ἄωρε χαίρει. IGLS V, 2217 (stela nagrobna znaleziona na cmentarzu Hamidiye, Homs, 108 r.)

⁵⁰³Ἐτους θ[υ]', μη(νός) Ὑπερ(βερεταίου)γκ'. Ἰωτάπη ἄλυπε χαίρει. IGLS V, 2215 (stela nagrobna znaleziona na cmentarzu Hamidiye, Homs, 108 r.)

⁵⁰⁴Ἐτους θ[μ]', μη(νός) Ἀπελλέου β'. Σαμισγέραμος Σοαίμου ἄλυπε χέρει. IGLS V, 2216 (stela nagrobna znaleziona na cmentarzu Hamidiye, 137 r.)

Thmallatosa⁵⁰⁵.

Możemy zatem spróbować na podstawie tych inskrypcji odtworzyć hipotetycznie ciąg kolejnych władców Emesy. Mógł on wyglądać następująco G.J. Samsigeram III Silas - Gajusz Juliusz Longinus Sohaemos (lub/i jego brat Nasroshamsos) - Monimos (zm. 128 r.) - Marek Jamblich Monimos (zm. 137). Są to jednak jedynie spekulacje ponieważ nie mamy żadnych bliższych informacji o tych osobach.

To że ród Samsigeramów zachował resztki dawnej świetności i nawet po aneksji Emesy miał się dobrze, nie ulega wątpliwości. Jeszcze na przełomie V/VI wieku Damascjusz z Damaszku zadedykował swoje *Życie filozofa Izydora* Teodorze córce Euzebiusza Flawiusza, potomkini Samsigerama, Monimosa i Jamblicha „*mężów pierwszych w uprawianiu bałwochwalstwa*” (ἄνδρας τὰ πρῶτα τῆς εἰδωλολατρύουσης ἀσεβείας ἀπενεγκάμενοι)⁵⁰⁶. Jeżeli sama rodzina Samsigeramów przestała istnieć, pamięć o nich z pewnością została.

3. Struktura kulturowa mieszkańców Emesy

Podczas gdy odtworzenie drzew genealogicznych na podstawie inskrypcji natrafia na przeszkody to na ich podstawie jesteśmy w stanie odtworzyć w pewnym przybliżeniu strukturę kulturową mieszkańców Emesy. Inskrypcje nagrobne przekazują nam imiona zmarłych, które można zidentyfikować jako przynależne do grupy semickiej lub grecko-rzymskiej. Można założyć, że wybór imienia nie był przypadkowy i wiązał się z przynależnością kulturową danej osoby.

Badania te należy jednak traktować jako pewne szacunkowe przybliżenie. Po pierwsze wyniki odnoszą się w głównej mierze do czasów Cesarstwa Rzymskiego, ponieważ aż 70% inskrypcji pochodzi właśnie z tego okresu czasu. Po drugie zachowała się tylko pewna pula inskrypcji⁵⁰⁷. Ponadto dużo z inskrypcji należało do osób bardzo

⁵⁰⁵ Ἔτους θξ{ι}υ´ {θξυ´}, μηνὸς Λφουζκ´. Ἀλέξανδρε Θμαλλάτου ἄλυπε χαῖρε. IGLS V,2213 (cmentarz Hamidiye, Homs, 159 r.) oraz też Lammenes, *op.cit.*, s. 37, nr. 60

⁵⁰⁶Phot., cod. 181

⁵⁰⁷W przypisach podano daty i miejsce znalezienia inskrypcji pochodzących z IGLS, o ile te dane są znane. Jeżeli danych tych nie podano znaczy, że nie ustalono do dzisiaj, kiedy inskrypcja powstała lub/i gdzie ją znaleziono.

zamożnych, które stać było na wybudowanie grobowców rodzinnych (można wydzielić 18 takich rodzin w Emesie oraz 21 w rejonie Emesy). Nie mamy za to reprezentacji osób niezamożnych.

Na terenie Emesy znaleziono do dnia dzisiejszego inskrypcje zawierające 201 imion zmarłych lub/i fundatorów. Nieco więcej imion, bo 251 pochodzi z rejonu Emesy - terenów pozostających pod panowaniem miasta.

W samym mieście przeważały imiona z grupy grecko-rzymskiej (135 z 201 inskrypcji) takie jak: Aleksander⁵⁰⁸, Seleukos⁵⁰⁹, Claudius⁵¹⁰, Juliusz⁵¹¹, Gajusz Juliusz⁵¹², Octavius⁵¹³. Podobny zestaw imion reprezentują inskrypcje z rejonu Emesy, z tym że w tym przypadku proporcje są odwrócone – inskrypcje grecko-rzymskie pozostają w mniejszości (146 z 251)⁵¹⁴.

Grupę semicką reprezentują imiona królewskie: Aziz⁵¹⁵, Jamblich⁵¹⁶, Iotape⁵¹⁷, Malchos⁵¹⁸, Samsigeramos⁵¹⁹, Soaimos⁵²⁰ oraz imiona takie jak Abbosamos⁵²¹,

⁵⁰⁸ Ἀλέξα[νδρος] IGLS V, 2302 (stela znaleziona w okolicach Bab Dreyb, Homs, 89 r.), 2308 (znaleziona w okolicach Madditein, Homs, 119/120 r.), 2213 (cmentarz Hamidiye, Homs, 159 r.), 2214 (cmentarz Hamidiye, Homs, 177 r.)

⁵⁰⁹ Σελεύκου IGLS V, 2352 (rejon Hamidiye, Homs, 89 r.), 2389 (Homs, 146 r.)

⁵¹⁰ Κλαυδίου IGLS V, 2352 (rejon Hamidiye, Homs, 89 r.)

⁵¹¹ Ἰούλιος IGLS V, 2343 (stela znaleziona w okolicach meczetu Daher, Homs, 89 r.), 2344 (stela znaleziona w ruinach cytadeli, Tell Homs, 89 r.), 2341 (Homs, 146 r.)

⁵¹² Γάιος Ἰούλιος IGLS V, 2212 (Mauzoleum, Homs, 78/79 r.)

⁵¹³ Οκταούης IGLS V, 2387 (stela bazaltowa, znaleziona w okolicach Harat Zeitoun, Homs, 176 r.)

⁵¹⁴ M. Abdulkarim, *op. cit.*, s. 149-151

⁵¹⁵ Aziz (Αζιζ) oraz wariantywne formy tego imienia Azizos (Αζιζος) czy Azizonas (Αζζωνας) np. IGLS V, 2184 (rejon Homs, 303 r.), 2565 (rejon Homs, 146 r.), 2566 (rejon Homs, 103 r.), 2577 (rejon Homs, 313 r.)

⁵¹⁶ Ἰαμβλῆχος IGLS V, 2144 (Krād ad-Dāsiniya, 529 r.), 2320 (kamień, Homs, 143 r.), 2435 (Homs, niedatowana)

⁵¹⁷ Ἰωτάπη IGLS V, 2215 (stela nagrobna znaleziona na cmentarzu Hamidiye, Homs, 108 r.)

⁵¹⁸ Μάλχος IGLS V, 2367 (Homs, 139 r.) oraz 2678 (inskrypcja z Tell Nabi Mend, niedatowana)

⁵¹⁹ Σαμισιέραμος IGLS V, 2212 (Mauzoleum, Homs, 78/79 r.), 2216 (stela nagrobna znaleziona na cmentarzu Hamidiye, Homs, 137 r.), 2217 (stela nagrobna znaleziona na cmentarzu Hamidiye, Homs, 108 r.), 2225 (stela użyta przy budowie meczetu, Homs, niedatowana), 2362 (stela użyta do budowy muru w okolicach Bab Sba, Homs, 110 r.), 2385 (bazaltowa stela znaleziona w okolicach Bab ed-Dreyb, Homs, 99 r.), 2707 (inskrypcja z Yabroud, ok. 50-100 r.)

⁵²⁰ Soaimos (Σοαίμος) oraz wariantywne formy tego imienia Soemos czy Soheme IGLS V, 2216 (stela nagrobna znaleziona na cmentarzu Hamidiye, Homs, 137 r.), 2366 (stela, Homs, niedatowana), 2406 (stela bazaltowa, Homs, niedatowana)

⁵²¹ Ἀββωσαμος IGLS V, 2177 czyli „słońce jest moim ojcem” (abba+samos), IGLS V, 2301 – wariantywna wersja tego imienia: Abbosos (okolice Hamidiye, 168 r.)

Abdsamos⁵²², Beennathalos⁵²³, Monimos⁵²⁴, Nesosamos⁵²⁵, Silas⁵²⁶, Tmallatos⁵²⁷. Cześć z nich oparta jest na rdzeniu ŠMŠ̄ (oznaczającym słońce)⁵²⁸.

Imiona semickie dominowały zatem na terenach przylegających do miasta. Imiona grecko-rzymskie na terenie samej Emesy. Nie jest to dla mnie zaskoczeniem i potwierdza, że Emesa była w czasach rzymskich ważnym (na skalę lokalną) ośrodkiem rzymskiej administracji, a lokalne i zamożne rody ulegały hellenizacji.

Oprócz tych dwóch grup inskrypcji można też wydzielić pewne imiona należące zapewne do osób napływowych takie jak np. Arzaban⁵²⁹ czy Kyros⁵³⁰ oraz nagrobki chrześcijańskie o których jeszcze będzie mowa.

4. Kwestia mniejszości żydowskiej w Emesie

Wszystko wskazuje na to, że w Emesie istniała znaczna społeczność żydowska. Żydzi mogli zamieszkiwać Emesę już przed rokiem 70⁵³¹. O osadnictwie żydowskim w Emesie wspomina również *Talmud jerozolimski*⁵³². Zebrany materiał epigraficzny natomiast potwierdza te informacje.

Na terenie Emesy oraz terenach przylegających bezpośrednio do osady nie znaleziono do tej pory pozostałości zabudowań mogących świadczyć o bytności Żydów w mieście. Zachowały się natomiast inskrypcje z typowo żydowskimi imionami takim jak Issak⁵³³ czy Samuel⁵³⁴. Inskrypcje te pochodzą z terenu miasta. Obecność Żydów w Emesie potwierdzają również inskrypcje pozostawione przez legionistów emesańskich pochodzenia

⁵²² Ἀβδασάμος IGLS V, 2321 (Homs, niedatowana) czyli „*sluga słońca*”

⁵²³ Βεενναθαλος - z rdzeniem Baal, IGLS V, 2502 (Quatna, niedatowane)

⁵²⁴ Μόνιμος np. IGLS V, 2079 (rejon Homs, 319 r.), 2383 (użyta do budowy meczetu, Homs, 128 r.), 2383bis (bazaltowa stela, Homs, 190 r.)

⁵²⁵ Νεσοσαμσος IGLS V, 2385 (bazaltowa stela znaleziona w okolicach Bab ed-Dreyb, Homs, 99 r.)

⁵²⁶ Σείλας IGLS V, 2212 (Mauzoleum, Homs, 78/79 r.), 2561 (użyta powtórnie do budowy innego budynku, Homs, niedatowana)

⁵²⁷ Θμαλλάτου IGLS V, 2213 (stela nagrobna znaleziona na cmentarzu Hamidiye, Homs, 159 r.)

⁵²⁸ M. Abdulkaim, s. 145-150

⁵²⁹ Ἀρζαβαν IGLS V, 2317 (stela bazaltowa znaleziona w grekokatolickim kościele, Homs, 191 r.)

⁵³⁰ Κύρου IGLS 2108 (rejon Emesy, 493r.)

⁵³¹ S. Schreiber, *Jewish inscription In Hungary from 3rd century to 1689*, Budapest 1983, s. 39-42, s. 26

⁵³² Jeb. XI 11d (רנח)

⁵³³ Ισακίου IGLS V, 2038 (rejon Emesy, niedatowana)

⁵³⁴ Σαμουήλ IGLS V, 2401 (Homs, 165 r.)

żydowskiego.

Emesańscy Żydzi służyli w *Reges Iudaei Emeseni*. Sprawą dyskusyjną jest natomiast czy byli również w formacji wojskowej *Cohors I Milliaris Hemesorum*.

Cohors I Milliaris Hemesorum prowadziła działania w Panonii i na dłużej zatrzymała się w Intercisie (Dunavjavaros/Dunapentele) - obozie zbudowanym ok. 169-171 r. i odnowionym po zniszczeniu w roku 176. Legion emseński stacjonował również w Numidii⁵³⁵. Następne informacje o nim mamy z Aleksandrii z roku 356⁵³⁶ oraz północnych Włoch⁵³⁷. Do dnia dzisiejszego zachowały się dwie inskrypcje nagrobne osób związanych z tą formacją wojskową.

Pierwsza z nich jest inskrypcją żołnierza z emesańskiego oddziału (zob. il. 12), w której niektórzy badacze dopatrują się typowo żydowskiego imienia Barachae⁵³⁸.

D(is) M(anibus)//
 Aureliae Barachae [v]ixit /
 ann(os) XXXV et Aur(e)hl(iae) Ger/ma[n]ilae vixit /
 ann(os) IIII et altera /
 filia Aurelia Ger/
 manilla vi[xit] ann(os) /
 II et Immostae matri su/
 (a)e vixit ann(os) LX German/
 ius Valens mil(es) coh(ortis) M(miliariae) Hem/
 es(enorum) uxori et matri et fi/
 liis posuit et sibi vvius fe//
 cit⁵³⁹

⁵³⁵J. Carcopino, *Le Limes de Numidie et sa garde Syrienne*, Syria, t. VI, z. 2, 1925, s. 118-149

⁵³⁶Patrologia Latina, 13,916 – opisuje, że *Regii Emeseni Iudai* brał udział ataku na kościół Teonasa w którym rezydował biskup Atanazy.

⁵³⁷A.J. Schoenfeld, *Sons of Israel in Caesar's Service: Jews Soldiers in the Roman Military*, Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies, t. XXIV, z. 3, 2006, s. 123

⁵³⁸ Występujące np. w 1 Kr XII,3 (jako imię męskie: (בַּרְכָּה) zob. też S. Schreiber, *Jewish inscription In Hungary...*, s. 39-42, s. 33

⁵³⁹RIU 1161. Germanus Valens żołnierz z Emesy postawił kamień dla swojej żony Aurelii Barachy, która żyła 35 lat i dwóch córek; 4 letniej Aurelii Germanilli i 2 letniej Aureli Germanilli oraz swojej matki Imposty, która żyła 40 lat.

Innym żydowskim żołnierzem w tej formacji mógł być Sallumas, który występuje w następującej inskrypcji:

D[is Manubis]

D[is] M[anubis]

M. Aur. Sallumas vet.

ex tess(e)r(ario) coh. (mill.) X Hemes(enorum) domo

Hemesa annorum LXXXII vivo

sibi et Aureliae mat(*ri)...(e)t...

quondam coni(ugi)...nr...⁵⁴⁰

Imię Sallumas bardzo często występowało wśród mniejszości żydowskiej w tym czasie⁵⁴¹. Identyfikacja ta nie jest jednak pewna, bo jak słusznie się zauważa, imię to czasami nosiły osoby pochodzenia semickiego nie będące Żydami⁵⁴².

Moje poważne zastrzeżenia budzi natomiast inna kwestia, występująca w obu nagrobkach tradycyjna dedykacja *Dis Manubis*. Jest bardzo mało prawdopodobne żeby Żydzi zastosowali taką formułę na nagrobku, czy to swoim, czy swoich przyjaciół lub znajomych. Same zaś imiona nie wystarczają by jednoznacznie uznać zmarłych za Żydów. Uważam, że przytoczone inskrypcje nie są wystarczającym dowodem by uznać, że w *Cohors I Milliaria Hemesorum* służyli Żydzi.

Wątpliwości nie budzi natomiast typowo żydowska formacja jaką był *Regii Emeseni Iudaei*, który stanowił *auxilium palatinum*⁵⁴³. *Regii* zgodnie z *Notitia Dignitatum* dowodził *magister peditum praesantalibus*⁵⁴⁴. Z działalnością *Regii* związana jest inskrypcja wyryta w Concordii, miejscowości na północy Italii z IV w n.e. (ok. 409 r.), znana w historiografii jako inskrypcja Flawii Optaty o następującej treści:

Inskrypcja opublikowana wielokrotnie np. S. Schreiber, *Jewish inscription In Hungary ...*, s. 41. Sallumas steran wojskowy urzędnik z pułku emesańskiego z plemienia Emesy 82 lata dla siebie, swojej matki Aurelii zmarłej żony.

S. Schreiber, *Jewish inscription In Hungary ...*, s. 39-42

⁵⁴¹H. Wuthnow, *Die semitischen Menschnamen in griechischen Inschriften und Papyri des Vorderen Orients die gesamte Arbeit wird gleichzeitig in den Studien zur Epigraphik und Papyruskunde als Band I, Schrift 4, Leipzig 1930, s. 102-103, The Jews in the Balkan Provinces of the Roman Empire: the Evidence from Algaria*, in *Negotiating Diaspora: Jewish Strategies in the Roman Empire*, ed. J.M.G. Barclay (London, 2005), 61

⁵⁴²D. Woods, *A Note Concerning the Regii Emeseni Iudaei...*, s. 404-407
Notitia Dignitatum, Or, 6,49

Flavia Optata mili(tis) de

num(ero) regi(orum) Emes(enoru) Iude(o)

ru. si quis pos ovitu

me(u) arc(a) volu(erit) ap(erire), en(feret) fi(sci)

vir(ibus) aur(i) lib(ra) una⁵⁴⁵.

Z pewnością żydowska społeczność Emesy istniała również w czasach bizantyjskich. O jednym z jej przedstawicieli wspomina w swojej kronice Michał Syryjczyk przy okazji opisu zniszczenia Rodos przez Arabów w 653 roku⁵⁴⁶.

5. Świątynia El Gabala w Emesie

Emesa znana była w historiografii oraz w literaturze przede wszystkim jako miejsce wyjątkowego kultu solarnego. Z rzymskiej perspektywy, z której przyjdzie nam odtwarzać zręby religii emesańskiej, kult ten był postrzegany w podobny sposób jak inne religie wschodu. Z jednej strony podkreślano jego misteryjny charakter, z drugiej jednak podchodzono nieufnie do niezrozumiałych obrzędów oraz przepelnionych seksualnymi aluzjami zachowań kapłanów.

a. Kult El Gabala i jego solaryzacja

Kult El Gabala był kultem o bardzo starej proveniencji, sięgającej czasów dominacji Asyrii na tych terenach. Nie wiemy kiedy zaczęto czcić betyla na terenie

---

⁵⁴⁵Tłumaczenie:

Flavia Optata (żona?) żołnierza

Z emesańskiego żydowskiego legionu królewskiego

Jeżeli ktokolwiek po moim zgonie chciałby otworzyć grobowiec

musi zapłacić do zasobów skarbcza jeden funt złota

CIL V 8764, Zob. też *Inscriptiones Judaicae Orientis*, t. III ..., s.69

⁵⁴⁶Kronikarz opisuje historię nieznanego z imienia Żyda z Emesy, który zakupił od Arabów brąz pochodzący ze zniszczonego Kolosa z wyspy Rodos. Według jego informacji Kolos został rozebrany i wywieziony do Syrii do rzeczonoego kupca. Dalsze losy kupca jak i zakupionego przez niego stopu nie są znane (Michał Syryjczyk XI,10).

Emesy, ale nie jest wykluczone, że mogło to nastąpić długo przed powstaniem samego miasta. Miejscem kultu betyla nie musiała być świątynia, wystarczyło wzniesienie, jak to miało miejsce w religii kananejskiej.

Nazwa betyl pochodzi od semickich słów בֵּית אֱל (bet-el) czyli „dom boga”. Sam betyl mógł wystarczyć i być samoistnym obiektem kultu. Nie potrzebował świątynnej nadbudowy. Na Bliskim Wschodzie kult kamieni, w tym betylów, był bardzo popularny, podobnie jak rozpowszechniony był kult Baala, którego lokalnym przejawem był kult El Gabala.

Panująca emesańska dynastia posiadała niejako monopol na sprawowanie kultu betyla łącząc w osobie panującego funkcję przywódcy cywilnego i kapłana. Emesa była więc rządzona teokratycznie, a władza była dziedziczna w obrębie jednej dynastii. Nawet po inkorporacji do Cesarstwa Rzymskiego dynastia panująca zachowała swój wyjątkowy status będąc nadal w posiadaniu najwyższej godności religijnej w mieście.

W centralnym punkcie kultu emesańskiego znajdował się bóg który nosił w zależności od języka różne imiona: El Gabal (heb. גַּבַּל *gabul*, arab. دِجَال *dzabal*) co oznaczało dosłownie „pan góry”⁵⁴⁷, Elagabalus (po łacinie) czy Ηλιογάβαλος - Heliogabalus (w grece).

Materialnym obiektem kultu w Emesie był czarny kamień, który, jak podają źródła, „spadł z nieba”⁵⁴⁸. To stwierdzenie oraz inne bliskowschodnie przykłady nasuwają myśl iż kamień z Emesy był betylem - fragmentem meteorytu. Mógł też, co jednak jest mniej prawdopodobne, mieć pochodzenie wulkaniczne. Kamień nie był jedynie symbolem boga, ale miejscem gdzie ten faktycznie przebywał. Nie tylko przypisywano mu cechy ludzkie, ale też wierzono, że może on komunikować się z ludźmi, jak to czyniły inne betyle na Bliskim Wschodzie.

Dzięki tej personifikacji betyl z Emesy był traktowany osobowo. Dlatego uważano, że powinien posiadać żonę. Wybrano na nią Uranię. Jest to zupełnie zrozumiałe w kontekście kultu betyli, które zazwyczaj miały swoje *baalath* – żeńskie bóstwo i występowały parami. Nie mamy wiadomości o istnieniu takiego żeńskiego bóstwa

⁵⁴⁷Inne sugerowane tłumaczenie to „pan Gabal” zob. H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese...*, s. 342

⁵⁴⁸Gibil może oznaczać również „bóg czarnego kamienia”.

w Emesie. Ślub, który odbył się w Rzymie mógł zatem być uzupełnieniem emesańskiego kultu, a zabranie złota ze świątyni Uranii, jako posagu, z pewnością nie było bez znaczenia. Nie bez znaczenia pozostaje również symboliczny wymiar tego „małżeństwa”, podczas gdy Elagabal symbolizował Słońce Urania związana była z Księżycem⁵⁴⁹ (do sprawy tego małżeństwa wróć jeszcze opisując czasy panowania Heliogabala).

W ikonografii kamień z Emesy często przedstawiany jest z orłem o rozpostartych skrzydłach. Miał to być symbol boskiego posłańca, łącznika pomiędzy ziemią a niebem.

Początkowo El Gabal był „*bogiem góry*”, a jego solaryzacja jest bardzo ciekawym procesem. Dopiero bowiem z czasem zaczęto identyfikować El Gabala z bogiem słońca⁵⁵⁰. Już dynastia Samsigeramów nosiła teoforyczne imiona solarne, a za panowania Heliogabala Rzymianie dopatrywali się w El Gabalu boga słońca, jak pisze Herodian⁵⁵¹.

W procesie solaryzacji El Gabala bardzo ważne były z pewnością rządy Heliogabala oraz pobyt Aureliana w Emesie i jego wizja Heliosa na polu walki w pobliżu Emesy⁵⁵². Ważne są też czasy uzurpacji Uraniusa Antoninusa.

Kult słońca był również kultem przewodnim w innych syryjskich miastach, a w okolicach Emesy istniało kilka potężnych świątyń będących miejscami kultu solarne. Wystarczy wspomnieć imponujące obiekty sakralne z Heliopolis i Palmyry⁵⁵³. Betyle czczone były również w miastach leżących w niedalekiej odległości od Emesy jak np w Tyrze czy Sydonie⁵⁵⁴.

Rozpowszechnienie się kultu betyla z Emesy wiąże się z wyniesieniem na cesarski tron Heliogabala, kapłana emesańskiego. Jednak nie należy przeceniać jego roli. Ważniejsi wydają się być emesańscy żołnierze, którzy w legionach rzymskich przemierzali setki kilometrów. Już pół wieku przed wstąpieniem Heliogabala na tron inskrypcja poświęcona El Gabalowi została wryta przez legionistę w Germanii w miejscowości Laurium (Laurum), która znajduje się obecnie na terenie Holandii (i nosi nazwę Woerden)⁵⁵⁵.

⁵⁴⁹M.Icks, *op. cit.*, s. 116

⁵⁵⁰O solaryzacji kultów syryjskich zob. H. Seyrig, *Le culte du Soleil en Syrie a l'epoque romaine...*, s. 338.

⁵⁵¹Hdn., V,3,5

⁵⁵²SHA, A, 25

⁵⁵³M. le Glay, *Villes, temples et sanctuaires de l'Orient romain*, Paris 1957, s. 281286 oraz s.306316

⁵⁵⁴H. Seyrig, *Antiquités syriennes*, s. 17-32; K. Buchter, *Roman Syria and the Near East...*, s. 338

⁵⁵⁵P[ro] S[alute] I[mperatoris] C[ae]sar[is] TIT[us] A[el]i[us] HA[drian]i

Antonini Avgusti PII

SOL Invicto HELAGA

Kult z Emesy był jednak na tyle lokalnym kultem, że nie zdobył bardzo szerokiego rozgłosu. Z pewnością pełnił ważną rolę, ale tylko na skalę lokalną. Dużą luką w historii Emesy jest brak podjętych prób odnalezienia świątyni El Gabala. Poniżej przedstawiam próbę odpowiedzi na pytanie gdzie ona się znajdowała.

b. Problem lokalizacji świątyni w Emesie

Zgodnie ze źródłami świątynia, w której kult czarnemu stożkowemu kamieniowi oddawali Emesańczycy, była obiektem bardzo znaczącym. Opisywana jest jako pełna przepychu wschodnia świątynia, posiadająca wiele kamiennych ornamentów, ozdobiana złotem i srebrem. Świątynia Emesańczyków uważana była za jedną ze wspanialszych budowli w tym regionie. Jako istotne centrum kultu świątynia przyjmowała różne dary od sąsiednich władców.

Świątynia w Emesie została opisana przez Herodiana jako miejsce ozdobione złotem, srebrem i kosztownymi kamieniami⁵⁵⁶. Samo miejsce gdzie znajdował się betyl Herodian opisuje następująco:

ἄγαλμα μὲν οὖν, ὡσπερ παρ' Ἑλλήσιν ἢ Ῥωμαίοις, οὐδὲν ἔστηκε χειροποίητον, θεοῦ φέρον εἰκόνα· λίθος δὲ τις ἔστι μέγιστος, κάτωθεν περιφερῆς, λήγων ἐς ὀξύτητα· κωνοειδὲς αὐτῷ σχῆμα, μέλαινά τε ἢ χροιά. διοπετῆ τε αὐτὸν εἶναι σεμνολογοῦσιν, ἐξοχὰς τὲ τινας βραχείας καὶ τόπους δεικνύουσιν, εἰκόνα τε ἡλίου ἀνέργαστον εἶναι θέλουσιν, οὕτω βλέπειν ἐθέλοντες⁵⁵⁷.

Balo ET Miner vae
L[vcivs] TERENTIVS
BASSUS ingnifer CCH Ortis III
BREUCOR um

(Dla dobrego zdrowia Cesarza Tytusa Aeliusa Hadrianusa Antoniusa Augusta Piusa, do niezwycięzonego Elagabala i Minerwy Bassus z III Legionu Breuci wznosił ten ołtarz)

Opublikowana wraz z dokumentacją fotograficzną:

<http://rambambashi.wordpress.com/2008/05/22/an-early-dedication-to-elagabal/> [odczyt 2.05.2014 r.]

⁵⁵⁶Hdn. V,3,4

⁵⁵⁷ „Nie ma tam wcale posągu, jak u Greków i Rzymian, ani żadnego wizerunku boga, sporządzonego ręką ludzką, a tylko kamień jakiś bardzo wielki, od dołu okrągły, kończący się ostro, czyli kształtu ostrosłupa, czarnej barwy. Pobożna wieść głosi, że spadł on z nieba, pokazując też na nim male wyniosłości i zagłębienia i nie chcąc w nim widzieć dzieła rąk ludzkich dopatrują się w nim wizerunku boga Słońca” Hdn. V,3,5

Monety które przedstawiają świątynię przekazują nam wizerunek rzymskiej wolno stojącej budowli, znajdującej się na podwyższeniu i posiadającej rząd kolumn (prawdopodobnie 11 wzdłuż i 6 z frontu) – zob. il. 13. Była to typowa budowla rzymska w stylu budowli budowanych za panowania Oktawiana Augusta⁵⁵⁸.

Naukowcy do tej pory nie wypowiedzieli się w kwestii lokalizacji świątyni i dominował pogląd, iż nie można ustalić gdzie się znajdowała⁵⁵⁹. Fakt, iż jedno ze znanych miejsc kultu w regionie, przedstawiane w źródłach jako potężna budowla zniknęło zupełnie z powierzchni ziemi budzi zrozumiałe kontrowersje. Poszukiwanie lokalizacji świątyni stało się dla mnie bardzo ważnym aspektem prac nad rekonstrukcją historii Emesy.

Obecnie mogę wydzielić trzy hipotezy dotyczące prawdopodobnej lokalizacji świątyni:

Świątynia Emesańczyków poza Emesą

Jedną z hipotez popieranych przez m.in. W. Balla jest twierdzenie zakładające, iż świątynia Emesańczyków nie znajdowała się w Emesie. Po dokładnym zbadaniu źródeł pisanych, które opisują wygląd i charakter kultu w Emesie przyznać musimy, że nie znajdziemy żadnego fragmentu, który bezpośrednio wskazuje na Emesę, jako na miejsce gdzie znajdowała się świątynia⁵⁶⁰. Źródła mówią nam o świątyni Elagabala i kulcie który nadzorują Emesańczycy. Jednak nie wymieniają dokładnej lokalizacji świątyni.

Twórcy koncepcji świątyni poza Emesą wskazują, iż świątynia Elagabala była zapewne olbrzymią konstrukcją, która powinna się być zachować do naszych czasów. Częściowa zbieżność kultu oraz inskrypcja tytułująca Samsigerama królem odkryta w Baalbek wskazuje według niektórych właśnie na Baalbek, jako na miejsce gdzie znajdowała się świątynia Emesańczyków. Przemawiać ma za tym fakt, iż świątynia w Baalbek przypomina tę przedstawioną na monetach. Jest wprawdzie znacznie większa,

⁵⁵⁸ W. Ball, *op. cit.*, s. 37

⁵⁵⁹ H. Seyrig, *A Helmet from Emesa*, *Archaeology*, t.V, nr 2, 1952, s. 66-69

⁵⁶⁰ Jedyna źródło wzmianka o świątyni w Emesie pochodzi od późnego kronikarza Jana Malalasa (XII,27), który pisze o świątyni w mieście. Nie wspomina jednak jaki kult oddawano w tym miejscu, a jej powstanie wiąże z fundacją Gallienusa. Więcej na temat tej teorii zob. W. Ball, *op. cit.*, s. 37-47. Według mnie z kontekstu wypowiedzi wyczytać w źródłach można, iż chodzi o świątynię w Emesie. Nigdzie jednak dokładnie takie słowa nie padają, to fakt.

ale można to tłumaczyć tym, iż w ikonografii niezbędne były pewne uproszczenia i skróty⁵⁶¹.

Świątynia w Emesie

W samym Homs istniało jedno miejsce posiadające nieprzerwaną ciągłość kultu. Można założyć, że podobnie jak w przypadku innych syryjskich miast (np. Damaszku) świątynię chrześcijańską zbudowano w miejscu najważniejszej świątyni pogańskiej w mieście. Idąc tym tropem i zakładając, iż świątynia znajdowała się jednak na terenie Emesy, należałoby szukać jej w głównym kościele miasta. Jednak kościół zgodnie z panującą w Syrii tendencją został zmieniony na główny meczet (zamiana ta następowała stopniowo, początkowo meczet zajął połowę kościoła, a z czasem całą jego powierzchnię).

Meczet al Nouri nosi według mnie pozostałości istnienia w tym miejscu wcześniejszych form kultu. W meczecie znajdują się kapitele rzymskich kolumn na których wyrzeźbione są pąki lotosu oraz znaki solarne – zob. il. 16. Może to wskazywać na to, iż świątynia istniała w miejscu dzisiejszego meczetu. Przemawia za tym fakt, iż właśnie tam umieszczono późniejsze chrześcijańskie budowle. Znaki solarne na kapitelach również zdają się potwierdzać ten fakt. Niemożność dokonania jakichkolwiek prac wykopaliskowych na terenie meczetu uniemożliwia jednoznaczne rozstrzygnięcie czy w obrębie dzisiejszej budowli mieści się zarys wcześniej istniejącej w tym miejscu budowli starożytnej.

Ołtarz Elagabala na Tell Emesa jako przypuszczalne miejsce kultu

Wykopaliska prowadzone na wzgórzu Tell Emesa pozwoliły na dokonanie ważnego odkrycia. Na wzgórzu znaleziono fragment ołtarza poświęconego Elagabalowi – zob. il. 15.

Na znalezionym fragmencie ołtarza widnieje napis⁵⁶²:

---

⁵⁶¹ W. Ball, *op. cit.*, s. 37

⁵⁶² Odczytanie inskrypcji autorki. Pominięte zostały akcenty w imionach. Przekład: *Bogu Słońcu Elagabalowi Maidouas, syn Jolasosa wzniosł w dowód wdzięczności*. Słowo εὐχαριστίας (ἔνεκα) ἔνεκα + genetivus, dość częsty w inskrypcjach oznacza "z powodu czegoś, ze względu na coś, celem czegoś", w tym kontekście dosłownie "z powodu wdzięczności" a więc "w dowód wdzięczności".

ΘΕΩΗΛΙΩ	θεῶ ἡλίου
ΕΛΑΓΑΒΑΛ	Ἐλαγαβάλ
ΩΜΑΙΔΟΥ	ω Μαιδου
ΑΣΙΟΛΑΣΟΥ	ας Ιολασου
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ	εὐχαριστία
ΣΑΝΕΘΕΚΕΝ	ς ἀνέθηκεν

Może to rodzić hipotezę mówiącą, iż świątynia Elagabala znajdowała się właśnie na wzgórzu. Świadczyć może o tym, oprócz znaleziska, praktykowany powszechnie w Syrii zwyczaj umieszczania świątyń na wzgórzach. Zwyczaj ten dotyczył właśnie przede wszystkim świątyń Baala.

Każda z tych teorii może zostać poddana krytyce. Nie mamy żadnych źródłowych dowodów na to, iż miejsce kultu znajdowało się poza Emesą. Zresztą wybijane w Emesie monety mają wizerunek świątyni. Jeżeli istniałaby ona w miejscu oddalonym od miasta, jest mało prawdopodobne, że wykorzystano by taką ikonografię. W. Ball broniąc swojej tezy tłumaczy, iż Emesańczycy którzy długi okres czasu pozostawali nomadami i także też mieli korzenie mogli swobodnie przemieszczać się pomiędzy kilkoma kluczowymi miastami. Mogli podróżować razem z kamieniem, który był przystosowany do przewożenia (został przecież zabrany do Rzymu)⁶³. Sugeruje, że obok głównego sanktuarium w Baalbek mogła istnieć jeszcze jedna świątynia w Aretuzie lub Emesie. Podczas gdy świątynia w Baalbek znajdowała się na nizinie druga świątynia, wobec tego musiała być na wzniesieniu. W. Ball zastanawia się więc, która świątynia była przedstawiana na monetach z Emesy. Przypuszcza że świątynia na monetach to świątynia górską, a świątynia opisywana w źródłach i poświęcona przez Aureliana to świątynia w Baalbek⁶⁴. Są to jednak jedynie spekulacje, które nie mogą zostać dostatecznie potwierdzone w materiale źródłowym. Inne poszlaki przytaczane przez W. Balla nie są

⁶³W. Ball, *op. cit.*, s. 38

⁶⁴Ibidem, s. 39

dostatecznie silne, by mogły rozwiać wątpliwości. W. Ball wskazuje na to iż świątynia Baalbek zbiegła się z apogeum świątyni Emesy, że lud mieszkający w Baalbek był spokrewniony z dynastią z Emesy, a Jupitera czczonego w świątyni można utożsamiać z El Gabalem. Dodatkowym argumentem ma być fakt, iż Heliogabal budując w Rzymie świątynię na cześć boga emesańskiego zbudował budowlę podobną właśnie do Baalbek⁵⁶⁵. Warto jednak w tym miejscu podkreślić, że świątynie w syryjskich miejscowościach takich jak Baalbek, Epifania czy Palmyra posiadały cały szereg cech wspólnych. Znana z ikonografii świątynia z Emesy nie miała żadnego bardzo indywidualnego szczegółu mogącego ją bezapelacyjnie rozróżnić od każdej innej świątyni z tego terenu.

Nie jesteśmy też w stanie z całą pewnością potwierdzić, iż świątynia była na miejscu meczetu, ponieważ badania archeologiczne ze względu na ciągłość użytkowania nie mogą mieć miejsca na tym terenie. Według mnie jest wielce prawdopodobnym, że świątynia znajdowała się właśnie w tym miejscu. Natomiast znalezionemu na wzgórzu ołtarzowi nie towarzyszyły żadne odkrycia mogące być zakwalifikowane jako pozostałości świątyni. Uważam że kamień mógł być przenoszony, jak to miało miejsce w innych znanych w tym rejonie przypadkach. Nie wykluczało by to możliwości istnienia dwóch miejsc kultu w samej Emesie, miejskiej świątyni oraz ołtarza na wzniesieniu⁵⁶⁶.

Idea przenoszenia kamienia będącego obiektem kultu jest absolutnie do przyjęcia. Można przyjąć, że kamień wędrował w procesjach podczas świąt. Po tym jak został przeniesiony do Rzymu, za panowania Heliogabala, kamień również brał udział w corocznej letniej procesji. W Rzymie procesja prowadziła z Elagabalium prawdopodobnie na wzgórze Eskwilin, co pozwoliło zachować typowe elementy tego typu wydarzeń (świątynia na wzgórzu, przemarsz betyla, uroczysta procesja)⁵⁶⁷. W Rzymie emesański betyl miał być przewożony za miasto na rydwanie zaprzężonym w białe konie prowadzone przez samego cesarza. Letniej procesji miało towarzyszyć rozdawanie kosztowności wśród mieszkańców Rzymu⁵⁶⁸.

Przenoszenie obiektu kultu w procesjach nie było w tym czasie niczym nowym.

Wobec przedstawionych faktów wydaje się, że nie mamy wystarczających dowodów, aby

⁵⁶⁵ Ibidem, s. 39-47

⁵⁶⁶ H. R. Baldus, *Uranus Antoninus of Emesa ...*, s. 374, Delbrueck, s. 24

⁵⁶⁷ Hdn. V,5,8 SHA He. 1.6, 3.4-5. Zob. też C. Rowan, *Becoming Jupiter...*, s. 124

⁵⁶⁸ Hdn., V, 6, 6-10 zob. też *The Cambridge Ancient History*. t. XII *The Imperial Crisis and Recovery*, s. 54-55

podważać fakt praktykowania kultu w samej Emesie. Podczas gdy świątynia zlokalizowana na terenie meczetu mogła być świątynią zimową, letnią siedzibą kamienia mógł być ołtarz zlokalizowany na wzgórzu Tell Emesa. Wydaje mi się to bardzo prawdopodobne.

Kult El Gabala o bardzo starej semickiej proveniencji rozkwitł w czasie rządów Samsigeramów i uzyskał solarne oblicze w czasach panowania Cesarstwa Rzymskiego. Prawdziwą sławę jednak zdobył dopiero kiedy ród Bassianidów pojawił się w Rzymie.

6. Emesa w czasach Bassianidów

Omawiając przedstawicieli dynastii Bassianidów skoncentruję się jedynie na wybranych aspektach z ich życia, które są dla mnie ważne ze względu na opisywaną historię Emesy. Zarówno Julia Domna jak i cesarz Heliogabal doczekali się wielu opracowań, a ich życie stało się przedmiotem licznych historycznych dociekań. Nie będę powtarzać w tej pracy wyników tych badań. Przywołam natomiast te elementy z ich biografii, które łączyły te postacie z Emesą i które podnoszone były przez kronikarzy jako dowód na ich wschodnie pochodzenie i mentalność. Jest to dla mnie ślad po tym w jakim kierunku przebiegała latynizacja emesańskiej arystokracji i które z lokalnych wartości okazały się na tyle żywotne i ważne dla Emesańczyków, że są nadal były widoczne w II w.

Kiedy Septymiusz Sewer przybył do Emesy w 187 roku dynastia Samsigeramów nie sprawowała już nawet władzy religijnej w świątyni El Gabala. Chociaż, jak to zostało pokazane, jej przedstawiciele nadal żyli w mieście, urząd kapłana piastował już ktoś inny. Był to Juliusz Bassianus. Nie wiemy dlaczego tak się stało.

Juliusz Bassianus, od którego nazwę wzięła dynastia Bassianidów był obywatelem rzymskim. Dynastia Bassianidów należąca do emesańskiej arystokracji w II wieku czerpała swoją silną pozycję ze sprawowanej władzy sakralnej, podobnie jak wcześniej dynastia Samsigeramów.

Nie wiemy czyim synem był Juliusz Bassianus, nie znamy też imienia jego żony. Jego przydomek, natomiast według niektórych potwierdzał kapłańską jego profesję⁵⁶⁹. Bassianus był ojcem dwóch córek Julii Domny i Julii Maesy (żony Juliusza Avitusa Alexianusa)⁵⁷⁰. Pierwszą z córek Bassianusa – Julię Domnę poślubił Septymiusz Sewer. – zob. il. 18.

a. Kwestia ciągłości dynastii emesańskich

Otwarte pozostaje pytanie jakie relacje zachodziły pomiędzy pierwszą dynastią emesańską (dynastią Samsigeramów), a późniejszą dynastią Bassianidów, z której wywodziła się Julia Domna⁵⁷¹. Inskrypcje, jak to zostało pokazane w Rozdziale VI wskazują, że Samsigeramowie żyli w Emesie po jej aneksji przez Rzym. Obie z wymienianych dynastii mogły żyć zatem, przynajmniej przez pewien czas, równolegle do siebie w Emesie, aczkolwiek nie jesteśmy tego w stanie udowodnić.

Dynastia Samsigeramów miała arabskie pochodzenie⁵⁷². Władza tego rodu wyraźnie osłabła w czasach Sohaema, by w końcu w niejasnych okolicznościach zupełnie rozmyć się wśród lokalnej ludności. Nie był to, jak pokazano, koniec dynastii Samsigeramów, która mogła w dalszym ciągu rozwijać się w oparciu o posiadane przywództwo religijne. Jednak, o ile władza świecka była dziedziczna w rodzie Samsigeramów, to władza kapłańska niekoniecznie musiała przecież przechodzić z ojca na syna czy z brata na brata. Wszystko wskazuje na to, iż kapłanami przynajmniej przez następne dziesięciolecia po aneksji, pozostawały siłą tradycji osoby z rodziny Samsigeramów. Juliusz Bassianus został kapłanem El Gabala ok. roku 120 i nie musiał wcale mieć związku z dynastią Samsigeramów, która mogła po prostu z czasem zostać odsunięta od władzy. Ród Bassianidów pojawia na arenie dziejów czterdzieści lat po ostatniej pewnej wzmiance o osobach pochodzących z dynastii Samsigeramów⁵⁷³.

⁵⁶⁹Wg B. Levick, *Julia Domna. Syrian Empress...*, s. 14 oraz A. R. Birley'a, *Septimius Sever. The African Emperor...*, s. 72, W. Balla, *op. cit.*, s. 405 wywodził się od fenickiego słowa *basus* oznaczającego kapłana.

⁵⁷⁰Aur. Vict., *Epist.*, XXI. Być może Juliusz Bassianus miał też syna o czym może świadczyć inskrypcja CIL VI, 2086. Zob. M. Willians, *Studies in the Lives of Roman Empresses: I. Julia Domna...*, s. 260

⁵⁷¹B. Levick, *Julia Domna. Syrian Empress...*, s. 6-7

⁵⁷²A. Sivertsev, *Private households and public politics In 3rd-5th century In Jewish Palestina*, Tuebingen 2002, s. 69

⁵⁷³Chodzi o znanego z inskrypcji z mauzoleum Samsigeramów G.J. Samsigerama III Silasa, który rządził ok. roku 79 n.e.

W źródłach nie posiadamy żadnej informacji o tym, że rodziny Samsigeramów i Bassianidów były w jakikolwiek sposób spokrewnione⁵⁷⁴. Związki pomiędzy Samsigeramami, a Bassianidami nie są oczywiście wykluczone. Oba, znane nam ze źródeł, rody nie musiały być ze sobą powiązane więzami krwi, a Julia Domna mogła być przedstawicielką nowej lokalnej dynastii syryjskiej. Dynastii, której pozycja umocniła się w latach 20 tych I w. i która niekoniecznie miała arabską proveniencję.

Z drugiej jednak strony *nomen gentile* Julii Domny łączy ją z dynastią Samsigeramów, również legitymujących się tym *gentilicium*. *Nomen gentile* Iulia wskazuje, że rodzina ta dostała obywatelstwo rzymskie w czasach Cezara, Augusta, Tyberiusza czy Kaliguli. Ewentualnie mógł im *nomen gentile* udzielić, któryś z namiestników Syrii: Juliusz Kwadratus Bassus, Juliusz Sewerus lub Juliusz Werus⁵⁷⁵.

Jednym z kluczowych argumentów przemawiających za tym, że Julia Domna była jednak potomkinią Samsigeramów jest jej przydomek Sohaemis. Warto również zwrócić uwagę, że w dynastii Samsigeramów była osoba nazywająca się dokładnie tak samo jak jedna z przedstawicielek Bassianidów – Julia Mamaea. Była ona córką lub wnuczką Samsigerama II i żoną Polemona II.

Te dwa fakty zdają się łączyć obie rodziny. Jednak mogło to być jedynie świadome nawiązanie do emesańskiej tradycji teoforycznych imion Samsigeramów. Nie ma żadnych innych przesłanek mówiących o pokrewieństwie tych rodzin. Bezkrytyczne łączenie obu dynastii, powszechne w starszej historiografii, prowadziło do kilku błędnych przekonań. Po pierwsze: ugruntowało się mniemanie o trzystuletniej dynastycznej ciągłości, która być może wcale nie miała miejsca. Emesa nie była aż tak silnym ośrodkiem, aby władza przez trzysta lat pozostawała nieprzerwanie w rękach tej samej dynastii. Przez ten czas zmienił się charakter sprawowanej władzy, sytuacja polityczna miasta oraz uległa przeobrażeniom społeczna struktura Emesy.

Podsumowując nie byłam w stanie z całą pewnością ustalić czy Samsigeramowie i Bassianidzi byli spokrewnieni. Nie mogę tego wykluczyć, podobnie jak nie mogę jednoznacznie poprzeć tezy o tym, że były to dwa niezależne rody. Znając jednak

⁵⁷⁴ Miller, s. 303

⁵⁷⁵ B. Levick, *Julia Domna. Syrian Empress...*, s. 79-80

specyfikę polityki dynastycznej Samsigeramów przypuszczam, że zapewne musiały istnieć koligacje pomiędzy tymi rodzinami.

W momencie gdy arystokracja emesańska została włączona za sprawą *ius italicum*⁵⁷⁶ w obręb arystokracji rzymskiej nastąpiły zmiany w establishmencie miasta. Zrównanie w obliczu prawa rzymskiego starej rodziny panującej z innymi zamożnymi rodami w mieście otworzyło drogę do awansu osobom z arystokracji emesańskiej niekoniecznie związanej z Samsigeramami⁵⁷⁷. Proces ten jednak najprawdopodobniej zaczął się już wcześniej, bo w roku 187 Bassianidzi przedstawiani są już jako ród posiadający religijny prestiż, pieniądze i nieograniczone ambicje.

b. Julia Domna

Nie mamy dowodów, że jakkolwiek cesarz przed Septymiuszem Sewerem odwiedził Emesę, aczkolwiek niektórzy spekulują, że do miasta mógł w pewnym momencie przybyć Marek Aureliusz⁵⁷⁸. Pewne jest natomiast, że właśnie Septimiusz Sewer przyjechał do Emesy podczas objazdu rzymskich garnizonów znajdujących się wzdłuż Eufratu⁵⁷⁹. Legion III Gallicum stacjonujący w Raphane w latach 70-219 sprawował również pieczę nad Emesą. To zapewne żołnierze z tej jednostki odwiedzali świątynię El Gabala, o czym wspomina Herodian⁵⁸⁰ i to właśnie ich przyjechał odwiedzić cesarz. Rutynowy objazd garnizonów skończył się małżeństwem cesarza z przedstawicielką lokalnej arystokracji.

Julia Domna z rodu Bassianidów została żoną cesarza, a jej kariera jest bez wątplenia przykładem ogromnego awansu syryjskiego rodu⁵⁸¹. Julia Domna zbliżyła Emesę do Rzymu jak nikt inny wcześniej.

Ród Bassianidów był bardzo szanowany w Emesie. Jego sława była jednak lokalna. Jedynym znanym Emesańczykiem, którego kariera wykroczyła poza Syrię, był do

⁵⁷⁶Dig.50.15.1.4

⁵⁷⁷A. Sivertsev, *op. cit.*, s. 70; R. Sullivan, *The dynasty of Emesa...*, s. 218-219; Miller, s.303, Moussuli, *Griechische inschriften aus Emesa und Laodicea ad Libanum...*, s.254

⁵⁷⁸B. Levick, *Julia Domna. Syrian Empress...*, s. 12

⁵⁷⁹A. R. Birley, *Septimius Sever...*, s.69

⁵⁸⁰Hdn. V,3,9

⁵⁸¹G.W. Bowersock, *Roman Arabia*, Harvard, 1994, 117

tej pory wspomniany już w tej pracy Sohaem władca Armenii. Był on rzymskim senatorem⁵⁸². Nie wiemy jednak czy był on spokrewniony z rodem Bassianidów. Bardziej prawdopodobne, że wywodził się z bocznej gałęzi rodu Samsigeramów. Nie dziwi zatem fakt, że Kasjusz Dion wytknął Julii Domnie „*plebejskie pochodzenie*”⁵⁸³. Dion, będąc senatorem, mógł za plebejską uważać rodzinę, gdzie senatorów nie było. Mógł jednak mieć w pamięci również i to, że rodzina Julii Domny nie legitymowała się długą genealogią.

Rodzina Julii Domny nie mogła wprawdzie pochwalić się znanymi przodkami ale z pewnością była zamożna. Pomimo rzymskich aspiracji wydaje się, że Bassianidzi byli przywiązani do kultury aramejskiej. To przywiązanie było bardzo silne w całym mieście, co widać w dwujęzyczności ówczesnej Emesy, której inskrypcje występują w językach aramejskim i greckim⁵⁸⁴. Powtarzające się w rodzinie Bassianidów imiona również świadczą o silnych związkach z kulturą Wchodu.

W historiografii przyjęło się tłumaczenie pochodzenia imienia Domna jako łacińskiej wersji aramejskiego Martha (żona króla, żona władcy)⁵⁸⁵. Rzymianie uważali, że Domna to skrócona wersja łacińskiego słowa Domina. Obecnie przyjmuje że raczej, że Domna pochodziła z aramejskiego zdrobnienia słowa Dumayna - oznaczającego czarny kolor, którego archaicznym zdrobnieniem jest słowo Dimna. Zdrobnienie to mogło leżeć u podstawy późniejszego łacińskiego imienia Domna⁵⁸⁶. Imiona Mamaea oraz Maesa również mają semickie pochodzenie. Mamaea oznaczało przynależność do rodu, natomiast Maesa prawdopodobnie pochodzi od arabskiego rdzenia oznaczającego "iść kołysząc się"⁵⁸⁷.

Julia Domna otaczała się Syryjczykami, ale nie miało to większego wpływu na prowadzoną przez nią politykę. Podobnie, jak inni aramejskojęzyczni przedstawiciele

⁵⁸²RexArmenis

⁵⁸³Dion, LXVIII, 24 oraz Dion *Excerpt. Vaticana*, Mai 74, LXVIII, 24

⁵⁸⁴T. Kotula, *Aurelian i Zenobia*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 2006, s. 77

⁵⁸⁵Zob. np. I. Shahid, *Rome and the Arab. A Prolegomenon to the study of Byzantium and the Arab*, Washington 1984, s. 41-42. Arabski źródłosłów tego wyrazu jest też przytaczany jako jeden z dowodów na arabskie korzenie rodu Julii Domny i tym samym bardzo prawdopodobne spokrewnienie z dynastią Samsigeramów.

⁵⁸⁶B. Levick, *Julia Domna. Syrian Empress...*, s. 18, A. R. Birley, *Septimius Sever...*, s.72

⁵⁸⁷B. Levick, *Julia Domna. Syrian Empress...*, s. 18

grecko-rzymskiego establishmentu, żyła równolegle w dwóch kulturach, które istniały obok siebie nie przeplatając się bez wyraźnego powodu. Jej siostra Julia Maesa i siostrzenice Julia Soemias i Julia Mamaea również bez zbędnych kompleksów uczestniczyły w zawirowaniach rzymskiej polityki, a czasy cesarza Heliogabala przypomniały im o minionych latach świetności dynastii emesańskiej.

c. Varius Avitus Bassianus Elagabalus

Heliogabal był synem Julii Soemias i Sekstiusza Wariusza Marcellusa. Po śmierci Julii Domny oraz jej ojca Bassianusa Heliogabal przejął stanowisko kapłana w świątyni emesańskiej⁵⁸⁸. Oprócz oczywistego prestiżu z jakim wiązała się ta funkcja, najbliższa rodzina przyszłego cesarza mogła dysponować zdeponowanymi w świątyni dobrami. Był to kapitał pomocny podczas walki o tytuł cesarza do jakiej wkrótce stanął Heliogabal. W Emesie władza kapłana była ograniczona do władzy religijnej. Wiemy, że w czasie kiedy Heliogabal sprawował ten urząd bieżącymi sprawami świeckimi i administracyjnymi zajmowali się w Emesie buleuci (βουλευτάς), będący bliżej nieznaną formą miejskiego samorządu⁵⁸⁹. Z pewnością jednak prestiż i zamożność Bassianidów dawały Heliogabalowi poczucie, że jego kariera nie musi ograniczyć się jedynie do pielęgnowania kultu betyla.

Heliogabal został wyniesiony do godności cesarskiej przez wojsko w maju 218 r w wieku 14 lat. Stało się to dzięki usilnym staraniom jego babki Julii Maesy. Wspierała ona kampanię na rzecz wnuka pieniędzmi⁵⁹⁰ oraz pogłóskami jakoby był on biologicznym synem Karakalli⁵⁹¹. Aby rozpropagować tę informację Heliogabal przedstawiany był na monetach w taki sposób, aby przypominać Karakallę. Do dzisiaj trwa dyskusja na temat identyfikacji niektórych numizmatów, co do których nie jest jasne za którego z tych dwóch cesarzy zostały wybite⁵⁹². Heliogabal był przez źródła przedstawiany w sposób jednostronnie negatywny. Zgodnie z podziałem na „dobrych i złych cesarzy”, tak częstym

⁵⁸⁸Hdn. V,3,4

⁵⁸⁹Dio, LXXIX.31.3

⁵⁹⁰Hdn. V,3,11

⁵⁹¹Eutropiusz, VIII, 22 Zob. też Aur. Vict., *Caes.*, VI, 23-24, Hdn. V,4,4

⁵⁹²Zob. K.W. Harl, *Caracalla or Elagabalus?* ..., s. 163- 184 oraz polemika z tym tekstem A. Johnston, *Caracalla or Elagabalus? A case of unnecessarily mistaken identity...*, s. 97-147

w tekstach źródłowych z czasów Cesarstwa Rzymskiego, Heliogabal bezsprzecznie zaliczał się do tych ostatnich. Opinie te można sprowadzić do dosadnego zdania Orozjusza, który podsumował nim panowanie tego cesarza. Pisał:

(...) *hic sacerdos Heliogabali templi nullam sui nisi stuprorum flagitiorum totiusque obscenitatis infamem satis memoriam reliquit.*⁵⁹³

Eliusz Lampridiusz rzekomy autor żywotu Heliogabala zamieszczonego w ramach *Scriptores Historiae Augustae* przedstawia cały szereg absolutnie niedopuszczalnych i godnych pogardy czynów cesarza, które w oczach czytelnika miały deprecjonować osobę cesarza. Heliogabalowi zarzuca się przede wszystkim olbrzymi zbytek i rozrzutność⁵⁹⁴. Zbytek najbardziej plastycznie przedstawia *SHA* opisując wystawne uczyt jakiego miał urządzać Heliogabal w Rzymie⁵⁹⁵. Heliogabalowi zarzucano też jego lekkomyślność w rozdawaniu prezentów. Miał on po objęciu konsulatu rozdawać ludziom woły, wielbłądy, osły i jelenie, eunuchom miał podarować m.in. rydwany, lektyki i powozy, a jedzenie miał wyrzucać przez okno w ogromnych ilościach⁵⁹⁶.

Cesarzowi przypisuje się również życie w skrajnym przepychu. Heliogabal zapisał się jednak w *SHA* jako wielki rozpustnik i to ten przymiotnik zadaje się być dla jego biografu kluczowy.

⁵⁹³Cesarz był kapłanem świątyni Heliogabala, był rozrzutny, zbrodniczy i bezwolny: Oros., *Hist. adv. paga.*, VII,18

⁵⁹⁴Przypisywał mu posiadanie: sof ze srebra (*SHA*, He, 20) czy pokrytych sierścią zająca, łóż ze złotymi nakryciami, srebrnych naczyń do gotowania z wrytymi na nich nieprzyzwoitymi scenami erotycznymi (*SHA*,He,19) tunik ze złota i purpury, sandałów wysadzanych drogimi kamieniami^(SHA,He,23), złotych wozów wysadzanych drogimi kamieniami (*SHA*,He,29) oraz innych licznych bajkowych przedmiotów. Cesarz miał również zaprzęgać do kwadryg i rydwanów nietypowe zwierzęta takie jak: słonie, wielbłądy (*SHA*,He,23) psy, jelenie, lwy czy tygrysy^(SHA,He,28). Apogeum tego dziwnego zwyczaju było zaprzęgnięcie do rydwanu nagich kobiet (*SHA*,He,29).

⁵⁹⁵Spośród wymyślnych potraw w których miał gustować Heliogabal warto wymienić tu choćby kilka takich jak: pięty wielbłądów, grzebienie kogutów, języki pawy i słowików, wnętrzości barwen, mózgi różnych gatunków ptaków (*SHA*,He,20) wymiona i macice dzikich świni (*SHA*,He,21). Cesarzowi przypisywane jest również wynalezienie błękitnego sosu mającego przypominać morze w którym gotowano a następnie podawano ryby (*SHA*,He,24). Aby dopełnić opis niezwykłego marnotrawstwa czasu i pieniędzy autor wspomina również o mającym panować na dworze cesarza zwyczaju mieszania jedzenia z drogimi kamieniami np. bobu z bursztynami czy ryżu z perłami (*SHA*,He,21)

⁵⁹⁶*SHA*, He, 8, 21, 27

Cesarz miał mieć również wiele haniebnych i ukrytych seksualnych upodobań. Do pierwszej grupy przypisywanych mu przewinień należy duża słabość do nierządnic. Część z nich miał wykupywać od stręczycieli⁵⁹⁷. Heliogabal miał też udawać się w przebraniu do miasta gdzie odwiedzał nierządnice, zapraszał je do pałacu, przyznał im również dodatkowe racje zboża⁵⁹⁸. Słabość Heliogabala do prostytutek potwierdza też Kasjusz Dion, który pisze, że cesarz miał nawet udawać prostytutkę co sprawiało mu wyjątkową przyjemność⁵⁹⁹. Heliogabal zgodnie ze źródłami lubił przebierać się za kobietę. Miały mu do tego służyć rekwizyty takie jak np. kobiecy diadem. Twarz charakteryzował rzekomo w taki sposób, by przypominała twarz Wenus. Miał też golić swoje ciało i tego samego wymagał od swoich męskich przyjaciół.

Herodian i Kasjusz Dion zauważają, iż cesarz często malował swoją twarz tak jak to robią kobiety (pomalowane powieki i zabarwione na czerwono policzki) oraz, że jego strój nie przypominał stroju męskiego. Jego ubiór określał Herodian jako połączenie sakralnej szaty fenickiego kapłana z ubraniem medyjskim. Strój był kosztowny, a cesarz miał dodatkowo dobierać do niego drogie dodatki takie jak, np. tiara ze złota i drogocennych kamieni, naszyjniki czy naramienniki. Generalnie cesarz postrzegany był jako zniewieściałą mężczyzna⁶⁰⁰.

Cesarz miał mieć również wyjątkową słabość do mężczyzn, która miała również wpływ na obsadzanie stanowisk państwowych. Heliogabal nie krył się ze swoimi homoseksualnymi upodobaniami⁶⁰¹. Dobór współrządzących był jednym z poważniejszych zarzutów jakie stawia autor jego żywotu w *SHA*. Po pierwsze szereg stanowisk można było jego zdaniem po prostu kupić. Mogli je objąć ludzie zupełnie pozbawieni jakiegokolwiek wiedzy i kompetencji, nie mówiąc już o kwestii pochodzenia czy statutu majątkowego. Drugim rodzajem ludzi obsadzanych na stanowiskach były osoby związane z cesarzem, często zupełnie przypadkowe, niskiego pochodzenia⁶⁰².

⁵⁹⁷*SHA*, He, 25. Do najbardziej spektakularnych jego wykupów należy przypisywany mu wydatek sto tysięcy sestercji za sławną i piękną kurtyzanę którą potem obdarzał wielką czcią (*SHA*, He, 31)

⁵⁹⁸*SHA*, He, 24, 26, 32

⁵⁹⁹Dion LXXX, 13

⁶⁰⁰*SHA*, He, 5, 23, 31, Dion, LXXX, 11, 14, Hdn. V,6, 10, V,5,3-4 oraz V,8,1

⁶⁰¹*SHA*, He, 5, 11-12, 25

⁶⁰² *SHA*, He, 6, 10, 12, 14, Dion, LXXX, 15 Wymienia m.in.: wyzwolenców którzy zostali namiestnikami, legatami, konsulami etc (*SHA*, He, 11), tancerza będącego dowódcą pretorian, osoby odpowiedzialne za podatek od spadków będące kucharzami, rzemieślnikami czy poganiaczami mułów etc (*SHA*, He, 12), Hdn. V,7,6-7.

Niestosowne, zgodnie z rzymskimi normami, ubrania cesarza oraz jego praktyki homoseksualne mogły faktycznie istnieć. Były to bowiem elementy bliskowschodniego kultu betyla i w Syrii nie uchodziły za nic, co mogłoby niepokoić.

Połączenie świata rzymskiego z emesańskim miało jednak dopiero nastąpić. Heliogabal zdecydował przetransportować betyl z Emesy na Palatyn. To wydarzenie przedstawione na monetach z czasów jego panowania⁶⁰³ - zob. il. 19, było z pewnością niełatwym przedsięwzięciem logistycznym. Kamień towarzyszył cesarzowi w jego podróży do Rzymu w roku 219. Betyl przewieziony został do Rzymu na kwadrydze. Podczas tej podróży otaczały go przedmioty przypominające parasolki⁶⁰⁴. Oprócz wizerunku „parasolek” na monetach, nie mamy nigdzie wzmianki o tego typu przedmiotach. Początkowo uważano, że "parasolki" miały chronić betyl przed słońcem podczas letnich procesji czy podróży. Obecnie jednak częściej interpretuje się te obiekty jako *semeion* (σημειον) argumentując, że bóstwo słońca nie musiało chronić się przed słońcem i wskazując, że owe dyskusyjne obiekty znajdowały się również w świątyni w Emesie, nie były zatem używane wyłącznie w procesjach⁶⁰⁵.

Specjalnie dla kamienia z Emesy zbudowano świątynię na Palatynie – Elagabaliu, wykorzystując wcześniejsze fundamenty⁶⁰⁶. Elagabaliu było budowlą dedykowaną wybudowaną specjalnie z myślą o kamieniu, który został przywieziony z Syrii. Nie wiemy jak wyglądała ta świątynia, ale badania archeologiczne potwierdzają, że obiekt taki istniał i został zbudowany właśnie w czasach panowania Heliogabala⁶⁰⁷. Oprócz Elagabaliu w Rzymie istniała również druga świątynia lub miejsce kultu Elagabala, które znajdowało się prawdopodobnie w okolicach wzgórza Eskwilin i do którego kamień z Emesy był przynoszony w procesjach, o czym będzie jeszcze mowa⁶⁰⁸.

Niektóre informacje dotyczące współpracowników Heliogabala są zbieżne z *SHA*, He, 11.

⁶⁰³Heliogabal BMC 85, RIC 61, 144, 195, 196, Meshorer 133, 149

⁶⁰⁴ RIC 143, 176, 61, 62, 144, 195-197

⁶⁰⁵ C. Rowan, *The Procession of Elagabalus and the Problem of the Parasols...*, s. 114-118

⁶⁰⁶Do budowy Elagabaliu użyto platformy (o wymiarach 70mx40m) zbudowanej dla Domicjana. Platforma ta prawdopodobnie miała być podłogą świątyni Jupitera.

⁶⁰⁷Jedna z monet Heliogabala (RIC IV.2. Elagab. 339) przedstawia świątynię, którą czasami utożsamiano z Elagabaliu, ale obecnie dominuje pogląd iż nie ma wystarczających przesłanek by w ten sposób identyfikować przedstawiony budynek. Więcej na ten temat zob. C. Rowan, *Becoming Jupiter...*, s. 124-125. Badania archeologiczne na terenie Elagabaliu są również opisane w tym samym artykule s. 126. Zob. też C. Rowan, *Divine Ideology...*, s. 190

⁶⁰⁸ Hdn. V,5,8 SHA He. 1.6, 3.4-5. Zob. też C. Rowan, *Becoming Jupiter...*, s. 124.

Sprowadzenie kamienia do Rzymu naraziło cesarza na oskarżenia, iż wywyższa swojego boga nawet ponad samego Jupitera⁶⁰⁹. Towarzyszyły temu pogłoski o różnych tajemnych rytuałach, które miały mieć miejsce w świątyni i z całą pewnością nie znajdowały odbicia w rzeczywistości⁶¹⁰. Mając w pamięci przekazy o ofiarach z ludzi, które były praktykowane w kultach Molocha oraz opowieści o prostytucji sakralnej wierzone, że te elementy towarzyszą rytuałom dedykowanym kamieniowi z Emesy.

Wydaje się, że Heliogabal nigdy nie myślał o identyfikacji czarnego kamienia z *Sol Invictus*. Chciał wprawdzie dokonać wywyższenia Baala z Emesy, ale nie miał zamiaru tworzenia solarnego monoteizmu czy henoteizmu. Zaślubiny Baala z Uranią⁶¹¹ oraz samego Heliogabala z kapłanką świątyni Westy, miały być zaczątkiem kultu świętej pary bóstw. Jednak pomysł ten nie spotkał się z dobrym przyjęciem, a ślub z Julią Akwilla Sewerą został powszechnie uznany za świętokradztwo.

W okresie panowania Heliogabala widoczna jest mimo wszystko rosnąca popularność kultu z Emesy. Nie można jednak mówić o wielkiej rewolucji religijnej. Zachowanie Heliogabala budziło sprzeciw, a jego posunięcia w ramach polityki religijnej nie były przyjmowane z entuzjazmem. Niemniej jednak oprócz budowy Elagabalium oraz procesji z kamieniem, budowano w Cesarstwie nowe świątynie ku czci Elagabala z Emesy, organizowano Elagabalia oraz dedykowano mu inskrypcje⁶¹². Nie znamy jednak wielu takich przypadków co potwierdza fakt ograniczonego rozpowszechniania się tego prowincjonalnego kultu. Po roku 222 tego typu dedykacje czy fundacje zanikają⁶¹³.

Wprawdzie to właśnie Heliogabal sprowadził kamień do Rzymu jednak są pewne przesłanki żeby domniemywać, że już 25 lat przed objęciem władzy przez Heliogabala kult ten był znany w Rzymie i istniała świątynia emesańskiego El Gabala (lub inne miejsce kultu). Dwie osoby mieszkające wtedy w stolicy Cesarstwa - Aureliusz Juliusz

⁶⁰⁹Dion LXXX, 11

⁶¹⁰The Cambridge Ancient History. t. XII The Imperial Crisis and Recovery, s. 54-55

⁶¹¹Hdn. V,6,4-5

⁶¹²O recepcji kultu Elagabala w ramach cesarstwa zob. M. Icks, *Empire of the Sun? Civic Responses To The Rise And Fall Of Sol Elagabal In The Roman Empire*. W: *Ritual dynamics and religious change in the Roman Empire proceedings of the eighth Workshop of the International Network Impact of Empire*, Heidelberg, ed. O. Hekster, S. Schmidt-Hofner, Ch. Witschel, t. V-VII, 2007 s. 113-118. Autor podaje następujące przykłady rozpowszechniania się kultu: budowa świątyni w mieście Altava, inskrypcje i ołtarze dedykowane Elagabalowi z Attalei (AE 1972,600), Mauretani Caesariensis (AE 1985,976) oraz Lamasby w Numidii (CIL 8.4440) oraz Elagabalia, które odbywały się w Sardes.

⁶¹³M.Icks, *op. cit.*, s. 119

Balbinus oraz Tytus Juliusz Balbinus tytułowane były w inskrypcjach *sacerdos solis Elagabali*⁶¹⁴. Niestety nic bliżej nie wiemy o tej domniemanej świątyni.

Interesującym wydarzeniem z czasów Heliogabala jest wizyta posłów - Indów (*Ἰνδοί*), którzy przybyli do Emesy, aby spotkać się z cesarzem. Epizod ten znamy z relacji Porfiriusza (gr. Πορφύριος Porphyrios). Ten neoplatoński filozof żyjący w latach 232-305 opisuje, że Indowie, którzy odwiedzili cesarza (nie podaje, gdzie nastąpiło spotkanie) następnie wizytowali Bardesanesa, syryjskiego gnostyka. Fakt ten potwierdza też wzmianka u Stobajosa (Ἰωάννης ὁ Στοβαῖος;), który pisze:

*Ἰνδοί οἱ ἐπὶ τῆς Βασιλείας τοῦ Ἀντωνίνου, τοῦ ἐξ Ἐμίσεων ἐν τῇ Συρία [αφικόμενοι] Βαρδισανῆ τῷ ἐκ τῆς Μεσοποταμίας εἰς λόγους αφικόμενοι (...)*⁶¹⁵

Bardesanes oraz Heliogabal zmarli w roku 222 r⁶¹⁶. Jeżeli faktycznie, jak podaje Stobajos, wysłannicy spotkali się z Heliogabalem w Emesie, wizyta ta musiała się odbyć w 218 r. Po tym jak wybrano Heliogabala cesarzem, a zanim ten wyjechał do Rzymu. Niestety nie wiemy jaki był cel, przebieg i skutki tego spotkania.

Heliogabal został zabity wraz ze swoją matką⁶¹⁷, a po jego śmierci betyl został odesłany z powrotem do Syrii i wrócił do świątyni, skąd go zabrano⁶¹⁸. Podobnie uczyniono z innymi posągami, które zostały wywiezione ze swoich macierzystych świątyń, wróciły one na pierwotne miejsca⁶¹⁹. Po wywiezieniu kamienia z Rzymu Elagabaliem zmieniło swój charakter i w czasach panowania Aleksandra Sewera było świątynią dedykowaną Jupiterowi⁶²⁰.

Heliogabal został w historiografii przedstawiony jako wytwór wschodnich prowincji. Uwypuklono jego homoseksualne skłonności oraz umiłowanie do kobiecych rekwizytów. Były to te elementy, które identyfikowane były w Rzymie jako obce. Heliogabal był tą osobą, która z pewnością rzuciła cień na historiografię dotyczącą Emesy.

⁶¹⁴ CIL VI, 2130, CIL VI 2129, CIL VI 708, 1027, 1603, 2129, 2130, 2269, 2270 oraz Zob. też C. Rowan, *Divine Ideology and the Visualisation of Imperial Power ...*, s. 202 oraz G. Halsberghe, *The cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972, s. 53

⁶¹⁵ Stob., *Anthologia*, I,3,56

⁶¹⁶ Porphyry *De abstin.*, IV, 17

⁶¹⁷ Amm. Marc., XXVI,6,20, Eutropiusz, VIII, 22; Dion LXXX, 20

⁶¹⁸ The Cambridge Ancient History. t. XII The Imperial Crisis and Recovery, s. 56

⁶¹⁹ Hdn. VI,1,3

⁶²⁰ C. Rowan, *Becoming Jupiter...*, s. 127

Emesę łatwo było postrzegać przez pryzmat tego cesarza i rozciągać jego rzekome szaleństwa na całe miasto i jego mieszkańców.

Oczywiście jest to błędne. Po pierwsze nie wiemy ile jest prawdy w niezycliwych opisach dotyczących Heliogabala. Wiele z nich jest mocno podkolorowanych. Część z nich była po prostu nieprawdziwa. Zachowanie Heliogabala nie było też typowe dla emesańskich kapłanów. Większość z nich miała rodziny i nie zdradzała homoseksualnych upodobań. Styl ubierania Heliogabala budzący złe emocje w Rzymie nie był niczym szokującym na Wschodzie. Podobnie jak kult betyla i jego zaślubiny. Heliogabal przeniósł niektóre emesańskie praktyki do Rzymu, ale zrobił to w sposób spontaniczny, dziecinny i nietrafiony. Nie mogło się to udać. Upředzenia skutecznie podsycane przez oponentów cesarza doprowadziły do jego upadku.

Heliogabal z pewnością dbał o Emesę w czasie kiedy objął władzę w Rzymie. Nie wiemy wprawdzie czy w jakiś sposób przyczynił się do rozwoju miasta i czy fundował budowę nowych obiektów. Wiemy natomiast, że nazwał Emesę metrocolonią⁶²¹ i w swoim rodzinnym mieście urządził *Helia Pythia* dedykowane Elagabalowi⁶²². Nie znalazłam natomiast w źródłach informacji by lata rządów Heliogabala wpłynęły na kariery urzędnicze Emesańczyków w ramach cesarstwa. Przypuszczam, że był to zbyt krótki okres czasu by mógł w znaczący sposób zaważyć na losach mieszkańców Emesy.

Następcą Heliogabala został Aleksander Sewer. Heliogabal dokonał za swojego życia jego adopcji⁶²³. Aleksander Sewer przedstawiony został w źródłach znacznie lepiej niż Heliogabal. Jednak pomimo, że był uważany za roztropnego władcę, miał też być sterowany przez kobiety pochodzące z jego rodziny⁶²⁴. Niespokojnym rządóm Aleksandra Sewera towarzyszyły wyprawy w celu umocnienia *limesu*. Był to też czasem reform mających na celu polepszenie kondycji finansowej państwa. Mimo iż wywodził się w Emesę, Aleksander Sewer nie zajmował się sprawami emesańskiego kultu. Odesłał

---

⁶²¹ K. Buchter, *Coinage in Roman Syria*, London 2004, s. 221

⁶²² H. Seyrig, *Le culte du Soleil en Syrie a l'epoque romaine...*, s. 340, M. Icks, *op. cit.*, s. 116 oraz C. Rowan, *Divine Ideology...*, s. 186

⁶²³ Hdn. V,7

⁶²⁴ Herodian VI,1

jedynie kamień z powrotem do świątyni i ustanowił kult swojej matki, Julii Mamaei⁶²⁵.

Emesa zniknęła z Rzymu tak szybko i gwałtownie jak się w nim pojawiła. Kolejną postacią, która przypominała o odchodzącej na drugi plan osadzie był uzurpator, którego panowanie miało w dużej mierze oprzeć się na wspomnieniach o latach świetności Emesy.

d. Lucius Julius Aurelius Sulpicius Uranius Antoninus

Postać Uraniusa Antoninusa (ok. 235 r.-254 r.) jest bardzo mało znana z powodu znikomej ilości źródeł dotyczących jego osoby. Władca ten znany jest jedynie z jednego rodzaju źródeł jakim są wybite w Emesie monety złote, srebrne i brązowe z legendą grecką: AVTOK COV CEOVHPOC ANTΩNINOC i łacińską: L. IULIUS AURELIUS SULPIKOS URANIUS ANTONINUS⁶²⁶- zob. il. 20.

Monety te uzurpator wybił najprawdopodobniej korzystając z miejskiej mennicy⁶²⁷ w Emesie. Były wybijane przez bardzo krótki czas prawdopodobnie na przełomie lat 253/254⁶²⁸. Przedstawiają one Uraniusa jako cesarza z atrybutami świadczącymi o tym, że powodził działania wojenne (miecz, włócznia). Jednocześnie uzurpator starał się podkreślić swoje bliskie zwycięstwo przedstawiając na monetach Victorię, róg obfitości, Fortunę Redux czy Tyche⁶²⁹. Przedstawiony został w osób zbliżony do przedstawień Karakalli, Filipa Araba (legenda Cippus Saeculares Augustorum) czy Septymiusza Sewera, co mogło sugerować, iż był z nimi spokrewniony⁶³⁰. Można się też dopatrzeć się pewnych wizerunkowych analogii do Aleksandra Wielkiego⁶³¹.

Jako, że jedynym niepodważalnym faktem, że taka postać istniała, są wspomniane monety, powstaje szereg pytań o to, kim był Uranius Antoninus i jaki charakter miała jego

⁶²⁵Eutropiusz, VIII, 23. Zob. Benario, H.W., "The Titulature of Julia Soemias and Julia Mamaea": Two Notes, *TAPA* 90 (1959) 9-14.

⁶²⁶BMC Galatia 231, 240; A. Dieudonné, *op. cit.*, s. 133-155.

⁶²⁷H. R. Baldus, *Uranius Antoninus of Emesa ...*, s. 372

⁶²⁸*Ibidem*, s. 371

⁶²⁹*Ibidem*, s. 372

⁶³⁰*Ibidem*, s. 372

⁶³¹*Ibidem*, s. 373

uzurpacja. Wszystkie jednak odpowiedzi pozostają w granicach spekulacji. Trzeba więc pochylić się z uwagą nad istniejącymi faktycznie dowodami jego panowania. Zachowane źródła numizmatyczne mają olbrzymią wagę dowodową. Pomimo braku innych źródeł różnorodna ikonografia Uraniusa pozwala na wysunięcie pewnych hipotez.

Inwazja Szapura I na te tereny miała miejsce w roku 252, a edycja monet Uraniusa w 253 r. Można spekulować iż w obliczu perskiego zagrożenia lokalna arystokracja po raz kolejny sięgnęła po władzę. Wydaje się prawdopodobne, że Uranius Antonius wykorzystał podczas swojej usurpacji elementy nawiązujące do dynastii Samsigeramów będącej synonimem złotego wieku Emesy. W sytuacji zagrożenia lokalna arystokracja mogła skupić się wokół uzurpatora licząc, że to właśnie on obroni miasto. Wydaje się jednak, że jego aspiracje były ograniczone, nie używał on bowiem na swoich złotych monetach, słów Imperator, Cezar czy August, a na rewersach umieszczał sentencje świadczące o jego lojalności wobec Rzymu (np. *Romae aeternae*)⁶³².

Pomimo iż powyższa hipoteza wydaje się spójna F. Gneccchi podważył autentyczność monet i uważał, iż postać taka jak Uranius Antoninus nie istniała, skłoniło to naukowców do polemiki⁶³³. Wątpliwości budził fakt, iż stosunkowo późno (bo dopiero w roku 1733 r.) pierwszy raz opisano monety tego uzurpatora⁶³⁴. Monet Uraniusa odkryto niewiele, a sytuację dodatkowo komplikuje fakt, iż część numizmatów dostępna na rynku okazała się być falsyfikatami. Dzisiaj jednak z całą pewnością można powiedzieć, że znalezione w XVIII w. monety były autentyczne, zatem zasadne pozostaje pytanie, kim był Uranius Antonin, a nie to, czy istniał w ogóle.

W źródłach pisanych taka postać nie występuje. Nie dziwi to, biorąc pod uwagę czas zaburzeń, w jakim przyszło mu działać. Istnieją jednak dwa późne źródła mogące mieć związek z wydarzenia z roku 253. Pierwszym z nich jest relacja Malalasa z VI wieku, który opisuje walki z Persami. Pisze on iż Szapur został zatrzymany dzięki kapłanowi Afrodyty z Emesy – Samsigeramowi⁶³⁵. Zwycięskie walki z Persami opisano

---

⁶³²H. R. Baldus, *Uranius Antoninus of Emesa ...*, s. 373

⁶³³H. Seyrig, *Uranius Antonin, une question d'authenticité...*, s. 51-57, H. Seyrig przytacza argumenty F. Gneccchiego i polemizuje z nim.

⁶³⁴Scip. Maffei, *Galliae antiquitates quaedam selectae*, Paris, 1733, s. 109

⁶³⁵Malalas, 296-297

również w *Wyroczeniach sybillińskich* (gr. *Σιβυλλιακοὶ χρησμοί*, łac. *Oracula Sibyllina*)⁶³⁶. Z tekstu tego można się dowiedzieć iż syryjski kapłan związany z miastem słońca pokona Persów.

Oba te źródła opisują to samo wydarzenie. Powiązanie informacji o pokonaniu Persów przez kapłana (Afrodyty, zesłanego ze słońca) pochodzącego z Emesy lub z miasta słońca z informacją o uzurpacji Uraniusa Antonina prowadzi do ciekawych konkluzji⁶³⁷.

Uzurpacja miała zapewne miejsce i lokalnie spotkała się z oddźwiękiem. Nie wiadomo czemu nie miała większego zasięgu ani jakie były losy uzurpatora po 254 r. Prawdopodobnie jego rządy zakończyła interwencja cesarza Waleriana w tym rejonie. Wiemy natomiast, że Emesa nie została zdobyta przez Szapura, bo nie figuruje na liście zdobytych przez niego miejscowości⁶³⁸.

Emesa wprawdzie uniknęła zagrożenia ze strony perskiej inwazji jednak jej upadek zbliżał się nieuchronnie. Już dwadzieścia lat później znalazła się bowiem w kleszczach pomiędzy swoimi dwoma sojusznikami: Rzymem i sąsiadującą Palmyrą. Nie będąc stroną konfliktu stała się jego ofiarą.

---

⁶³⁶ *Orac. Sibyl.*, XIII, 151-154, J. Zilm, *Sibylline Oracles W: The Online Critical Pseudepigrapha* pod red. I. W. Scotta, Atlanta: SBL Publishing, 2010.

⁶³⁷ Zob. H. R. Baldus, *Uranius Antoninus of Emesa ...*, s. 236-250; A. Sivertsev, *op. cit.*, s. 70-71; F. Millar, *The Roman Near East, 31 B.C. - A.D. 337...*, s. 160-161, P. M. Edwell, *Between Rome and Persia*, London 2008, s. 198

⁶³⁸ H. R. Baldus, *Uranius Antoninus of Emesa ...*, s. 373

Rozdział VII: Upadek rzymskiej Emesy

Historia Palmyry znana jest stosunkowo dobrze dzięki licznym tekstom źródłowym, doskonałym opracowaniom oraz prowadzonym badaniom archeologicznym⁶³⁹. Emesa była zawsze ściśle powiązana z Palmyrą. Bliskie sąsiedztwo obu tych ośrodków powodowało, że zarówno Emesa jak też Palmyra czerpały korzyści z tych samych szlaków handlowych. Nie jesteśmy w stanie dokładnie odtworzyć jak przebiegała współpraca pomiędzy tymi miastami, ponieważ nie zachowały się źródła dotyczące tego tematu. Jednak wzajemne relacje tych ośrodków były nieuniknione. Materialnymi śladami tych kontaktów są nie tylko naczynia pozostałe w Emesie i związane z handlem karawanowym. W Palmyrze też widać ślady związku z dynastią Bassianidów – np. zachowała się grupa rzeźb dedykowana m.in. Julii Maesie⁶⁴⁰.

Najwięcej informacji o wzajemnych relacjach tych miast mamy z okresu konfliktu Palmyry z Rzymem. W opisie wydarzeń, które miały miejsce na Wschodzie w czasach panowania Odenata, Zenobii oraz Waballata Emesa pojawia się wielokrotnie.

Odenat (Septimius Odaenathus) urodził się ok. 220 r⁶⁴¹ i pochodził z cieszącej się dużym prestiżem arystokracji palmyreńskiej⁶⁴². Odenat rządził Palmyrą oraz przylegającym do niej terenami jako przedstawiciel dziedzicznej dynastii będącej zależną od Rzymu⁶⁴³.

Już Odenat, który opowiedział się po stronie Rzymu i angażował się w konflikty wewnętrzne i zewnętrzne wschodnich rubieży państwa rzymskiego, przebywał prawdopodobnie wiele razy w sąsiedniej Emesie. Odenat, jako sojusznik Cesarstwa zaangażował się w konflikt z uzurpatorem Kwietusem (Quietusem), który podobnie inny

⁶³⁹M.in. K. Michałowski, *Palmyre, Fouilles polonaises 1959*, Warszawa 1962 – materiały z wykopalisk polskiej sekcji archeologicznej w Palmyrze, M. Gawlikowski, J. Starcky, *Palmyre*, Paris 1986, K. Michałowski., A. Dziewanowski, *Palmyra*, Warszawa 1968, H. J. W. Drijvers, *Hatra, Palmyra und Edessa: Die Städte der syrisch-mesopotamischen Wüste in politischer, kulturgeschichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, in ANRW II/8, 1977, s. 799–906 oraz artykuły w *Studiach Palmyreńskich*

⁶⁴⁰H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese...*, s.191

⁶⁴¹Istnieje teoria, że Palmyrze żyło dwóch mężczyzn o tym samym imieniu- Septimius Odaenathus. Teora ta wskazuje na to, że Odenat-mąż Zenobii o którym będzie mowa w tej pracy, zwany „Wielkim Odenatem” był synem lub wnukiem Odenata Starszego znanego z licznych inskrypcji z terenu Palmyry. Zob. T. Kotula, *Aurelian i Zenobia...*, s. 76. Poglądu tego jednak nie podziela M. Gawlikowski – zwolennik teorii o tym, że istniał tylko jeden Odenat zob. *Les princes de Palmyre*, Syria, t. LXII, 1985, s. 251-261

⁶⁴²T. Kotula, *Aurelian i Zenobia...*, s. 78.

⁶⁴³O rodzaju tej zależności i noszonym przez Odenata tytule (aram. Mm, gr. despotes) zob. T. Kotula, *Aurelian i Zenobia...*, s. 78.

rzymski wódz Ballista (Kallistus), pretendował do zostania prawowitym władcą Imperium. Dzięki zaangażowaniu Odenata udało się pokonać Kwietusa w 261 r. Wydarzenie to wiąże się ściśle z Emesą. *SHA* opisuje jak to właśnie w Emesie został stracony Kwietus oraz wielu jego sprzymierzeńców pochodzących z tego miasta. Było ich tak wielu, relacjonuje *SHA*, że miasto praktycznie przestało istnieć⁶⁴⁴. Zgodnie z późnymi informacjami pochodzącymi od Jana Zonarasa⁶⁴⁵, Kwietus został zamordowany przez wrogo nastawionych do niego mieszkańców Emesy, a Ballista zginął z rąk Odenata. Na podstawie tych lapidarnych i niepewnych informacji nie jesteśmy w stanie stwierdzić czy Kwietus pochodził z Emesy i czy tam rezydował. Być może obrał sobie Emesę jako swoją siedzibę, ale z czasem mieszkańcy zwrócili się przeciwko niemu, wiedząc, że dalsze ukrywanie zbiega staje się niebezpieczne.

Jeżeli założymy, iż w Emesie istniała jakaś opozycja nieprzychylna Odenatowi to nie dziwi fakt, iż to prawdopodobnie w Emesie Odenat został zamordowany. Zginął on tragiczną śmiercią w 267/268 r⁶⁴⁶. Nie wiemy, kto był jego zabójcą, a źródła wysuwają na ten temat różne hipotezy. *SHA* twierdzi, iż zabójcą był kuzyn Odenata Meoniusz, a jego śmierć miała być związana z interwencją rozgniewanego boga. *SHA* spekuluje również, że Zenobia mogła być zamieszana w spisek na życie swojego męża. Prawdopodobnie wraz z ojcem zginął w tym zamachu również jego syn Herodes⁶⁴⁷. Po przejęciu władzy w Palmyrze przez żonę Odenata - Zenobię (która sprawowała władzę w imieniu ich małoletniego syna)⁶⁴⁸ i w obliczu eskalacji konfliktu na linii Zenobia - Aurelian doszło, jak wiadomo, do zbrojnej interwencji cesarza na tym terenie⁶⁴⁹.

Próbując odtworzyć przebieg działań wojennych napotykałyśmy na szereg źródłowych nieścisłości. Wiadomo jednak, że Emesa odgrywała znaczną rolę w tym konflikcie.

Pierwsza faza konfliktu miała miejsce wiosną 272 r. Zosimos informuje, że wojska przeciwników starły się trzykrotnie: w okolicy Orontesu oraz Dafne i pod Emesą⁶⁵⁰. O starciu

⁶⁴⁴*SHA*, Ga 3 (...) *Idem Ballista multos Emisenos, ad quos confugerant Macriani milites, cum Quieto et Thesaurorum custode interfecit, ita ut civitas paene deleteretur.*

⁶⁴⁵Zonar., XII, 24, 633

⁶⁴⁶Kotula, *Aurelian i Zenobia...*, s. 82

⁶⁴⁷*SHA*, Tyr. Trig. Syn Septymiusz Herodian pochodził z pierwszego małżeństwa Odenata.

⁶⁴⁸Zob., Orosius, *Hist. adv. paga.*, VII,23

⁶⁴⁹O konflikcie zob. T. Kotula, *Aurelian i Zenobia...*, T. Kotula, *Aurelian et Zenobie. L'unité ou la division de l'Empire?*, Wrocław 1997, R. Stoneman, *op. cit.*

⁶⁵⁰Zos., I, 52,3

pod Emesą nie wiemy właściwie nic. Nie mamy też innych źródeł potwierdzających, że doszło do walki w tym mieście. Pozostałe źródła nie wspominają o takiej bitwie i piszą jedynie o starciu pod Immae⁶⁵¹, o którym zresztą wspomina również Zosimos⁶⁵².

Niezależnie od tego czy pierwsze starcie pod Emesą miało miejsce czy nie, wiemy, że istotnie pod Emesą rozegrała się w roku 272 ważna bitwa tej kampanii. Miała ona miejsce w lipcu lub sierpniu⁶⁵³. Właściwa bitwa pod Emesą, zgodnie z przekazem Zosimosa, odbyła się na równinie przed miastem. Starły się tam oddziały rzymskie dowodzone przez Aureliana i palmyreńskie pod wodzą Zabdasa i Zenobii. Palmyreńczycy niezależnie od fantazyjnych szacunków Zosimosa, który pisze o 70 tysiącach ludzi, mogli mieć faktycznie liczebną przewagę walcząc na swoim terenie. Pomimo to Aurelian ostatecznie zwyciężył. Bitwa zakończona zwycięstwem Rzymian i doprowadziła do otwarcia drogi do Antiochii⁶⁵⁴.

Po przegranej bitwie Zenobia schroniła się w Emesie. Jak pisze Zosimos mieszkańcy Emesy nie byli przychylnie do niej nastawieni⁶⁵⁵. Było tak z kilku oczywistych powodów. Emesa nie miała wielkich aspiracji politycznych czy dążeń autonomicznych. Angażowanie się w konflikt pomiędzy Rzymem pod którego pozostawała wpływem, a Palmyrą z którą była ekonomicznie powiązana, nie miało politycznego sensu. Zenobia przybyła do Emesy jako władczyni pokonana, a siły rzymskie były w niedalekiej odległości⁶⁵⁶. Niezycżliwe przyjęcie Zenobii jest więc zupełnie zrozumiałe. Podobnie nieprzychylnie Zenobii nastroje panowały zresztą również w jej rodzimej Palmyrze. Sama władczyni szybko opuściła Emesę wracając do Palmyry, gdzie rozegrała się następna faza kampanii Aureliana.

Wojska rzymskie wkraczając do Emesy wchodziły zatem do miasta sojuszniczego. Zgodnie z przekazanymi nam informacjami przez *SHA*, bitwa pod Emesą miała wymiar niemalże mistyczny i była związana z boską interwencją *Sol* za sprawą to którego bitwa u bram Emesy została wygrana⁶⁵⁷. Zgodnie z tym źródłem walkom pod Emesą miała

⁶⁵¹ *SHA*, Aur. 25,1-3, Hieronim ze Strydonu, *Chron.* 2290,3, A.D.273 (263 Olimpiada), Festus, *Brev.*, XXIV,1

⁶⁵² Zos. I, 50-53

⁶⁵³ R. Suski, *Aurelian a zaćmienie słońca w 272 roku*, U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze, t. XI, 2012, s. 169

⁶⁵⁴ Zos., I, 53

⁶⁵⁵ Zos., I, 54

⁶⁵⁶ Nie był to pierwszy raz kiedy Zenobia szukała schronienia w Emesie. Jak pisze Zos. (I, 51) w Emesie schroniła się również po przegranej bitwie w okolicach Antiochii, która miała miejsce tuż przed opisywanymi wydarzeniami.

⁶⁵⁷ *SHA*, 25,3-6

towarzyszyć „boska postać”⁶⁵⁸. Kiedy Aurelian po przybyciu do Emesy udał się do świątyni Elagabala, by złożyć tam zwyczajowe ofiary, zobaczył tam to samo bóstwo. Miało go to skłonić, zgonie z tym co czytamy w *SHA*, do odnowienia emesańskiej świątyni. Żadne inne źródło opisujące bitwę pod Emesą nie wspomina o restauracji świątyni ani o boskim aspekcie tego wydarzenia. Opis wizji Aureliana jest więc raczej retorycznym zabiegiem i propagandową odpowiedzią na analogiczna wizję Konstantyna Wielkiego, na co słusznie zwrócił uwagę T. Kotula⁶⁵⁹.

Faktem jest jednak, że po ostatecznym pokonaniu Palmyry cesarz w 274 r. ustanowił państwowy kult *Sol Invictus*. Nie można jednak dopatrywać się bezpośredniego związku tego kultu z wydarzeniem z Emesy. Nie ma jednoznacznych dowodów na identyfikację lokalnego bóstwa z *Sol Invictus*⁶⁶⁰. Emesańskie zwycięstwo mogło być jednak potraktowane jako uzupełnienie wcześniej już zapoczątkowanego kultu *Sol Invictus*, którego ślady pozostały w legendach awersów monet wybitych przez Aureliana przed rokiem 274⁶⁶¹.

Po bitwie pod Emesą i wycofaniu się Zenobii do Palmyry Aurelian podążył za nią. Po ostatecznym pokonaniu Palmyry wrócił do Emesy w nimbie zwycięstwa prowadząc ze sobą co znakomitszych jeńców. Zatrzymał się w Emesie, aby tam dokonać sądu na swoich wrogach. Zenobia i jej syn prawdopodobnie nie zostali skazani na śmierć⁶⁶², zginął natomiast obarczony winą za wywołanie konfliktu Kasjusz Longinus⁶⁶³.

Postać wspomnianego wyżej **Kasjusza Longinusa** (ok. 213-273 r.) jest bardzo ciekawa i również jest związana z Emesą⁶⁶⁴. Kasjusz był siostrzeńcem Frontona z Emesy - znanego retora⁶⁶⁵. Jego matka była Syryjką, mieszkała również w Emesie. Longinus

⁶⁵⁸SHA, A, 25

⁶⁵⁹T. Kotula, *Aurelian i Zenobia...*, s. 105-106

⁶⁶⁰Zob. H. Seyrig, *Le culte du Soleil en Syrie à l'époque romaine...*, s. 337

⁶⁶¹Zob. T. Kotula, *Aurelian i Zenobia...*, s. 135, RIC V, Aurel, 371 czy RIC VI, Aurel 319.

⁶⁶²Zenobia brała podobno udział w triumfie cesarza w Rzymie gdzie była prowadzona w złotych kajdanach zob. m.in. są, A, 34,3, Aur. Vict., *Caes.*, XXV,5, Eutropiusz IX, 13,2, Hieronim ze Strydonu, 2290,3, A.D.274 (263 Olimpiada). Wg innych Zenobia zmarła podczas podróży w drodze do Rzymu (Zos. I,59) lub też po udziale w triumfie dożyła swoich dni u boku rzymskiego senatora którego poślubiła (Tyr. Trig. 27,2; 30, 27, Eutropiusz IX 13,2). Przy czym udział w triumfie Aurelia nie wyklucza oczywiście spokojnego życia w darowanej jej posiadłości.

⁶⁶³Zos. I, 56, Vita 28,4 i 30, 1-3

⁶⁶⁴Źródła wspominają nim kilkakrotnie, zob. np. *SHA Aurelian*, 27,30; Porfiry *Vit Plot* 19-20; Zosimus I,56 i.in. Dzieła Longinusa zostały wydane W.R. Roberts, *Longinus on the sublime: the Greek text edited after the Paris manuscript with introduction, translation, facsimiles and appendices*, Cambridge 1907

⁶⁶⁵O Frontonie pisze Liber Suda, zob. Suda Φ (phi) 735: Φρόντων, Ἐμισσηνός, ῥήτωρ, γεγονώς ἐπὶ Σευήρου τοῦ βασιλέως ἐν Ῥώμῃ. ἐν δὲ Ἀθήναις ἀντεπαιδεύσε Φιλοστράτῳ τῷ πρώτῳ καὶ Ἀψίνῃ τῷ Γαδαρεῖ. ἐτελεύτησε δὲ

studiował filozofię Platona i był autorem wielu filozoficznych rozpraw z których zachowały się zaledwie fragmenty. Przyjął posadę na dworze Zenobii zostając jej nauczycielem greki. Zasłynął jako autor mowy pogrzebowej ku czci zabitego męża Zenobii - Odenata. Miał on być również autorem buńczuczego listu, który Zenobia wysłała Aurelianowi jako odpowiedź na jego propozycję, aby poddała się i ocaliła tym sposobem życie⁶⁶⁶. Śmierć Longinusa została bardzo źle odebrana, uważano, że wyrok nie był słuszny i był zbyt pochopny⁶⁶⁷. Postać Kasjusza Longinusa na dworze Zenobii przywołuje na myśl „syryjski dwór” Julii Domny, szczególnie, że również Zenobię otaczało jeszcze kilka osób związanych zarówno z chrześcijaństwem, jak i z judaizmem⁶⁶⁸.

Upadek Palmyry był początkiem upadku Emesy. Obie te osady łączyła ścisła ekonomiczna zależność. Była to zależność typowo gospodarcza, dlatego istnieje spory problem z otworzeniem jej charakteru. Nie ma bowiem źródeł dotyczących tego zagadnienia. Jest jednak oczywiste, że brak karawanowego miasta Palmyry spowodował zmianę szlaków i zepchnął tym samym Emesę do roli drugorzędnej miejscowości.

Muszę podkreślić, że wzrost i upadek Emesy był odbiciem lustrzanym wzrostów i upadków Palmyry. Po ostatecznym zajęciu i zniszczeniu Palmyry przez Aureliana, Emesa podupadła na tyle, że jak pisał Libaniusz z Antiochii „przestała być miastem” (τὴν οὐχέτι πόλιν Εμεσαν)⁶⁶⁹ i pomimo czynionych prób i wysyłanych poselstw straciła już na znaczeniu⁶⁷⁰.

Po pokonaniu Zenobii Aurelian wrócił do Rzymu w nimbie zwycięstwa⁶⁷¹. Na tym kończy się udział Emesy w konflikcie. Nie mamy o niej już żadnych informacji w kontekście powstania w Palmyrze, które miało miejsce w 273 i doprowadziło do ostatecznego upadku tego miasta. Przegrana w tym powstaniu wiązała się z zepchnięciem Emesy do roli drugorzędnego ośrodka na granicy Cesarstwa. Nawet odbudowa Palmyry za Dioklecjana nie mogła już przywrócić dawnej świetności żadnemu z tych dwóch miast.

ἐν Ἀθῆναις, περὶ ἑτῆ γεγονώς: καὶ τῆς ἀδελφῆς Φροντωνίδος παῖδα ὄντα Λογγῖνον τὸν κριτικὸν κατέλιπεν κληρονόμον. ἔγραψε δὲ συχνοὺς λόγους.

⁶⁶⁶O Longinusię piszą: Suda Λ (lambda) 645, SAH, Aurelian, 30, Porphyry, *Vit. Plot.*, Phot., cod. 259, Sopat. Proleg., Aristid., Proclus, ad Plat. Tim., Jerome, *Epist.* 125, Theophylact. *Epist.* 17

⁶⁶⁷SAH, Aurelian, 30

⁶⁶⁸T. Kotula, *Aurelian i Zenobia...*, s. 88

⁶⁶⁹Lib., *Or.*, XXVII, 42

⁶⁷⁰Lib., *Epist.*, 846. Zob. też H. Seyrig, *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese...*, s.185

⁶⁷¹Eutopiusz, r IX, 13,2

Rozdział VIII: Emesa chrześcijańska

Emesa po klęsce Zenobii mocno podupadła. W momencie, kiedy Palmyra została zniszczona, Emesa straciła ważne oparcie jakie dawało jej miasto stymulujące handel w tym rejonie. Brak Palmyry na trasie handlowej musiał oczywiście niekorzystnie odbić się na Emesie, która stopniowo i systematycznie traciła na znaczeniu. Między innymi z tego powodu Emesa, w przeciwieństwie do Edessy czy Damaszku, nie odgrywała wiodącej roli w czasach Bizancjum. Po latach rządów dynastii emesańskiej oraz po chwilowym wzroście jej znaczenia w czasach rzymskich, Emesa pogrążyła się w letargu z którego nie wybudziło jej nadejście chrześcijaństwa.

Dzieje chrześcijaństwa w Emesie są bardzo mało znane. Nie zachowało się żadne źródło dotyczące tego czasu powstałe na terenie miasta. Wiele opowieści mających przybliżyć postacie związane z kościołem w Emesie miało charakter wybitnie hagiograficzny. Zawarte w nich informacje często posiadają jedynie wymiar symboliczny i trudno dopatrzeć się w nich śladów faktów historycznych⁶⁷².

Źródła chrześcijańskie odnotowują aktywność pojedynczych osób związanych z Emesą. Świadczy to o tym, że miasto nadal istniało, a chrześcijaństwo rozwijało się tam powoli ale konsekwentnie. Wśród inskrypcji z Emesy znaleziono ponad 20 z pewnością pochodzących z chrześcijańskich grobów (na 300 znalezionych)⁶⁷³. Tylko kilka z nich jest z pewnością pochodzi z wieków IV-V, reszta nie jest datowana. Inskrypcje chrześcijańskie znaleziono również w rejonie Emesy. Wśród pochowanych poza obrębem miasta chrześcijan zdarzały się imiona proweniencji starotestamentowej np. Abraham⁶⁷⁴, Abramois⁶⁷⁵, Samuel⁶⁷⁶ czy Astar (Ester)⁶⁷⁷. Symbolika nagrobnej ikonografii pozwala nam jednak stwierdzić z całą pewnością, że groby należały do chrześcijan.

⁶⁷²Do takich źródeł należy np. legenda o głowie Jana Chrzciciela czy informacje o wyświęceniu biskupa Emesy przez świętych Piotra i Pawła.

⁶⁷³Są to inskrypcje: IGLS V, 2202, 2204, 2206, 2207, 2209-2011, 2227, 2231, 2234, 2236, 2241, 2247, 2263, 2335, 2358, 2375, 2457, 2461, 2469, 2479 oraz 2501. W większości pochodzą one z V i VI w.

⁶⁷⁴Αβρα[— — —] IGLS V, 2171 (rejon Emesy, niedatowany)

⁶⁷⁵ἐπὶ Ἀβραμ[ε]ίου —] IGLS V, 2651 (rejon Emesy, niedatowana)

⁶⁷⁶Σαμουέλος IGLS V, 2143 (rejon Emesy, niedatowana), w grobie tym spoczywają również inne osoby. Ἰωάννου, Ἰωάννης Βασιλίου czy Ανδρέας

⁶⁷⁷Ἀστρ IGLS V, 2659 (rejon Emesy, 479/480 r.)

Nie jest możliwe, ze względu na skąpe źródła, uchwycenie momentu przyjścia chrześcijaństwa do Emesy. Zmiany następowały powoli i nie dochodziło do żadnych eskalacji konfliktu na tle wyznaniowym. Emesa, podobnie jak Aretuza czy Epifania należała do sufraganatu Damaszku. Przedstawiciele Emesy byli obecni już na soborze w Nicei w 325 roku⁶⁷⁸.

Zwrot w chrześcijańskiej historii Emesy miał nastąpić jednak dopiero później. Wydaje się, że były dwa kluczowe momenty w historii Kościoła w Emesie. Oba z nich mają słabe umocowanie w faktach historycznych. Możemy je traktować jednak jako elementy kształtujące "mityczną" historię chrześcijańskiej Emesy. Pierwszym z nich był pontyfikat biskupa Rzymu wywodzącego się z Emesy Aniceta, drugim cudowne odnalezienie głowy Jana Chrzciciela w klasztorze Spelaeon podlegającym pod Emesę.

O pontyfikacie emesańskiego papieża wiadomo niewiele. **Papież Anicet**, bo o nim mowa, był biskupem Rzymu prawdopodobnie w ok. 157-167 r. Dat tych jednak nie sposób zweryfikować. Wiemy, że Anicet prowadził polemikę z Polikarpem (zwolennikiem tradycji kwartodecymanów) w latach 160-162, więc w tym czasie papież na pewno piastował ten urząd. Spór dotyczył kwestii daty obchodzenia Wielkanocy. Polikarp optował za ustanowieniem tego święta na dzień 14 nissan, Anicet chciał, aby było to święto ruchome i optował za utrzymaniem obchodzenia go niedzielę. Spór ten pozostał nierozstrzygnięty do soboru w Nicei w 325 r.

Anicet sprawował swój pontyfikat w czasach kiedy kiedy Kościół rzymski składał się w dużej mierze z „ludzi Wschodu”⁶⁷⁹. Wiadomości o Anicecie są bardzo skąpe więc można je przytoczyć w całości:

*Anicitus, natione Syrus, ex patre Iohanne, de uico Humisa,
sedit ann. XI m. IIII d. III. Fuit autem temporibus Seueri et Marci, a
consulatu Gallicani et Veteris usque ad Praesente et Rufino. Hic*

⁶⁷⁸Wbrew temu co podaje J.C. Decourt, *L'Émésène chrétienne*, Dossiers Archeologie&sciences des origins, nr CCCIX, 2005/2006 r., s. 66. Zob. *Syriac Miscellanies: Or, Extracts Relating to the First and Second General Councils, and Various other quotations, theological, historical and classical*, tłum. i oprac. B.H. Cowper, Hertford, 1861 oraz R. E. Winn, *Eusebius of Emesa: Church and Theology in the Mid-Fourth Century*, Catholic University of America Press 2011, s. 42

⁶⁷⁹J. Danielou, H.Marrou, *Historia Kościoła*, tłum. M. Tarnowska, tom I, Warszawa 1984, s. 94, E. Ferguson, *Personalities of the early church*, 1993, s. 89-90

constituit ut clericus comam non nutriret, secundum praeceptum apostoli. Hic fecit ordinationes V per mens. Decemb., presbiteros XVIII, diaconos III ; episcopos per diuersa loca numero VIII. Qui etiam obiit martyr et sepultus est in cimiterio Calisti XII kal. Mai. Et cessauit episcopatus dies XVII⁶⁸⁰.

Liber Pontificalis piszą o nim, że pochodził z Syrii (miejscowości *Humisa*) oraz podają, że zabronił noszenia kapłanom długich włosów. Mogło to mieć związek ze zwalczaniem ruchów gnostyckich w tym czasie, ale nie jesteśmy w stanie tego ustalić na podstawie tak lapidarnych informacji jakie posiadamy. Jak widać powyższy tekst jest jedynie skrótowym, encyklopedycznym niemal odnotowaniem pontyfikatu tego papieża. W samej Emesie nie zachował się żaden ślad Aniceta.

1. Biskupi Emesy

Biskupi Emesy byli konsekrowani przez biskupów pochodzących z Fenicji Libańskiej. Materiał źródłowy dostarcza nam informacji o następujących osobach duchownych z Emesy: Sylwianusie, Euzebiuszu, Pompejanie, Uraniuszu, dwóch Pawłach oraz świętych: Romanosie, Julianie oraz Szymonie.

Na podstawie źródeł mogę odtworzyć w przybliżeniu listę emesańskich biskupów w omawianym okresie. Wygląda ona następująco:

Biskup	Daty sprawowania urzędu
<i>Chresimos</i>	<i>I w.</i>
<i>Postać legendarna</i>	
Sylwianus	Ok. 250-305
Anatolius	do 341
Euzebiusz	ok. 300-359
Paweł I	ok. 367
Cyriak	ok. 402-417
Paweł II	Ok 440

⁶⁸⁰*Liber Pontificalis*, Ancientus, 1-2, 149-153, ed. L. Duchesne, t. I-II, Paris 1886-1892

Pompejan	443, zm. ok. 444r.
Uraniusz	Po 444 r., do przynajmniej 451
452: ustanowienie w Emesie autokefalicznego biskupstwa	
Nemezjusz	Koniec IV w.
Theodorus	V w.

Pierwszym biskupem Emesy był rzekomo bliżej nieznany Chresimos, który miał być konsekrowany przez samych Piotra i Pawła. Według legendy był on założycielem pierwszego kościoła w Emesie. Żadne źródła nie potwierdzają jednak tych późniejszych przekazów⁶⁸¹.

Bardziej wiarygodne informacje o początkach chrześcijaństwa w Emesie pochodzą od Euzebiusza z Cezarei i dotyczą czasów panowania Dioklecjana. Autor ten w swojej *Historii Kościoła* dwukrotnie wspomina pierwszego biskupa Emesy **Sylwianusa** (Σιλβανός)⁶⁸², który poniósł męczeńską śmierć. Został on rzucony, wraz z innymi męczennikami, „jako pokarm dla zwierząt” w Emesie⁶⁸³. Towarzyszyli mu dwaj inni chrześcijanie Tyrannion biskup Tyru oraz Zenobiusz prezbiter z Sydonu. Sylwianus w momencie swojej męczeńskiej śmierci był według słów Euzebiusz starszym mężczyzną, który urząd biskupi w Emesie sprawował z powodzeniem przez 40 lat. Jego śmierć przypadła na lata 284-305. Objął więc urząd biskupi prawdopodobnie w połowie III w.

Anatolius (łac. *Anatolius Emisemus*) był drugim biskupem Emesy. Posiadamy informacje, że reprezentował on miasto jako jeden z biskupów fenickich na soborze w Nicei w 325 roku oraz synodzie w Antiochii w 341 r gdzie podpisał ustalone przez synod *credo*⁶⁸⁴. Biskup zmarł zaraz po powrocie z Antiochii w tym samym roku, w którym odbył się synod⁶⁸⁵.

⁶⁸¹J. C. Decourt, *L'Émésène chrétienne*, Dossiers Archeologie & Sciences des origins, nr 309, 2005 r-2006 r., s. 66

⁶⁸²Euzebusz z Cezarei, *Hist. Ecc.*, IX,6,1 oraz VIII,13,3 Zob. też Theophan 9, Le Quien Or. Christ II, 837

⁶⁸³Ὦν τρεῖς ἐν Ἐμίση πόλει τῆς Φοινίκης Χριστιανούς σφᾶς ὁμολογήσαντες, θηρίων βορᾶ παραδίδονται: ἐπίσκοπος ἦν ἐν τούτοις Σιλβανός, τὴν ἡλικίαν ὑπέργηρος, ἐν ὅλοις ἔτεσιν τεσσαράκοντα τὴν λειτουργίαν διηγουκός. Euzebusz z Cezarei, *Hist. Ecc.* VIII,13,3

⁶⁸⁴Zob. *Syriac Miscellanies: Or, Extracts Relating to the First and Second General Councils, and Various other quotations, theological, historical and classical*, tłum. i oprac. B.H. Cowper, Hertford, 1861 oraz Robert E. Winn, *Eusebius of Emesa: Church and Theology in the Mid-Fourth Century*, 2011, s. '42

⁶⁸⁵R. Hennings, *Eusebius von Emesa und die Juden...*, s. 244

a. Euzebiusz z Emesy

Jednym z dwóch znanych poza Emesą biskupów z tego miasta był Euzebiusz (Ἐμεσηνὸς Εὐσέβιος, Eusebius Emesenus), teolog i kaznodzieja. Był on autorem licznych biblijnych komentarzy, kazań oraz prac o charakterze teologicznym i dogmatycznym. Żył w przybliżeniu w latach 300-359.

Euzebiusz pisał po grecku. Ze źródeł wynika, że jego dorobek był znaczny. Część z jego dzieł wymienia m.in. Hieronim ze Strydonu⁶⁸⁶, który, oprócz komentarzy do Listów do Galatian czy kazań, wspomina również dzieło Euzebiusza skierowane przeciw Żydom, poganom i antypapieżowi Nowacjanowi. Teodoret z Cyru w swoim dziele *Ἀιρετικῆς κακομυθίας Ἐπιτομή* (*Haeticarum fabularum compendium - Kompendium o mitach heretyków*) wspomina o pracach Euzebiusza skierowanych przeciwko manichejczykom oraz marcjonizmowi⁶⁸⁷. Natomiast monofizyta Philoksenusz (Xenaias) biskup Hierapolis (Mabuga) opisuje prace Euzebiusza poświęcone wierze, które mogły stanowić źródło dogmatycznych fragmentów dzieła Teodoreta *ἔρανος* (*Eranistes – Żebrak*)⁶⁸⁸.

Do naszych czasów zachowały się jedynie fragmenty prac Euzebiusza⁶⁸⁹. Znamy je

⁶⁸⁶Hieronim ze Strydonu, *De Viris Illustribus*, XCI: *Eusebius, Emesenus episcopus, elegantis et rhetorici ingenii, innumerabiles, et qui ad plausum populi pertinent, confecit libros, magisque historiam secutus, ab his qui declamare volunt, studiosissime legitur, e quibus vel praecipui sunt adversum Judaeos, et Gentes, et Novatianos, et ad Galatas libri decem, et in Evangelia homiliae breves, sed plurimae. Floruit temporibus Constantii Imperatoris, sub quo et mortuus, Antiochiae sepultus est.*

⁶⁸⁷Theodoret,

Ἀιρετικῆς κακομυθίας Ἐπιτομή, I, XXV,26

Ἀπελλῆς μὲν γὰρ τοῖς τοῦ Μαρκίωνος ἀγεννήτοις καὶ ἕτερον προστέθεικε Πύρινον. Οὗτος καὶ ἕτερον βιβλίον συνθείς, Φιλομένης προφητείαν ὠνόμασε. Καὶ τῷ Χριστῷ δὲ περιτέθεικε σῶμα, οὐκ ἀνθρώπου πειον, ἀλλ' ἐκ τῆς τοῦ κόσμου οὐσίας. Πότιτος δὲ, καὶ Βλάστος, καὶ Σύνερωσ, καὶ Πρέπων, καὶ Πίθων, διαφόρων διδασκαλιῶν προέστησαν· οὗτοι δὲ πάντες τὰς ἀφορμὰς ἐκ τῆς Μαρκίωνος ἐσχῆκασιν βλασφημίας. Πλεῖστοι μὲντοι κατὰ τῆσδε τῆς ἀσεβείας συνέγραψαν. Καὶ γὰρ Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, καὶ Θεόφιλος ὁ τῆς Ἀντιοχείας ἐπίσκοπος, καὶ Φίλιππος ὁ Γορτύνης ἐπίσκοπος, καὶ Εἰρηναῖος, οὗ καὶ πρόσθεν ἐμνήστημεν, ἐπίσκοπος Λουγδοῦνου, καὶ Μόδεστος, καὶ Ὠριγένης, καὶ Ῥόδων, καὶ Ἀδαμάντιος, καὶ Ἰππόλυτος, καὶ ὁ Ἐμεσηνὸς Εὐσέβιος, καὶ πάντες ἄριστα καὶ σοφώτατα τῆς βλασφημίας τὴν λύτταν διήλεγξαν. Κς'.—Περὶ Μάνεντος.

⁶⁸⁸Zob. J. S. Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, II. 28. Chodzi o fragment: *Dial.*, III. Zob. *The Discourses of Philoxenus, Bishop of Mabbogh*, t. I-II, London 1894; *Vaschalde, Three Letters of Philoxenus, Bishop of Mabbogh (485-519): being the letter to the monks, the first letter to the monks of Beth-Gaugal, and the letter to Emperor Zeno, with an English translation, and an introduction to the life, works, and doctrine of Philoxenus (Rome, 1902)*

⁶⁸⁹Najnowsze wydanie dzieł Euzebiusza: M. Buytaert, *L'héritage littéraire d'Eusèbe d'Emèse (tom I) oraz Discours conservés en Latin* (tom II).coll. Bibl. du Muséon 24, 1949

z odpisów greckich i katen⁶⁹⁰ oraz późniejszych przekładów na armeński⁶⁹¹, syriacki⁶⁹² i łacinę⁶⁹³.

W roku 1914 w francuskim mieście Troyes É. M. Butyaert odkrył rękopis zawierający łaciński przekład niektórych kazań, które można przypisać Euzebiuszowi z Emesy⁶⁹⁴. W Armenii natomiast znajduje się kolekcja kazań z których fragmenty z pewnością są autorstwa Euzebiusza z Emesy, ale trudno je jednoznacznie wydzielić ponieważ pomieszane są z kazaniem innego teologa Severiana z Gabali⁶⁹⁵. W ostatnich latach ukazały się nowe opracowania tekstów Euzebiusza, które zostały niejako wyłuskane przez filologów z różnych katen i zbiorów kazań łacińskich⁶⁹⁶. Dzięki tej olbrzymiej filologicznej pracy jesteśmy dzisiaj w stanie, przynajmniej szcątkowo odtworzyć poglądy biskupa. Wiele z nich jest zbieżnych z poglądami jego mentora Euzebiusza z Cezarei.

Euzebiusz posługiwał się w swoich pismach terminologią sprzed Soboru Nicejskiego, a jego przyjaźń z Grzegorzem z Laodycei, Euzebiuszem z Cezarei, biskupem Neroniady Narcyzem oraz Patrophilusem była dla wielu sygnałem, iż Euzebiusz był sympatykiem arianizmu, a przynajmniej podzielał niektóre z poglądów arian, sam nie będąc arianinem⁶⁹⁷.

⁶⁹⁰Są to fragmenty *Commentary on the Octateuch* opublikowane przez Françoise Petit w ramach serii *Traditio Exegetica Graeca* (Leuven)- Petit, Françoise, *Les fragments grecs d'Eusèbe d'Émèse et de Théodore de Mopsueste: l'apport de Procope de Gaza*, *Le Muséon* 104:3-4 (1991): 349-354.

⁶⁹¹*Eusèbe d'Émèse Commentaire de l'Octateuque*, éd. V. Hovhannessian, Venice, 1980, H. J. Lehmann, An Important Text, Preserved, MS Ven. Mekh. no. 873, Dated A.D. 1299 (Eusebius of Emesa's Commentary on Historical Writings of the Old Testament), T. Samuelian and M. Stone (edd.), *Medieval Armenian Culture* (University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies; Chico CA, 1983). Zob. też R. B. Ter Haar Romeny, *op. cit.*, s. 140

⁶⁹²W. Wright, *Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum*, ii. 837, London, 1871.

⁶⁹³Po łacinie zachowały się fragmenty Euzebiusza w *katenuch*: J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus (series Graeca)* oraz dwie homilie opublikowane w *Opuscula XIV. Eusebii Pamphili*, Paris, 1643 i przypisywane błędnie Euzebiuszowi z Cezarei (co udowodnione zostało w publikacji: J.C. Thilo, *Ueber die Schriften des Eusebius von Alexandrien und des Eusebius von Emisa*, Halle, 1832, s. 64, 79 – dostępna w wersji elektronicznej na stronie Google Books: http://books.google.pl/books?id=foXxaZYyq8C&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Tymczasem przypisywane Euzebiuszowi z Emesy teksty opublikowane w *Bibliotheca maxima patrum*, Lyons, 1677-1707, t. VI, 618-622 nie są jego autorstwa.

⁶⁹⁴É. M. Buytaert, *L'héritage littéraire d'Eusèbe d'Émèse. Étude critique et historique. Textes*, (Louvain: Bureaux de Muséon, 1949); *Eusèbe d'Émèse. Discours conservés en latin. Tome premier: La collection de Troyes (Discours I à XVII); Tome second: La collection de Sirmond (Discours XVIII à XXIX)* (Louvain: Spicilegium Sacrum Lovaniense, 1953-1957).

⁶⁹⁵Czasami zresztą jest on błędnie utożsamiany z Euzebiuszem z Emesy lub też również błędnie traktuje się go jako biskupa Emesy, którym nigdy nie był.

⁶⁹⁶Na temat nowych opracowań i przekładów zob. R. Hennings, *Eusebius von Emesa und die Juden...*, s. 240 (bibliografia dot. tego tematu *Ibidem*- przypis 5)

⁶⁹⁷Euzebiusz podzielał poglądy arian w zakresie kwestii Trójcy Św. Zob. R. B. Ter Haar Romeny, *op. cit.*, s. 12

Teodoret z Cyru w dialogu III *Eranistes* nazywa go wprost arianinem⁶⁹⁸. Podczas gdy poglądy Euzebiusza na sprawę arian trudne są do odtworzenia w szczegółach, jednoznacznie możemy stwierdzić, iż był on zwolennikiem szkoły antiocheńskiej⁶⁹⁹.

Euzebiusz w swoich komentarzach wzorował się na rabinicznych responsach i często odwoływał się do hebrajskiego tekstu. Prawdopodobnie nie znał hebrajskiego i w zakresie swoich cytowań korzystał z pomocy osób znających ten język⁷⁰⁰. Pomimo iż Euzebiusz podkreślał wagę oryginalnego hebrajskiego tekstu i wierzył, że należy sięgnąć do źródła, aby dokładnie zrozumieć treść, jego poglądy nie były bynajmniej filosemickie. W miejscowościach, w których żył i tworzył istniały społeczności żydowskie. Jednak Euzebiusz był przekonany, że nie jest możliwe stworzenie „żydowskiego chrześcijaństwa”. Wyrażał on pogląd, że Żydzi odegrali już swoją rolę w historii zbawienia zachowując Biblię dla chrześcijan⁷⁰¹. Dopuszcili się oni jednak zdrady nie przyjmując nauki Jezusa, dlatego obecnie są odrzucani, a chrześcijaństwo w sposób zupełnie naturalny i zgodny z boskim planem zastąpiło judaizm. Podkreślając, że Żydzi odegrali swoją ważną rolę („strażników” Biblii) mógł Euzebiusz z Emesy robić ukłon w kierunku społeczności żydowskich Edessy, Antiochii czy Emesy z którymi musiał na co dzień mieć kontakt⁷⁰².

Euzebiusz z Emesy znał dosyć dobrze te miejscowości bowiem podczas swojego życia niejednokrotnie zmieniał miejsce zamieszkania. Dzieje Euzebiusza spisał biskup Laodycei Syryjskiej Jerzy (Georgios)⁷⁰³. Żywot Euzebiusza jego autorstwa nie zachował się do naszych czasów. Wiemy jednak że Euzebiusz, zwany potem Euzebiuszem z Emesy, urodził się w Edessie, będącej wtedy ważnym miastem dla chrześcijańskich wspólnot, a w szczególności dla syriackojęzycznej społeczności. Po otrzymaniu podstawowego

⁶⁹⁸ Teodoret z Cyru, *Eranistes*, dial. III

⁶⁹⁹ R. B. Ter Haar Romney, *Eusebius of Emesa's Commentary on Genesis and the Origins of the Antiochene School*, W: *The Book of Genesis in Jewish and Oriental Christian Interpretation. A Collection of Essays (Traditio Exegetica Graeca)*, pod red. J. Frishmana, L. Rompay'a, Louvain: Peeters, 1997, s. 125-142.

⁷⁰⁰ R. B. Ter Haar Romney, *op. cit.*, s. 62-63 oraz s. 141-142

⁷⁰¹ Ten pogląd zbliżał go do szkoły aleksandryjskiej zob. R. Hennings, *Eusebius von Emesa und die Juden...*, s. 244-245 oraz R. B. Ter Haar Romney, *op. cit.*, s. 11

⁷⁰² Więcej szczegółowych informacji nt. Podejścia Euzebiusza do Żydów zob. R. Hennings, *Eusebius von Emesa und die Juden...*, s. 240-260

⁷⁰³ Biskup Laodycei Jerzy był uczniem Ariusza, a następnie jego krytykiem. Nigdy jednak nie wyrzekł się podstawowych idei swego mentora. Hołdował poglądom homojużjan nie uznając doktryny o współistnieniu. Zmarł w roku 359. Jego dzieło dotyczące żywotu Euzebiusza z Emesy nie zachowało się i znane jest jedynie z relacji innych zob. Sokrates Scholastyk, *Hist. eccl.*, I, 24 oraz II, 9; Heremiasz Sozomen, *Hist. eccl.*, III, 6.

wykształcenia w swoim mieście⁷⁰⁴ udał się kolejno do Cezarei, Antiochii (ok. 330 r.) i Aleksandrii (ok. 333 r.) gdzie studiował teologię, prawo i nauki ścisłe⁷⁰⁵.

Po synodzie w Antiochii w roku 341, na którym utrzymano w mocy postanowienia synodu w Tyrze z 335 r.⁷⁰⁶ Euzebiuszowi powierzono biskupstwo Aleksandrii. Jak pisze Heremiasz Sozomen, liczone, że Euzebiusz, który miał opinię „człowieka wielkiej ogłady i niezrównanego mówcy”⁷⁰⁷ nakłoni wiernych do odwrócenia się od Atanazego⁷⁰⁸. Euzebiusz jednak odmówił przyjęcia tej posady, wiedząc, że nie będzie dobrze widziany w tym mieście. Mieszkańcy Aleksandrii z pewnością, jak słusznie spekulował, nie przyjęliby go przychylnie. Znane były już przecież przypadki zamieszek, które pociągnęły za sobą ofiary w ludziach, kiedy biskupem tego miasta został Atanazy⁷⁰⁹. Ostatecznie biskupem Aleksandrii został Grzegorz z Kapadocji⁷¹⁰.

Euzebiusz zdecydował, że obejmie biskupstwo Emesy, która w tym czasie nie była znaczącym ośrodkiem. Liczył zapewne, że pozostające na uboczu miasto ominą konflikty i napięcia tego czasu. Nadarzyła się ku temu okazja w roku 341, kiedy to zmarł biskup Emesy Anatolius. Euzebiusz udał się do miasta, w którym jednak nie pozostał długo. Został bowiem oskarżony o uprawianie astrologii i ostatecznie musiał opuścić Emesę⁷¹¹. Udał się do Laodycei gdzie spotkał się ze swoim późniejszym biografem Jerzym. Razem podążyli do Antiochii gdzie, dzięki pomocy Flaccillusa⁷¹² i Narcyza biskupa Neroniady, Euzebiusz mógł powrócić do niedawno opuszczonej Emesy. Ciąg oskarżeń jednak nie ustał. W Emesie

⁷⁰⁴Zarówno świeckiego jak również chrześcijańskiego: (...) ἔχ νέου δέ χατά πάτριου ἔθος τοὺς ἱεροὺς ἔχμαθῶν λόγους μετὰ ταῦτα χαί τὰ παρ Ἑλλησιν ἐξεδιδάχθη παιδεύματα, διδασκάλοις τοῖς ἐνθαδς τότε οὖσι φοιτησας. (Heremiasz Sozomen, *Hist. eccl.*, III, 6). Zob. też Sokrates Scholastyk, *Hist. eccl.*, II,9.

⁷⁰⁵Heremiasz Sozomen, *Hist. eccl.*, III, 6

⁷⁰⁶Walczący z arianizmem Atanazy został odsunięty od biskupstwa w Antiochii.

⁷⁰⁷εὖ μάλα πολιτευόμενοι χαί λέγειν κράτιστοι ὄντοι, Heremiasz Sozomen, *Hist. eccl.*, III,6

⁷⁰⁸Ωετο γάρ αὐτόν εὖ μάλα πολιτευόμενον, χαί λέγειν χράτιστον δυτα, ραδιως μεταστησαι τοὺς Αιγυπτίους της περε Α0ουάσιον εὐνοιας.(Heremiasz Sozomen, *Hist. eccl.*, III,6). Atanazy był biskupem Aleksandrii, ale został osunięty przez swoich oponentów, ponieważ był zagorzałym przeciwnikiem arian.

⁷⁰⁹Zob. Heremiasz Sozomen, *Hist. eccl.*, III, 5

⁷¹⁰ Sokrates Scholastyk, *Hist. eccl.*, 200. Atanazy wrócił do Aleksandrii jako biskup tego miasta dopiero po śmierci Grzegorza w roku 345.

⁷¹¹Dokładnie o uprawianie apotelesmatyki (ἀποτελεσμα): Ἐνταῦθα στάσιν ὑπομείνας διεβάλλετο γάρ ἀσχεισθαι της ἀστρονομιας, ὁ μέρος ἀποτελεσματιχῶν χαλοῦσι(...) Heremiasz Sozomen, *Hist. eccl.*, III,6. Sokrates Scholastyk II,90 pisze natomiast, iż uprawiał astrologię: Διαστασιασάντων δέ τῶν Ἐμισσηῶν ἐπὶ τῇ χειροτονία αὐτοῦ – ἐλοιδορεῖτο γάρ ὡς μαθηματικὴν ἀσκούμενος – φυγῆ χρηται. Zob. też. E. Wipszycka, Kościół w świecie różnego antyku, Warszawa 1994, s. 192

⁷¹²Heremiasz Sozomen nazywa go Plaketos (*Hist. eccl.*, III,5), a Sokrates Scholastyk, *Hist. eccl.*. Flakillos (197).

zarzucono Euzebiuszowi tym razem, iż jest zwolennikiem Sabeliusza⁷¹³. Sabeliusz faktycznie miał sporo zwolenników w tym rejonie, a jego późny modalizm został przyjęty ze zrozumieniem w tym rejonie. Euzebiusz pozostawał jednak w opozycji do Sabeliusza co czyni oskarżenia jeszcze bardziej absurdalnymi⁷¹⁴.

Trudno powiedzieć na jakiej podstawie oskarżono Euzebiusza o uprawianie astrologii. Mogło być tak, że kazania Euzebiusza wyprzedziły jego samego i dotarły do Emesy zanim ten przyjechał do miasta objąć biskupstwo. W kazaniach Euzebiusza można znaleźć faktycznie zaskakująco dużo odniesień do astronomii. Te fragmenty mogły być impulsem do wysnucia oskarżeń przeciwko biskupowi⁷¹⁵.

Euzebiusz będący osobą bardzo wykształconą i niedążącą do konfrontacji opuścił Emesę i udał się do Antiochii. Nie piastował już później żadnego urzędu i do końca życia zajmował się pracą teologiczną. Zmarł w roku 359 kiedy towarzyszył cesarzowi Konstancjuszowi II podczas wyprawy przeciwko Persom.

Często Euzebiusz z Emesy jest traktowany przez współczesnych badaczy jako ogniwo łączące syriackojęzyczną ludność chrześcijańską Syrii z grecką myślą ówczesnej filozofii Lewantu⁷¹⁶. Wydaje się, że istotnie tak było. Odepchnięcie przez mieszkańców Emesy Euzebiusza może być dla nas sygnałem o antyariańskiej opozycji w mieście, co zresztą potwierdzają późniejsze wydarzenia. Emesa stała się schronieniem dla przeciwnika arian Pawła, szóstego biskupa Konstantynopola. Miasto przyjęło go z otwartymi ramionami gdy w latach 343-344 musiał on uciekać po tym jak Konstancjusz poparł jego przeciwników. Paweł został wygnany z Konstantynopola w 342 roku i powrócił do miasta dopiero w 348 r⁷¹⁷. Po jakimś czasie Konstans na krótko pomógł Pawłowi wrócić na tron biskupi Konstantynopola, z którego ostatecznie usunięto go, a następnie zamordowano ok. 350-351 roku.

Nie można zatem powiedzieć, że Emesa nie brała zupełnie udziału w dogmatycznych

⁷¹³W.A. Beinert, *Sabellius und Sabellianismus als historisches Problem*, W: H.Ch. Brennecke, E.L. Grasmück, Ch. Marksches, Logos, Berlin—New York 1993, s. 124-139; Sokrates Scholastyk, *Hist. eccl.*, 200.

⁷¹⁴Euzebiusz utrzymywał jednak kontakty z następcami Eustachiusza, którego oskarżono o sabelianizm o czym pisze Sokrates Scholastyk, *Hist. eccl.*, zob. II,9

⁷¹⁵Zob. R. E. Winn, *Eusebius of Emesa...*, s.44

⁷¹⁶Zob. cytowana już praca R. B. Ter Haar Romeny oraz R. E. Winn, *The Natural World in the Sermons of Eusebius of Emesa Vigiliae Christianae*, t. LIX, z. 1, 2005, s. 31-53, Robert E. Winn *Eusebius of Emesa: Church and Theology in the Mid-Fourth Century*, Catholic University of America Press, 2011.

⁷¹⁷Sokrates Scholastyk, *Hist. eccl.*, II, 13

sporach. W mieście nie tylko szerzyły się poglądy antyariańskie, ale też działali monofizyci. Wiemy o tym z listu Efrema patriarchy Teopola do bliżej nieznanego Zenobiusza, mieszkańca Emesy. List ten został streszczony przez Focjusza⁷¹⁸. Zenobiusz był sympatykiem akefalitów. Efrema w swoim liście tłumaczył mu, iż nie musi zrywać z Kościołem, nawet w obliczu swoich poglądów. Patriarcha namawia go do pozostania w Kościele⁷¹⁹.

Paweł biskup Konstantynopola, który nie pełnił w Emesie żadnych funkcji i był jedynie ukrywającym się tam zbiegiem, jest czasem mylony z biskupem Emesy Pawłem, żyjącym mniej więcej w tym samym czasie. **Paweł** biskup Emesy (Παῦλος ὁ Ἐμέσῳός), zwany w historiografii Pawłem I, nie był zbyt aktywnym biskupem. Jedyne ślad jaki o nim posiadamy to informacja, że był on obecny na synodzie w Tyanie w roku 367⁷²⁰. Podobnie mało informacji mamy o kolejnym biskupie Emesy **Cyriaku** (Κυριακός). Wspomina go Heremiusz Sozomen. Opisuje on, że Cyriak przebywał podczas pontyfikatu Innocentego I w Rzymie⁷²¹.

Paweł II był siódmym biskupem Emesy, żył prawdopodobnie w latach czterdziestych V w. Zastąpił jako rozjemca w czasach waśni, jakie nastąpiły po soborze w Efezie. Coraz bardziej pogłębiający się rozłam pomiędzy szkołami aleksandryjską i antiocheńską nie został ostatecznie zażegnany po tym, jak w roku 431 potępiono nestorianizm. Spór trwał kolejne dwa lata. Paweł II z Emesy był mediatorem pomiędzy zwaśnionymi stronami. Podobnie jak grecki biskup Akacjusz z Beroi podjął się trudnej misji pogodzenia antagonistów.

Uczestniczył w spotkaniu zorganizowanym w Chalcedonie przez Teodozjusza. Był też łącznikiem pomiędzy Janem z Antiochii, a Cyrylem⁷²². Wiózł on list od Jana, w którym ten wyraził gotowość do pojednania z Cyrylem, ale jednocześnie w dalszym ciągu potępiał anatematyzmy Cyryla⁷²³. Paweł wywiązał się ze swojego obowiązku i dostarczył korespondencję do Aleksandrii. Do pojednania jednak, jak wiadomo, nie doszło.

⁷¹⁸ Phot., cod. 228, o akefalitach zob. Phot., cod. 225

⁷¹⁹ Zenobiusz był zwolennikiem innego zakończenia Trisagionu. Według niektórych interpretatorów niedopuszczalnego. Eframa stoi jednak na stanowisku iż Zenobiusz nie popełnia grzechu więc może pozostać w Kościele.

⁷²⁰ Heremiasz Sozomen, *Hist. eccl.*, VI, 12

⁷²¹ Zob. Heremiasz Sozomen, *Hist. eccl.*, VIII, 26

⁷²² Phot., cod. 229 oraz 230

⁷²³ Zob. Ewagriusz, *Hist. eccl.*, I, 6, 10-11

Kolejny biskup Emesy **Pompejan** znany jest z listu, który wystosował do niego Teodoret z Cyru⁷²⁴. List został napisany najprawdopodobniej ok. roku 443. W liście tym Teodoret prosi biskupa, aby ten zajął się sprawą Celestiaka, który na skutek rabunku popadł w biedę. Prosił go, aby znalazł osoby skłonne pomóc ograbionemu. Nie wiemy jaki finał miała ta sprawa. Pompejan został wyświęcony na biskupa przez Domnosa⁷²⁵. Teksty źródłowe wskazują, iż był on obecny na synodzie w Antiochii w 444 r. W okolicach tej daty należy również usytuować jego śmierć.

W korespondencji Teodoreta z Cyru zachowały się dwa listy do **Uraniusza** biskupa Emesy⁷²⁶. Uraniusz został biskupem Emesy jako następca Pompejana. Przejęcie biskupiej władzy przez Uraniusza nie obyło się jednak bez zaburzeń. Biskupi Fenicji Libańskiej wybrali jako następcę Pompejusza Piotra. Sytuacja była na tyle napięta, że Uraniusz musiał opuścić Emesę i udać się do Teodoreta z Cyru gdzie znalazł schronienie.

Po powrocie do Emesy Uraniusz wysłał do Teodoreta dwa listy w których zaleca w dosadnych słowach biskupowi Cyru rozważyć⁷²⁷. Teodoret odpisał szorstko Uraniuszowi⁷²⁸. Po wyjaśnieniach biskupa Emesy powrócił jednak do przyjacielskiego tonu⁷²⁹.

Uraniusz brał udział w Synodzie Chalcedońskim w 451 roku, gdzie reprezentował Emesę⁷³⁰, zmarł najprawdopodobniej w latach sześćdziesiątych V w.

b. Nemezjusz z Emesy

Nemezjusz był biskupem Emesy. Żył pod koniec IV wieku, ale wzmianki o nim są dużo późniejsze⁷³¹. Jest on autorem dzieła *O naturze ludzkiej* (*Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, De natura hominis*)⁷³². To swoiste kompendium wiedzy było początkowo przypisywane Grzegorzowi z Nyssy. I właśnie jako dzieło Grzegorza było wielokrotnie przekładane z greki na łacinę. Duża liczba przekładów świadczy o wielkiej popularności tego dzieła.

⁷²⁴List 36

⁷²⁵Zob. Teodoret y Cyru, *Epist.*, 112.

⁷²⁶Są to listy nr 122 i 123

⁷²⁷Korespondencja ta miała miejsce przed lipcem roku 450.

⁷²⁸W liście 122

⁷²⁹List 123

⁷³⁰Michał Syryjczyk VIII, 10

⁷³¹Pierwsze wzmianki o Nemezjuszu pochodzą z VII wieku. Pisali o nim Maksym Wyznawca i Anastazego z Synaju. Bibliografia dotycząca Nemezjusza znajduje się w Tefler, E. Gilson, *Historia filozofii chrześcijańskiej w wiekach średnich*, tłum. S. Zalewski, Warszawa 1966, s. 568

⁷³²Nemezjusz z Emesy, *O naturze ludzkiej*, tłum., wstęp i przypisy A. Kempfi, Warszawa, 1982

Wiele wskazuje na to, że Nemezjusz był poganinem, który nawrócił się na chrześcijaństwo. Mimo iż nie mamy o nim wielu informacji możemy przypuszczać, że lata jego działalności przypadają na ostatnie dekady IV wieku o czym świadczą liczne odwołania i polemiki Nemezjusza z biskupami działającymi właśnie w tym czasie⁷³³. Nemezjusz w swoim dziele prezentował typowo pogańską wizję świata i człowieka opierając się na Platonie i Galenie. *O naturze ludzkiej* ma jednak charakter apologetyczny. Skierowane było zapewne do pogan, dlatego autor nie cytował dosłownie Biblii, a raczej ją parafrazował. Powoływał się i komentował Platona, Plotyna, Pitagorasa, Arystotelesa, stoików i epikurejczyków.

Zajmował się on zagadnieniami duszy i ciała, wyobraźnią, intelektem, pamięcią, namiętnością, pożądaniem, gniewem, przyjemnością, impulsami, procesem oddychania, aktami dobrowolnymi i mimowolnymi, spontanicznością i aktami wyboru. Zjawiska psychiczne rozpatrywał Nemezjusz w kontekście anatomii i fizjologii człowieka.

Głosił pogląd, że człowiek składa się z ciała i duszy, która jest samodzielna i nieśmiertelna. Uważał, iż należy poznać naturę duszy, bo to ona włada ciałem i tylko jej poznanie może wnieść człowieka poza jego cielesność.

Ostatnie rozdziały swojego dzieła (rozd. 42-45) poświęcił zagadnieniu opatrności bożej oraz kwestii wolnej woli. Ten fragment jego pracy traktowany był jako oddzielna całość i był czasami wydawany w oderwaniu od całego traktatu. W części tej Nemezjusz w dużej mierze oparł się na Platonie, jednocześnie akcentując swoją przynależność do chrześcijan⁷³⁴.

Jego praca była znana i czytana, ale sama postać Nemezjusza z Emesy na wiele wieków została zapomniana. Trudno powiedzieć, dlaczego tak się stało. Nie wiemy kim był Nemezjusz czy urodził się w Emesie czy tylko przybył do miasta sprawować tam urząd biskupi. Był jednak niezaprzeczalnie ciekawą osobowością w swoich czasach.

Po Nemezjuszu urząd biskupi w Emesie sprawowały jeszcze dwie osoby: biskup

⁷³³Nemezjusz odwołuje się do biskupa Kyzikos Eunomiusa (II,17), Teodora biskupa Mopsuesti (IV,23) czy Apolinariusza z Laodycei (I,1). Wszyscy wymienieni żyli pod koniec IV wieku.

⁷³⁴Więcej na ten temat zob. Sharples, R.W., (1983). *Nemesius of Emesa and some Theories of Divine Providence*, *Vigiliae Christianae*, 37, 141-156.

Theodorus oraz jego następca nieznanymi z imienia. Niestety nie posiadamy o nich żadnych bliższych informacji⁷³⁵.

Biskupi, męczennicy czy nawet emesański papież nie byli jednak tak ważni dla rozwoju chrześcijaństwa w Emesie jak „cudowne odnalezienie” na terenie podlegającym Emesie głowy Jana Chrzciciela. O niecodziennym znalezisku, jakim była bez wątpienia relikwia głowy Jana Chrzciciela, możemy dowiedzieć się z legendy będącej hagiograficznym zapisem życia świętego Juliana z Emesy (o którym również będzie jeszcze mowa)⁷³⁶.

2. Sprawa głowy Jana Chrzciciela

Zgodnie z informacjami zawartymi w żywocie świętego Juliana (Ἰουλιανός), relikwia głowy Jana Chrzciciela została odnaleziona w grocie zlokalizowanej niedaleko Emesy w roku 452⁷³⁷. To cudowne wydarzenie było w istocie drugim znalezieniem głowy Jana Chrzciciela, ponieważ wcześniej ta pożądana relikwia pojawiła się m.in. w Konstantynopolu⁷³⁸. Jednak relikwia znaleziona nieopodal Emesy wyparła niejako pierwszą i stała się obiektem głównego kultu. Data dzienna odnalezienia głowy w Emesie (24 luty) została ogłoszona świętem i cyklicznie organizowano tego dnia uroczystości w Konstantynopolu⁷³⁹.

⁷³⁵W spisie biskupów emesańskich, wśród których nie ma zresztą Nemejusza, widnieją jeszcze dwaj biskupi, którzy działali jednak już w VI w. Pierwszy z nich nie jest znany z imienia, drugi to Theodorus. Zob. Michael Le Quien, *Orbis Christianus*, t. II, s. 839-842

⁷³⁶*La Passion de saint Julien d'Émèse*. Ext. de Analerta Bollandiana, XLVII, 1-2, Bruxelles 1929

⁷³⁷Oczywiście znalezieniu relikwii towarzyszył szereg cudownych wydarzeń, a sam Jan Chrzciciel objawiał się w snach, aby kolejnym osobom wskazać miejsce ukrycia relikwii. O znalezieniu relikwii informuje Marcellinus Comes, *Chronicon*, A.D. 453. Czcigodny Beda informuje jednak że Emesańczycy ukradli tę relikwię z jej grobu w Samarii zob. będą, *Homilia XXIX: Eodem die decollatio S. Joannis baptistae, qui primo in Samaria conditus, tunc in Alexandria, porro caput de Hierosolymis ad Phoeniciar urbem Emissam delatum est*.

⁷³⁸Została ona znaleziona w „pałacu Heroda”. Jednak nastąpiła pomyłka i jako miejsce pierwszego znalezienia wskazano pałac Heroda Wielkiego, a nie Heroda Antypasa gdzie miał zginąć ten święty. Zob. G. Kazan, *The Head of St John the Baptist – the Early Evidence*, 2012 r. Materiały pokonferencyjne konferencji zorganizowanej przez St. John College Oxford, *St John The Baptist Conference 2012* dostępne na stronie <http://www.sic.ox.ac.uk/3758/St-John-The-Baptist-Conference.html> (odczyt 23.08.2012)

⁷³⁹Legendę o głowie Jana Chrzciciela spisał Markellos z Emesy, postać bliżej nieznaną. Znamy ją jedynie z XVII w. francuskiej edycji C. Du Cange'a: *Traite historique du chef de S. Jean Baptiste*, Paris, 1655. Autor legendy jest inną osobą niż jego imiennik Markellos z Emesy wymieniony w żywocie św. Matrony z Perge zob. *St. Matrona of Perge, W: Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives in English Translation...*, s. 15 (oryginalny

Bez wątpienia posiadanie tak cudownej i cennej relikwii było wielką nobilitacją. W roku odnalezienia relikwii ustanowiono w Emesie autokefaliczne biskupstwo⁷⁴⁰. W miejscu gdzie relikwia została odnaleziona wybudowano klasztor zwany Grotą (Spelaeon)⁷⁴¹.

Samą relikwię zdeponowano ostatecznie w kościele w Emesie, który następnie przyjął jako patrona właśnie Jana Chrzciciela. Kościół Jana Chrzciciela mógł być kościołem opisanym przez Heremiasza Sozomena, który pisał, iż w IV w. w Emesie powstał kościół „godny obejrzenia i sławny”⁷⁴².

Przeniesienie relikwii miało miejsce dopiero podczas działań militarnych związanych z ekspansją Marwana II, władcy z dynastii Umajjadów (ok. roku 761)⁷⁴³. Powodem odebrania relikwii klasztorowi i przekazania go Emesie była niezbyt fortunna lokalizacja klasztoru – poza murami miasta, która mogła w wypadku działań wojennych narazić na niebezpieczeństwo zdeponowane tam przedmioty⁷⁴⁴.

Relikwia głowy Jana Chrzciciela musiała silnie oddziaływać na życie chrześcijańskich mieszkańców miasta. Z pewnością ważne miejsce odgrywała w życiu mieszkańców wspomniana bazylika pw. Jana Chrzciciela. Przypuszczam, że znajdowała się ona w miejscu istnienia świątyni solarnej (obecnie na tym terenie znajduje się meczet al Nouri).

Podczas wykopalisk na terenie przylegającym do meczetu al Nouri odkryto dużą mozaikę, która być może przedstawia właśnie bazylikę Jana Chrzciciela w Emesie⁷⁴⁵. Odkrycie tego obiektu zawdzięczamy przypadkowi. Właściciel posesji przylegającej do

---

tekst: *Vita altera*, Patrologia Graeca CXVI, cols. 920-953 oraz see also *Acta Sanctorum*, Nov III, 813-22), ten drugi był diakonem w Emesie w VI w. i poza żywotem tej świętej nie znajdujemy o nim więcej wzmianek źródłowych.

⁷⁴⁰ J. Danielou, H. Marrou, *op. cit.*, s. 295

⁷⁴¹ J. C. Decourt, *L'Émésène chrétienne*, Dossiers Archeologie&sciences des origins, nr 309, 2005 r-2006 r., s. 66

⁷⁴² ἡ ἀξιοθέατος καὶ ἀοιδίμος Ἑμεσίας ἐκκλησία (Heremiasz Sozomen III, 17) – tłumaczenie własne

⁷⁴³ Pisze o tym Teofanes Wyznawca, *Chronographia*, A.D. 761, ed. C.D. Boor, Leipzig 1883-1885, t. II, zob. też J. C. Decourt, *L'Émésène chrétienne...*, s. 66

⁷⁴⁴ J. C. Decourt, *L'Émésène chrétienne*, Dossiers Archeologie&sciences des origins, nr CCCIX, 2005/2006 r., s. 66-67

⁷⁴⁵ Więcej na ten temat zob. N. Saliby, M. Greisheimer, *op. cit.*, s. 383-400

meczetu al Nouri prowadząc prace przygotowawcze pod budowę domu odkrył pozostałości martyrium. Pomimo iż użyte maszyny budowlane poczyniły spore szkody udało się zachować wiele fragmentów mozaik, w tym wspomnianą mozaikę przedstawiającą trzynawową bazylikę oraz kościelną wieżę. Mozaika przedstawiająca bazylikę jest wykonana z dużą dbałością o szczegóły. Pomimo jej złego stanu zachowania widać dokładnie skrupulatność jej twórcy – zob. il. 21.

Mozaikę znaleziono w ośmiokątnej budowli, która została zidentyfikowana jako chrześcijańskie martyrium. Martyrium znajdowało się ok. 3-3,5 m poniżej poziomu dzisiejszego miasta. Zostało wpisane w okrąg o średnicy 15 metrów i zawierało cztery anonimowe groby, biskupów lub męczenników⁷⁴⁶. Odkrywca tego obiektu Nessib Saliby przypuszczał, że martyrium zostało zbudowane ok. V w.⁷⁴⁷. Ściany budowli zdobiły freski (w dużej mierze niezachowane), natomiast podłogę zdobiła wspomniana mozaika wkomponowana w posadzkę zdobioną techniką *opus sectile*.

Odkryte pomieszczenie było miejscem kultu relikwii. Prawdopodobnie wchodziło w skład kompleksu kościelnego św. Jana Chrzciciela. Za panowania Juliana Apostaty pogańska świątynia emesańska jeszcze działała, ale już musiała stawiać opór napierającemu chrześcijaństwu. Jeszcze na początku IV w. żył Euzebiusz, który był strażnikiem betyla (zob. poniżej). W Emesie ustanowiono już w tym czasie biskupstwo.

W V w. na miejscu świątyni (lub jej części) istniał kościół oraz właśnie opisane martyrium. Wtedy też w Emesie zakończyły się prace nad budową drugiego emesańskiego kościoła św. Juliana. Z czasem w przestrzeni miejskiej zostało też wygospodarowane miejsce dla żeńskiego klasztoru, ale nastąpiło to zdecydowanie później, prawdopodobnie u schyłku V w. lub na początku wieku VI⁷⁴⁸.

Prawdopodobnie z głównej chrześcijańskiej świątyni w Emesie pochodzi srebrna

⁷⁴⁶ N. Saliby, M. Greisheimer, *Un martyrium octogonal découvert à Homs (Syrie) en 1988 et sa mosaïque*, *Antiquité tardive*, t. VII, 1999 r, s. 383-400. Warto pamiętać iż martyrium nie jest jedynym odnalezionym miejscem tego typu w Emesie. Na terenie Emesy odkryto również funeralną kaplicę w której pochowano mnichów o greckich i syryjskich imionach zmarłych w latach 459-514.

⁷⁴⁷ N. Saliby, M. Greisheimer, *op. cit.*, s. 383

⁷⁴⁸ Żeński klasztor w Emesie wspomniany jest w żywocie św. Matrony z Perge zob. *St. Matrona of Perge, W: Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives...*, s. 30 która żyła na przełomie V i VI w.

waza, która znajduje się obecnie w Muzeum w Luwrze⁷⁴⁹. Jest to srebrne naczynie pochodzące prawdopodobnie z VI wieku. Na wazie znajdują się wizerunki ośmiu postaci, które można zidentyfikować jako: Jezusa, Marię, św. Jana Chrzciciela, św. Jana Ewangelistę, św. Piotra i Pawła oraz dwóch aniołów. Naczynie zostało wykonane prawdopodobnie w Syrii i z całą pewnością służyło do przechowywania wina mszalnego – zob. il. 22.

Kościół pw. Jana Chrzciciela został zamieniony na meczet, a następnie mocno zniszczony podczas pożaru w 999 r. Ciekawe jest to, że kościół ten nie został zamieniony na meczet od razu po podboju. Zajęto tylko jego część⁷⁵⁰. Jeszcze w VIII w. biskup Willibald odwiedził kościół w którym kiedyś spoczywała głowa świętego Jana i który jak podaje żywot Willibalda został ufundowany przez świętą Helenę żyjącą na przełomie III i IV wieku⁷⁵¹.

Jak wiadomo relikwia nie zagościła na długo w Emesie. Wiemy, że była ona jeszcze w mieście podczas epidemii dżumy ok. rok 855, kiedy to za sprawą „świętej głowy” miasto miało zostać ocalone⁷⁵². Zgodnie z tradycją została ona przewieziona do Damaszku gdzie jest obiektem kultu i znajduje się w chwili obecnej na terenie meczetu⁷⁵³.

Mimo iż chwała chrześcijańskiej Emesy była bardzo efemeryczna, trzeba jednak stwierdzić, iż odnalezienie głowy Jana Chrzciciela zbiega się z dostrzegalną w źródłach zwiększoną aktywnością biskupów z Emesy, którzy zaczęli brać udział w doktrynalnych sporach ówczesnych soborów i synodów.

Na marginesie warto dodać, iż głowa Jana Chrzciciela nie jest jedyną cudownie znalezioną relikwią w Emesie. Drugą jest pasek Najświętszej Marii Panny, który do dzisiaj znajduje się na terenie miasta w Kościele *Umm az-Zinnar* (كنيسة أم الزنار) – zob. il. 24. Pasek był wmurowany w ścianę kościoła, ufundowanego w roku 59. Jest on czczony w kościele syryjskim jako bardzo cenna relikwia, która miała trafić w ręce apostoła Tomasza, a po jego

⁷⁴⁹C. Delvoye, *Byzance, l'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris, Musée du Louvre 1992, n 62, s. 115

⁷⁵⁰O tym, że początkowo zajęto jedynie połowę kościoła pisze Selon al-Muqadassi, X-wieczny kronikarz arabski zob. Ibn Hawqal, *Masalik el Mamalik*, Beyrouth, 1979, s. 162

⁷⁵¹C. H. Talbot, *The Anglo-Saxon Missionaries in Germany, Being the Lives of s. Willibrord, Boniface, Leoba and Lebuin together with the Hodoepericon of St. Willibald and a selection from the correspondence of St. Boniface*, London and New York: Sheed and Ward, 1954, s. 161

⁷⁵²Michł Syrczyk, *Chron.*, IX, XXVIII

⁷⁵³Zanim trafiła do Damaszku miała zostać przewieziona do Chalcedonu i Konstantynopola, by czasowo zostać zdeponowaną w Poitiers. Zob. J. C. Decourt, *L'Émèsène chrétienne...*, s. 66-67

śmierci w Indiach przez Azję centralną dostała się do Syrii⁷⁵⁴.

3. Święci z Emesy

a. Julinan (Elian) z Emesy

Święty Julian (Elian) z Emesy – zob. il. 23, nie jest postacią historyczną. Historia o jego życiu w Emesie i męczeńskiej śmierci wiąże się ściśle ze sprawą relikwii Jana Chrzciciela.

Kiedy zapadła decyzja o przeniesieniu relikwii Jana Chrzciciela z klasztoru do miasta, mnisi w puste miejsce po przeniesionej relikwii umieścili szczątki św. Juliana z Emesy. Nieznany święty miał zginąć wraz z pierwszym biskupem Emesy męczennikiem Sylwianusem. Nie mamy jednak żadnych informacji historycznych mogących potwierdzić taki fakt, a św. Julian z Emesy pojawia się w źródłach dopiero w momencie przeniesienia relikwii św. Jana Chrzciciela⁷⁵⁵. Nie jest to przypadkowe.

Do dzisiejszego dnia zachowały się dwa rękopisy żywotu tego świętego: gruziński⁷⁵⁶ oraz arabski⁷⁵⁷. Kult św. Juliana jest bardzo lokalny, a zaskakująca analogia do żywotu św. Juliana z Anazarbus pozwala sądzić, iż to właśnie żywot tego ostatniego świętego został przerobiony w VII wieku, kiedy to pilnie poszukiwano jakiegoś lokalnego świętego. Świętego mogącego podtrzymać ruch pielgrzymkowy do klasztoru Groty (Spelaeon), ukrócony po zabraniu stamtąd relikwii św. Jana Chrzciciela. Niespokojne czasy Marwana II nie sprzyjały możliwości pozyskania bardziej spektakularnych relikwii zdecydowano się zatem na ustanowienie kultu bliżej nieznanego św. Juliana z Emesy.

Julian pochodził, zgodnie z jego hagiograficznym życiorysem, z bogatej pogańskiej rodziny zamieszkałej w Emesie. Podobnie jak w przypadku innych tego typu historii, również w przypadku Juliana biograf pokazuje nam jego nieugiętą postawę i męczeńską śmierć. Zgodnie z podaniem jego ojciec (o imieniu Hastaris ew. Fastaris) pełnił ważne

⁷⁵⁴Historia ta opisana została w broszurze: *Excerpts from a Patriarchal statement on the Girdle of Our Lady the Virgin Mary in the Church of Homs – Syria*, Homs 1953 autorstwa Mor Ignatius Aphrem I

⁷⁵⁵P. Peeters, *La Passion de S. Julien d'Emese*, *Analecta Bollandiana*, XLVII, 1929, s. 54, V. Candea, *Une oeuvre d'art melkite: l'icône de Saint-Elian de Homs, Syria*, t. LXIX, z. 1-2, 1972, s. 223

⁷⁵⁶K. Kekelidze, *Monumenta hagiographica georgica*, t. I, Tibilisi 1918, s. 118-124

⁷⁵⁷L. Cheiko, *Catalogue raisonne des manuscrits de la Biblioteque Orientale*, *Melanges de l'Universitete Saint-Joseph*, 11, 1926, s. 280-281

funkcje w Emesie. Sam Julian nie wiadomo w jakich okolicznościach przeszedł na chrześcijaństwo. Będąc chirurgiem leczył swoich pacjentów za darmo i znany był ze swojej filantropii. Jego szlachetne zachowanie budziło zazdrość i zawiść innych chirurgów, którzy starali się szkalować jego dobre imię.

Ojciec Juliana będąc poganinem w drakoński sposób starał się skłonić syna do porzucenia wyznawanej przez niego religii. Doprowadził do aresztowania trzech osób: biskupa Sylwianusa, diakona Łukasza i lektora Mokimosa⁷⁵⁸. Kazał ich torturować. Julian wchodził do więzienia by opatrywać rany swoich przyjaciół. Kiedy został na tym przyłapany, ojciec również jego pojmał, torturował oraz kazał mu przyglądać się śmierci przyjaciół. Ostatecznie Julian zmarł po strasznych torturach, oddając swoją duszę Bogu⁷⁵⁹. Jego taumaturgiczne relikwie były następnie obiektem kultu.

Oprócz klasztoru, miejscem kultu Juliana z czasem stał się nazwany jego imieniem, a zbudowany już w VI wieku kościół Deir Mar Iljan. Znajdują się w nim unikatowe freski oraz ślady mozaik z wieków VI-XII (odkryte dopiero w 1970 r.) oraz trumna z relikwiami tego świętego, ufundowana zgodnie z tradycją przez biskupa Pawła⁷⁶⁰.

Renowacja kościoła w 1973 r. przysporzyła temu sanktuarium nowych pielgrzymów. W okolicach kościoła odkryto też hypogeum gdzie w wiekach III-VII chowano chrześcijańskich mieszkańców miasta. Świadczą o tym pozostałości mozaik, naczyń liturgicznych i szklanych przedmiotów (wszystkie zostały przejęte przez Muzeum w Damaszku). Same hypogeum zostało zabezpieczone i zamknięte, bo istniała realna groźba zawalenia się tego obiektu.

b. Romanos (Romanus) Meldos

Romanos (Romanus) Meldos (Ῥωμανός ὁ Μελωδός) znany jest jako autor hymnów i pieśni religijnych. Jego przydomek Μελωδός oznacza „*pieśniarz*”. Przydomek ten tłumaczony był czasami na język polski jako „*hymnograf*”.

Święty ten miał urodzić się w żydowskiej rodzinie w Emesie pod koniec V w. Już

⁷⁵⁸Wszystko wskazuje na to, że te trzy postacie były historyczne (będzie o nich jeszcze mowa poniżej). Wplecenie ich w historię św. Juliana miało uwiarygodnić tę opowieść.

⁷⁵⁹V. Candea, *op. cit.*, s. 221-222

⁷⁶⁰*Ibidem*, s. 224.

jego rodzina została nawrócona i przyjęła chrześcijaństwo. Sam Romanos został ochrzczony w młodym wieku i zasłynął jako „wielki piewca bożej miłości”.

Początkowo pełnił funkcje pomocnicze w kościele: zapalał świece i przygotowywał salę do mszy. Następnie wyjechał do Beirutu, gdzie został wyświęcony na diakona i pozostawał w Kościele Zmartwychwstania. Pełnił również funkcję zakrystiana w Konstantynopolu. Podania hagiograficzne mówią, że mimo raczej miernego głosu asystował z wielkim oddaniem śpiewom w swoim kościele. Zgodnie z tradycją miała mu się ukazać we śnie Matka Boska, która powierzyła mu zwój papirusu. Zgodnie z jej poleceniem Romanos zjadł papirus. Następnego dnia natchnięty przez wydarzenia minionej nocy zaśpiewał w kościele pieśń będącą akatystem. Pieśń ta znana jest do dzisiaj i została włączona do bożonarodzeniowej liturgii Prawosławnego Kościoła Syryjskiego.

Romanos był znanym autorem słów hymnów i kompozytorem muzyki sakralnej towarzyszącej tym utworom. Teksty jego hymnów nawiązywały do obrazów z życia codziennego, zawierały np. opisy przyrody czy uprawy ziemi. Dzięki w miarę prostym i wyraźnym obrazom z codziennych wydarzeń hymny mogły być zrozumiane przez nawet niewykształconych ludzi. Język, którym się posługiwał nie był skomplikowany, a utworom zawsze towarzyszyła muzyka. Było to związane z ich użytecznym, ceremonialnym charakterem.

Do naszych czasów zachowało się ok. 80 pieśni, które są mu przypisywane⁷⁶¹. Utwory te stanowią podwaliny wschodniego kultu maryjnego. Jego hymn *Dix Vierges*, znany obecnie z zaledwie jednego manuskryptu⁷⁶², pozwala na ustalenie w miarę dokładnej daty jego powstania. Ponowna krytyczna lektura tego tekstu dokonana przez Pierra Louisa Gatiera⁷⁶³ pozwala nam ustalić datę powstania tego tekstu na czas tuż po roku 502, kiedy to Syrię nawiedziło trzęsienie ziemi, którego reminiscencje widoczne są w utworze⁷⁶⁴.

⁷⁶¹Greckie wydanie zob. J. Grosdidier de Matons, *Romanos le Melode. Hymnes I-V* (Sources Chrétiennes 99, 110, 114, 128, 283; Paris, 1964-1981). Zostały one również wydane we francuskim tłumaczeniu zob. *Romanos la Melode, Hymnes*, t. I-V, Paris, 1964-1981 oraz angielskim M. Carpenter, *Kontakia of Romanos, Byzantine Melodist*, Columbia, t. I-III, 1970-1973 i R.J. Schork, *Sacred Song from the Byzantine Pulpit*, Gainesville 1995.

⁷⁶² Patmiacus 213 z XI wieku

⁷⁶³Zob. Pierre-Louis Gatier, *Un seisme element de datation de l'oeuvre de Romanos le Melode*, Journal des savants, t. I-III, 1983, s. 229-238.

⁷⁶⁴Autor zwraca uwagę na błędne odczytywanie nazwy własnej Πτολεμαίους jako Ptolemeusze, zamiast Ptolemais (alternatywna nazwa miasta Akki). Ptolemais zostało dotknięte trzęsieniem ziemi wraz z Tyrem oraz Karmelem w 502 r. Zob. też M. R. Sbeinati, R. Darawcheh, M. Mouty, *The historical earthquakes of Syria: an analysis of large and moderate earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D.*, Annals of Geophysics, t. XLVIII, z.3,

Romanos jest patronem kościelnych śpiewaków, a Syryjski Kościół Prawosławny wspomina go 1 października. Podczas gdy Romanos urodził i wychował się w Emesie, ale później nie miał już związków w miastem kolejny emesański święty Szymon Szalony przybył do Emesy, by tam działać i umrzeć.

c. Szymon (Symeon) Szalony z Emesy

Szymon Szalony z Emesy (Συμεών τὸς Ἐμεσηός) znany jest z dwóch źródeł. Pierwszy raz w pojawia się w *Historii Kościoła* Ewagriusza Scholastyka⁷⁶⁵. Ewagriusz datuje opisywaną historię na czasy Justyniana. Przytacza trzy historie z życia tego świętego, które zresztą przeczytać możemy również w utworze Leoncjusza. Opisuje on Szymona Szalonego - człowieka, który ukrywa swoją świętość za pozornie szalonymi, niezrozumiałymi czynami. Opowiadając historię Szymona Szalonego Ewagriusz opierał się najprawdopodobniej na ustnych przekazach, które być może dotarły do niego poprzez Grzegorza z Antiochii⁷⁶⁶. Ewagriusz słowem nie wspomina o tym, że był naocznym świadkiem opisywanych wydarzeń, chociaż pochodził z sąsiadującej z Emesą Epifanii i żył w czasie kiedy, zgodnie z jego przekazem, działał Szymon Szalony.

Leoncjusz, autor najbardziej znanego żywotu tego świętego, podaje, że swoje informacje o Szymonie czerpał od bliżej niezidentyfikowanego diakona Jana mającego być świadkiem opisywanych wydarzeń⁷⁶⁷. Jednak dyskusyjnym pozostaje fakt czy informacje te był przez Jana spisane i z nich korzystał Leoncjusz, czy spotkał się z Janem, a ten ustnie przekazał mu zasłyszana historię. Zasłyszana, ponieważ prawdopodobnie jednak Jan nie mógł być naocznym świadkiem opisywanych wydarzeń. Nawet jeżeli przesuniemy wydarzenia z życia Szymona o 40 lat w stosunku do Ewagriusza, to i tak nie jest możliwe, żeby Leoncjusz poznał jakiegokolwiek jemu współczesnego człowieka. Historycy zajmujący się tym tematem wskazują na fragment tekstu Leoncjusza mówiący o źródłach z których korzystał i słowo *ἐπέγραψεν* wskazujące na korzystanie z jakiegoś bliżej

2005, s. 355

⁷⁶⁵Ewagriusz Scholastyk, *Hist. Ecc.*, IV, 33-34

⁷⁶⁶Tak uważa P. Allen, *Evagrius Scholasticus, the Church Historian*, Louvain 1981, s.199-200

⁷⁶⁷(125)

niezidentyfikowanego tekstu pisanego⁷⁶⁸.

Wiemy natomiast, że Leoncjusz znał tekst Ewagriusza, ponieważ dwie z trzech historii opisanych przez Ewagriusza powtarzają się w jego dziele⁷⁶⁹. Sam Ewagriusz nie korzystał (jak sam napisał) ze źródeł pisanych przekazując swoją historię Szymona Szalonego. Jeżeli założymy, że pisał prawdę, to jego relacja byłaby pierwszą relacją pisaną o Szymonie Szaleńcu. Kolejną jest zachowana do dziś historia spisana przez Leoncjusza. Wiele wskazuje jednak na to, że były również jakieś inne wersje pisane tej historii, mogące być źródłem pośrednim łączącym Ewagriusza z Leoncjuszem. Ta kwestia jednak niestety, pozostaje nierozstrzygnięta. Jest ona o tyle istotna, że znajomość źródeł Leoncjusza mogłaby pozwolić na ocenę jego wiarygodności w kwestii opisu Emesy.

Traktat Leoncjusza można podzielić na dwie części. Pierwsza z nich opisuje losy mnicha Szymona który wraz ze swoim przyjacielem Janem udaje się na pustynię, aby oddać się ascezie i modlitwie⁷⁷⁰. Druga część przedstawia losy Szymona w Emesie, gdzie ten udaje się, aby nawracać tamtejszą ludność. Nas oczywiście bardziej interesuje druga część, gdzie autor opisał miasto i jego mieszkańców⁷⁷¹.

Historia Szymona z Emesy jest jednym z pierwszych opisów szalonego świętego, tak powszechnych w wiekach późniejszych we wschodnich kościołach. Szymon był bezsprzecznie prekursorem tego nurtu i razem z Andrzejem Szalonym (którego hagiografia zawiera *nota bene* wiele fragmentów zaczerpniętych z żywotu Szymona) jest przykładem zupełnie nowego postrzegania świętości. Szymon pozostaje w opozycji do mnichów znanych ze swojej cnotliwości, będących ascetycznymi pustelnikami, umartwiającyymi ciało i walczącymi z pokusami.

⁷⁶⁸Zob. D. Kruger, *Symeon the Holy Fool: Leontios's Life and the Late Antique City*, Berkeley 1996, s.125

Nie zgadza się z tym A. J. Festugière zob. *Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*. Ed. with trans. and commentary by A. J. Festugière. (Greek text of the *Life of Symeon* edited by Lennart Rydén.) Bibliothèque archéologique et historique 95. Paris: Geuthner, 1974, s. 14. C. Mangouważa, że Leoncjusz miał źródło pisane- zbiór anegdot, który nie dochował się do naszych czasów, zob. C. Mango, C. Mango, *A Byzantine Hagiographer at Work: Leontios of Neapolis*, Byzanz und der Westen. Studien zu Kunst des europäischen Mittelalters, pod red. I. Huttera, Vienna 1984, s. 29-30.

⁷⁶⁹Ewagriusz opisuje historie: przedłużenia bóli porodowych kobiety, która nie chciała wyznać kto jest ojcem jej dziecka IV,34,232 (Leont., V,39), wizyty u prostytutki, której ugotował posiłek IV,34, 233 oraz przewidzenia trzęsienia ziemi IV,34,233 (Leont., V,37). Prawdopodobnie motyw odwiedzenia głodnej kobiety został u Leoncjusza włączony w historie ciężarnej kobiety, którą Szymon odwiedza przynosząc jej posiłek.

⁷⁷⁰Nie należy mylić Jana z którym przebywał Szymon na pustyni z Janem (Diakonem) towarzyszącym mu w Emesie i będącym naocznym świadkiem jego szaleństw.

⁷⁷¹O retorycznym wymiarze dzieła Leoncjusza zob. D. Jasiński, *Retoryka w służbie hagiografii w żywocie Szymona Głupka*, U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze, t. IX, 2010, s. 39-62

Część naukowców badających dzieło Leoncjusza jest przekonana, iż dwie różne i nieliczące ze sobą części tej opowieści świadczą o dwóch różnych autorach tego utworu⁷⁷². Według nich pierwsza część napisana poważnym i wykwinnym językiem miała zostać dopisana do zbioru anegdot i krotochwil napisanych na podstawie oralnego przekazu. Teoria ta ma swoich przeciwników, którzy uważają, iż nie ma podstaw, aby tak sądzić i że pomimo stylistycznych różnic całościowy przekaz jest na tyle spójny, iż świadczy o tym że został napisany przez jedną osobę⁷⁷³.

Historia Szymona zaczyna się podobnie jak inne tego typu hagiograficzne opowieści. Mnich zostawiwszy swoje dotychczasowe życie udaje się na pustynię, aby wiec żywot ascety. Na pustyni Szymon, oddaje się modlitwie i rozmyślaniom z dala od ludzkich siedzib. Dzięki boskiej ingerencji nie musi się martwić o jedzenie ani żadne inne sprawy doczesne. Ta pierwsza część żywotu jest absolutnie zgodna z ówczesnym kanonem. Zawiera wszystkie typowe elementy dla opowieści o ojcach pustyni. Szymon opuszcza dom, oddaje się ascezie, doświadcza bezpośrednio boskich znaków (sny, wizje). Wszystkie te elementy zostały opisane z dużym pietyzmem i przy użyciu wyśmienitych figur retorycznych (które w dalszej części tekstu już nie występują)⁷⁷⁴.

Typowy i niczym niezaskakujący żywot świętego zmienia się jednak zupełnie kiedy przejdziemy do jego drugiej części. Leoncjusz opisuje w niej koleje losu Szymona od momentu, kiedy ten postanawia opuścić swoją samotnię. Szymon po 29 latach spędzonych na medytacjach i modlitwach doszedł do wniosku, iż musi wrócić między ludzi, aby jego świętość nie została zmarnowana. Szymon uważał, iż jego misją jest doprowadzenie innych do zbawienia. Uważał, że lata jego dotychczasowego ascetycznego życia przygotowały go do misji, którą ma wypełnić żyjąc pośród ludzi. Był pewien, iż musi pomóc innym osobom – zwykłym mieszkańcom miast, aby oni także mogli zostać odkupieni. Towarzysz jego

⁷⁷²Zob. C. Mango, *op. cit.*, s. 25–41. Twierdzi on, że Leoncjusz jest autorem tylko pierwszej części i oparł się na wcześniejszych opisach tej historii niezachowanych do naszych czasów. Uważa, że druga-anegdotyczna część funkcjonowała oddzielnie. Leoncjusz miał wg niego dopisać część pierwsza Żywotu, aby pokazać Szymona Szaleńca w lepszym świetle.

⁷⁷³We wstępie do Żywotu Szymona autorstwa Festugière czytamy, że w literaturze bizantyjskiej można znaleźć liczne przykłady analogicznych zmian stylu zob. *Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*. Ed. with trans. and commentary by A. J. Festugière. (Greek text of the *Life of Symeon* ed. Lennart Rydén.) Bibliothèque archéologique et historique 95. Paris: Geuthner, 1974, s.15. Podobnie uważa E. Patlagen, *Ancient Byzantine Hagiography and Social History W: Saints and Their Cults*. Studies in Religion, Sociology, Folklore, and History, ed. Stephen Wilson, Cambridge 1983, s.107.

⁷⁷⁴Część pierwsza obejmuje rozdziały I-V (121-145)

pustynnego życia, diakon Jan, był sceptycznie nastawiony do tego pomysłu, jednak ostatecznie musiał ustąpić. Szymon wyruszył więc i udał się do Emesy.

Była to podróż do miejsca grzechu i rozpusty. Emesa jest bowiem w *Żywocie* Szymona w ten właśnie sposób przedstawiona. Opozycja jaką ukazuje Leoncjusz jest oczywista. Pustynia była tradycyjnie miejscem oczyszczenia i skupienia podczas gdy przestrzeń miejska obfitowała w pokusy i była schronieniem wszelkich mocy zła.

Nie wiemy, czemu Szymon ze wszystkich syryjskich miast wybrał Emesę. Raczej nie zadecydowały tu kwestie logistyczne ponieważ mnich przemieszczał się szybko i bez problemów w obrębie Bliskiego Wschodu (odwiedził np. Jerozolimę). Wydaje się, że nie chodziło konkretnie o Emesę. Emesa jest raczej miejskim archetypem, symbolem wszystkich miast tego rejonu, literacką konstrukcją posiadającą wszystkie cechy jakie może mieć miasto będące, w pojęciu Leoncjusza, szatańską pułapką.

Szymon wkraczając do Emesy decyduje się na udawanie szaleńca i swój plan realizuje z godną podziwu konsekwencją. Wkracza więc do Emesy ciągnąc za sobą zdechłego psa. Każde jego następne zachowanie było bardziej bulwersujące niż poprzednie. Łamał on szereg nakazów kościelnych: publicznie obżerał się w dni postne czy zakłócał przebieg nabożeństwa w kościele. Bulwersował też mieszkańców Emesy swoimi amoralnymi, w ich mniemaniu czynami, takimi jak obracanie się w towarzystwie prostytutek, tańczenie z kobietami o niezbyt dobrej reputacji, paradowanie bez ubrania po ulicach miasta czy odwiedzanie kobiecej łaźni. Do jego niestosownych zachowań należy zaliczyć również defekację w miejscu publicznym czy permanentne obrażanie innych osób.

Szymon nie był w stanie funkcjonować w obrębie społeczeństwa, ponieważ swoim zachowaniem bulwersował nie tylko przypadkowo spotkane osoby, ale również swoich potencjalnych pracodawców. Zatrudniony przez sprzedawcę na straganie, rozdawał towar za darmo lub sam go zjadał.

Pula szaleństw Szymona była z pewnością szokująca nie tylko dla mieszkańców Emesy, ale przede wszystkim dla czytelników Leoncjusza. Zażenowany postępowaniem opisywanej postaci Leoncjusz starał się wytłumaczyć swojego niesfornego świętego. Podkreślał zatem to, iż Szymon za wszelką cenę chciał ukryć swoją świętość, aby nie stać się obiektem kultu. Badacze zajmujący się kwestią *salos* w literaturze bizantyjskiej zwracają

uwagę, że zachowanie Szymona było przykładem walki z próżnością, jednym z najcięższych grzechów w mniemaniu ówczesnych⁷⁷⁵. Narażał się więc on swoim zachowaniem na szykany, drwiny czy nawet stawał się ofiarą przemocy. Dzięki fatalnej opinii jaką sobie wypracował jego dobre uczynki czy zgoła cuda, jakich dokonywał, mogły pozostać w ukryciu. Autor chcąc niejako zrehabilitować swojego bohatera umiejętnie stworzył, opisując losy Szymona, paralełę życia Jezusa. Elementy takie jak rozmnożenie jedzenia czy zastanie pustego grobu Szymona mają jednoznacznie przekonać czytelnika, że mamy do czynienia z obrazem prawdziwego świętego.

Ukazane podobieństwo do Jezusa nie powinno dziwić w przeciwieństwie do zaskakującego podobieństwa pomiędzy Szymonem Szalonym, a Diogenesem. Jest to tym ciekawsze, że wiemy iż w Emesie istniała szkoła cyników i nawet znamy jej jednego przedstawiciela - Salustiusza. Ciekawe jest również to, że Salustiusz również miał iść „*nie zwykłą drogą filozofów, lecz tą, która ostro pobudza do krytyki, lajania, a zwłaszcza do walki o cnotę*”⁷⁷⁶, a więc zbliżoną do drogi jaką obrał sobie Szymon.

Szymon, przekraczając bramę prowadzącą do miasta, szedł drogą ciągnąc za sobą martwego psa, mogącego symbolizować cyników⁷⁷⁷. Inne analogie pomiędzy Diogenesem, a Szymonem jakich można się dopatrzeć to defekacja w miejscach publicznych czy prowokowanie wiatrów przez jedzenie potraw, które powodowały wzdęcia. Aluzje do Diogenesa są na tyle wyraźne, że można stwierdzić, iż autor chciał, aby Szymon Szalony odczytywany był jako jeden z cyników. Wydaje się, że sam Szymon Szalony dążył do tego, aby ludzie myśleli o nim jako o cyniku i naprowadzał ich na ten trop. Był to prawdopodobnie kolejny etap ukrywania jego świętości.

Dzisiaj teologiczna wykładnia wskazuje na to, iż Szymon Szalony był po latach ascezy tak świętym człowiekiem, iż jego fizyczność odgrywała zupełnie drugorzędną rolę. Jego paradowanie nago czy bardzo bliskie stosunki z kobietami nie miały w sobie nic niestosownego. Szymon zbliżając się do anielskiej wizji świętości, do pierwotnego -

⁷⁷⁵D. Glibert, *L'homme sans honneur ou le saint scandaleux*, Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, t. XLV, z. 4, s. 929-939

⁷⁷⁶οὐ τὴν εἰθισμένην ὁδὸν ἐπορεύετο τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ τὴν κεχαραγμένην πρὸς ἔλεγχόν τε καὶ λοιδορίαν καὶ τὸν μάλιστα δὴ πόνον ὑπὲρ ἀρετῆς, Phot., cod. 242

⁷⁷⁷Czasami przecież nazwę cynicy tłumaczy się, iż pochodzi ona być może od greckiego słowa psy – κυνός Samego Diogenesa nazywano też czasem „psem mądrości”.

rajskiego postrzegania ciała, utracił niejako swoją płęć, a przyziemne pokusy były mu obce. Jak pisze zresztą sam Leoncjusz Szymon obżerał się wprawdzie w Wielki Czwartek, ale wcześniej pościł - nic nie jedząc, przez cały okres Wielkiego Postu (a więc 30 dni). Wydaje się, że dostępując pewnego progu świętości, Szymon „mógł więcej”, ponieważ nie był związany prawami ziemskiego świata. Scholastyczne rozważania dotyczące jego osoby pozostają w pewnej sprzeczności z lekkim i anegdotycznym językiem, jakim została napisana druga część żywotu świętego dotycząca jego bytności w Emesie.

Szymon, działając w ukryciu, w cudowny sposób leczył chorych, pomagał poniżonym, ratował ludzi przed śmiercią, a jego profetyczne zdolności ujawniły się kiedy przewidział trzęsienie ziemi. Miał on również inne niezwykle zdolności. Potrafił sprawić, aby kobiety stały się zezowate albo przedłużyć ich bóle porodowe⁷⁷⁸. Przede wszystkim jednak nawracał ludzi. Szczególnie sukcesy odnosił w nawracani Żydów.

Emesa, którą przedstawił Leoncjusz, jak to zostało już powiedziane, była siedliskiem zła i demonów. Leoncjusz opisując żywot Szymona, wspomina wiele elementów miejskiej zabudowy rzekomej Emesy (zostały one szczegółowo przytoczone w Rozdziale IV).

Mieszkańcy Emesy zostali pokazani jako zbiorowość miotana emocjami, nękana przez demony i grzeszna. Są wśród nich wymienieni drobni kupcy, dzieci uczące się w szkole, Żydzi i prostytutki. Jednocześnie ludzie ci są skłonni do nawrócenia się, ale nie wiedzą jaką podążać drogą. Szymon wychodząc do nich powoduje, że życie chrześcijan w Emesie się prostuje, herezje zostają odrzucone⁷⁷⁹, Żydzi zostają nawróceni⁷⁸⁰, demony opuszczają ciała opętanych⁷⁸¹, a wszystko to za sprawą świętego, którego świętość pozostaje w ukryciu.

Należy się zastanowić czy struktura mieszkańców Emesy i samo miasto opisane przez Leoncjusza nie są w istocie opisem Cypru z VII w.n.e. Za tym, że opis miasta dotyczy bardziej Neapolis na Cyprze niż Emesy może przemawiać fakt, iż nie ma żadnych wiadomości o tym, że autor odwiedził kiedykolwiek Emesę lub że korzystał z jakiegoś jej

---

⁷⁷⁸ Szymon przedłuża bóle porodowe kobiety, aby ta wyznała kto jest ojcem jej dziecka. Wcześniej utrzymywała ona, że Szymon Szalony był jej kochankiem. Ten przyjął to do wiadomości i przez cały okres jej ciąży opiekował się nią. Podczas porodu jednak sprawił iż nie mogła urodzić dopóki nie wyznała prawdy o faktycznym ojcu jej dziecka.

⁷⁷⁹ Leont., V,40

⁷⁸⁰ Leont., V,42, VIII,54

⁷⁸¹ Leont., V,37

wiarygodnego opisu. Leoncjusz mógł oczywiście odwiedzić Emesę podczas swojego życia. Jest to jednak równie prawdopodobne jak to, że nigdy jej nie widział. Wyobraził ją zatem sobie jako typowe miasto i w istocie nie pomylił się.

Można jednak wysunąć argument, że podczas gdy Leoncjusz żył w czasach transformacji, upadku wielu cypryjskich miast i licznych klęsk żywiołowych opisuje miasto bogate i pozostające w dobrej kondycji. Trzęsienie ziemi do którego nawiązuje może być tożsame z trzęsieniem ziemi, które nawiedziło Emesę ok. 531 roku lub z którymś z innych trzęsień ziemi które dotknęły Syrię w tym czasie (505, 551, 580 lub 588)⁷⁸². Jeżeli Szymon Szalony żył w czasach Justyniana, nie możemy zakładać, że prorokował trzęsienie ziemi z roku 588. Było więc to zapewne któreś z wcześniejszych wydarzeń. Nie możemy jednak wykluczyć, że przytoczenie trzęsienia ziemi było jedynie zabiegiem literackim, pewną konwencją za którą nie musiało kryć się faktyczne wydarzenie.

Jeżeli przyjmiemy za C. Mango, że Leoncjusz opierał się w swoim opisie żywotu Szymona na zaginionym źródle - zbiorze anegdot powstałym w Emesie, możemy traktować opis Emesy jako wiarygodny⁷⁸³. C. Mango jest przekonany, że opis rzeki jest opisem Orontesu, a odwołania do "sprawy Orygenesusa"⁷⁸⁴ wskazują, że mamy do czynienia z opisem czasów Szymona, a nie zawoalowanym opisem czasów Leoncjusza⁷⁸⁵. Ponadto uważa, że opis trzęsienia ziemi i dżumy można dokładnie przypisać wydarzeniom, które miały miejsce za czasów Szymona Szalonego w Emesie⁷⁸⁶. Jednocześnie wskazuje na pewne nieścisłości w fabule, które mogą przemawiać za niezbyt uważnym cytowaniem jakiegoś wcześniejszego opisu⁷⁸⁷. Samo imię Szymon (Symeon) i jego wariantywne formy, występowało często w rejonie Emesy o czym wiemy z chrześcijańskich inskrypcji nagrobnych z terenu miasta⁷⁸⁸.

Wiemy, że w tych czasach w Emesie istniała mniejszość żydowska. Leoncjusz też takową opisuje, ale to nie może być wystarczającym dowodem, bo na Cyprze też miał

⁷⁸²Zob. też M. R. Sbeinati, R. Darawcheh, M. Mouty, *The historical earthquakes of Syria: an analysis of large and moderate earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D...*, s. 355-360

⁷⁸³C. Mango, *op. cit.*, s. 30

⁷⁸⁴Orygenes został potępiony na soborze w 553 r.

⁷⁸⁵C. Mango, *op. cit.*, s. 30

⁷⁸⁶Oczywiście można kontrargumentować, że dżuma i trzęsienia ziemi powtarzały się często i można znaleźć tego typu wydarzenia w późniejszej historii Cypru.

⁷⁸⁷Chodzi np. o niejasności kto pogrzebał Szymona. Brakuje jakby fragmentu tekstu łączącego wcześniejsze opowieści z tą sceną

⁷⁸⁸Συμέος IGLS V, Symeos - 2098 (rejon Homs, 539/540 r.), Symeos - 2120 (rejon Homs, 489 r.), 2157, Symeos - 2169 (rejon Homs, 576/577 r.), Symeon - 2232 (znaleziono w okolicach meczetu al-Loubade, 488/489 r.).

styczność z Żydami⁷⁸⁹. D. Kruger zauważa, iż Leoncjusz opisując Żydów w Emesie przedstawia prawdopodobnie diasporę Żydów na Cyprze, przeciwko którym skierował zresztą jeden ze swoich traktatów⁷⁹⁰.

Mimo iż istnieje duża pokusa, aby odtworzyć Emesę na podstawie tego traktatu, wydaje się jednak, że ahistoryczność tego dzieła nie pozwala nam na to w pełnym wymiarze.

Święty Szymon Szalony, jak każdy inny święty, miał z pewnością szerokie pole do działania w Emesie. Chrześcijaństwo w tym mieście z borykało się z różnymi problemami. Oprócz silnej opozycji pogańskiej, która zostanie opisana poniżej, sam Kościół nie uniknął skandalu za sprawą fałszerstw emesańczyka Priskusa.

4. Sprawa fałszerstw Priskusa

Prokopiusza z Cezarei w swojej *Historii sekretnej* bardzo negatywnie przedstawił Kościół z Emesy⁷⁹¹. Historia, która wydarzyła się w czasach panowania Justyniana miała być kolejnym dowodem na niekompetencję tego cesarza.

Jeden z mieszkańców Emesy o imieniu Priskus miał dokonać szeregu fałszerstw mających na celu wyłudzenie pieniędzy od mieszkańców miasta na rzecz lokalnego Kościoła. Jeden ze „znakomitych obywateli” – Mammianus, przepisał Kościołowi cały swój majątek. Priskus natomiast sporządzał fałszywe dokumenty mówiące o tym, że różne zmarłe osoby były winne Mammianusowi pieniądze. Następnie udawał się do potomków rzekomych dłużników, żądając zwrotu pieniędzy. Ludzie byli tak zaskoczeni takim obrotem sprawy, że nie potrafili się zupełnie bronić.

Prokopiusz obarcza Justyniana winą za to, że na prośbę emesańskiego Kościoła zmienił prawo, które umożliwiło Priskusowi ściąganie tych fikcyjnych długów. Tego typu sprawy ulegały przedawnieniu po 20 lub 30 latach. Justynian przedłużył okres spłaty aż do 100 lat. Sprawa fałszerstwa ujrzała jednak światło dzienne dzięki wysłannikowi z Bizancjum - Longinusowi, który miał być arbitrem w spornych sprawach. Wydobył on z Priskusa całą prawdę o chytrym planie pozyskania pieniędzy co zakończyło tę sprawę. Dalsze losy

⁷⁸⁹Był przecież autorem traktatu przeciwko Żydom będącego jednocześnie najwcześniejszym wystąpieniem w obronie bizantyjskiej ikony.

⁷⁹⁰D. Kruger, *Symeon the Holy Fool*, s.125

⁷⁹¹Procop., XXVIII,28, historię tę również powtarza *Liber Suda* zob. Π (pi) 2303

Priskusa nie są znane.

Wiemy natomiast, że na dworze Justyniana przebywał pochodzący z Emesy Athanasios (Αθανάσιος ὁ Ἐμεσαῖος) jurysta zajmujący się kodyfikacją prawa⁷⁹². Być może historia ta nawiązuje do tej postaci sugerując w zawołanym sposób, że korzystne zmiany prawa oraz oszustwa łączą się ze sobą i mają swoje źródło w Emesie.

Chrześcijańska Emesa mimo że nie była zbyt istotnym ośrodkiem, nie należała też do ubogich miast. Podlegał pod nią klasztor Grota (Spelaeon), a w samym mieście znajdowały się dwa kościoły (św. Jana Chrzciciela i św. Juliana). Priskus mógł mieć zatem szerokie pole działania. To że Emesańczycy hojnie wspierali Kościół wiemy z innych, wcześniejszych źródeł. Już Teodoret z Cyru, prosił biskupa Pompejana o to, aby ten szukał wsparcia u „*bogatyh współobywateli*” miasta⁷⁹³. Mnich Abrahames natomiast udał się do Emesy, aby od swoich dobrze sytuowanych znajomych pożyczyć 100 sztuk złota⁷⁹⁴. Dzięki szczodrobliwości mieszkańców z czasem powstały kolejne chrześcijańskie fundacje w Emesie. Wśród nich wymienia się również żeński klasztor.

Zachariasz z Mitylene (Retor)⁷⁹⁵, a za nim Michał Syryjczyk⁷⁹⁶ podają informację o istniejącej na początku VI wieku kongregacji Jakuba Apostoła w Emesie. Te dwa źródła, znane z przekładów z języka syriackiego, informują, że podczas walk króla perskiego Kawada z Bizancjum Emesa padła łupem jego wojsk, a 400 pojmanyh dziewic zostało oddanych w ofierze. Abstrahując już od faktu, że historia o 400 kobietach przebywających na terenie kongregacji i następnie straconych, jest raczej figurą retoryczną niż stwierdzeniem prawdziwym, istnienie kongregacji w Emesie również jest dyskusyjne. Fragment z kroniki Zachariasza mówiący o tym wydarzeniu nie jest jasny w związku z czym część historyków uważa, że mowa jest w nim nie o Emesie⁷⁹⁷, ale o Amidzie, opisywanej zresztą we

⁷⁹²L. Burgman, *op. cit.*, s. 57-82, S. Dieter, *op. cit.*, s. 44-45; *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte)*, pod red. S. von Dietera, S. Troianos, Frankfurt/Main, 1989

⁷⁹³πολιται γνῶριμοι, Teodoret z Cyru, *Epist.*, 36

⁷⁹⁴Teodoret z Cyru, *Hist. relig.*, Abrahames, ks. XVII

⁷⁹⁵Zachariasz, VIII,5. Tłumaczenia kroniki Zachariasza zob. *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity*. Ed. by G. Greatrex. Liverpool 2011, *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*. ed. F. J. Hamilton & E. W. Brooks.

⁷⁹⁶Michał Syryjczyk IX, 16. Tłumaczenia z syriackiego zob. *Chronicle of Michael the Syrian*, edited and translated into French by J.-B. Chabot in 1899. Wspominany fragment znajduje się w tomie II.

⁷⁹⁷Więcej na ten temat zob. A. Gabriel, *La construction, l'attitude et l'emplacement du colosse de Rhodes*, Bulletin de correspondance hellénique, t. LVI, 1932, s. 331-359 (szczególnie s. 341). Dokładna nazwa

wcześniejszych księgach przez tego autora⁷⁹⁸. Takie wy tłumaczenie wydaje się być bardzo prawdopodobne. Inny możliwym wytłumaczeniem jest identyfikacja kongregacji z klasztorem Grotą (Spelaeon) ustanowionym poza murami miejskimi w V w n.e. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne, ponieważ klasztor ten związany był z postaciami Jana Chrzciciela, a następnie, w późniejszym czasie św. Julianem, nigdy jednak z Jakubem Apostołem.

Nawet jeżeli Zachariasz i Michał Syryjczyk pisali o innym klasztorze, klasztor żeński z pewnością istniał w Emesie. Hagiograficzne żywoty bizantyjskich mniszek potwierdzają istnienie klasztoru, który był zlokalizowany w Emesie. Pochodziła z niego znana mniszka Hilaria⁷⁹⁹, a klasztor był odwiedzany przez licznych przybyszów.

5. Paganie w zdominowanej przez chrześcijan Emesie

W Emesie przez cały czas istniały równoległe do siebie dwa światy: chrześcijański i pogański. Pomimo że mamy więcej źródeł dotyczących chrześcijaństwa w Emesie to jednak trzeba pamiętać, że miasto to było również ważnym ośrodkiem myśli pogańskiej w tym regionie. Świątynia El Gabala musiała mieć silny wpływ na religijne postawy mieszkańców Emesy. Pomimo że niektórzy przedstawiciele dynastii Bassianidów jak np. Julia Mamaea sprzyjali chrześcijaństwu, miasto to długo było znaczącym ośrodkiem myśli pogańskiej⁸⁰⁰.

Emesa była znana przede wszystkim jako miasto dwóch wybitnych greckich pisarzy Jamblicha i Heliodora. Obaj znani są jako twórcy greckich romansów.

a. Jamblich z Emesy - pisarz

występująca u Michała Syryjskiego na określenie kongregacji to: ∞ ρ ἰ ρ (d'ms)

⁷⁹⁸*The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*. ed. F. J. Hamilton & E. W. Brooks, 207, przyp. 2.

⁷⁹⁹*St. Matrona of Perge, W: Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives..*, s. 16 i s. 30 (oryginalny tekst: *Vita altera*, Patrologia Graeca CXVI, cols. 920-953 oraz *Acta Sanctorum*, Nov III, 813-22),

⁸⁰⁰Euzebiusz z Cezarei zwracał uwagę na jej religijność. Julia Mamaea miała nawet spotykać się z Orygenesem w celu poznania różnych zagadnień związanych z chrześcijaństwem (Eus., *Hist. Ecc.*, VI,21,3). Sam Orygenes mocno atakował Heliogabala za jego „rozpustne i występne życie” nie mówiąc jednak wprost, że chodzi właśnie o cesarza (Orygenes, *Contra Celsum* -*Κατά Κελσου*, 65) Aluzja jednak była jasna i zrozumiała dla jemu współczesnych. Zob. też M. G. Williams, *Studies in the Lives of Roman Empresses: II. Julia Mamaea* W: *Historical Studies and Institutions*, pod red. H.A. Sandersa, New York, 1904, s. 67-100

Jambich żył w latach 165-180. Pochodził z dynastii Samsigeramów. Całe lata spędził jednak poza Emesą, żyjąc w Babilonie. Tam też popadł w niewolę, co potwierdza *Liber Suda*⁸⁰¹. Ostatecznie po latach udało mu się uwolnić i osiąść w Armenii. Wszystko wskazuje na to, że Jambich nauczył się greckiego stosunkowo późno i prawdopodobnie posługiwał się językiem aramejskim, jako językiem pierwszym. Sam o sobie mówił że jest Babilończykiem, co zapewne związane było z językiem babilońskim, którym bardzo dobrze władał oraz magią którą studiował⁸⁰².

Był on autorem *Historii babilońskiej o Sinonidzie i Rodanesie* zwanej w skrócie *Babylonika* (Βαβυλωνιακά). Tekst *Babyloniki* zginął w XVI wieku w pożarze, zachowały się jednak jego krótkie fragmenty⁸⁰³. Posiadamy streszczenie tego utworu u Focjusza⁸⁰⁴, jest on również wzmiankowany w *Liber Suda*⁸⁰⁵. Focjusz pisze, że powieść Jamblicha napisana była językiem „potoczystym i przyjemnym”⁸⁰⁶, ale że autor był „bezwstydy bardziej niż Fenicjanin”⁸⁰⁷ (chodzi o Heliodora z Emesy o którym będzie mowa poniżej).

Romans Jamblicha liczył przynajmniej 16 ksiąg, chociaż *Liber Suda* wspomina nawet o 35 lub 39 księgach⁸⁰⁸. Historia ta, podobnie jak wszystkie greckie romanse, opowiada o dwóch głównych bohaterach – małżeństwie Rodanesie i Sinonidzie, którzy przeżywają liczne przygody. Ich miłości zagraża okrutny król Babilonu przed którym małżonkowie uciekają. Spotykają ich rozliczne, szczęśliwie zakończone przygody. Rodanes znajduje złoto, Synonida musi uciekać przed zakochaną w niej zjawą, pojawiająca się w postaci kozła, małżonkowie muszą ukrywać się przed wysłannikami Garmosa, cudem unikają śmierci w pożarze, zostają uznani za zmarłych i niesłusznie oskarżeni o morderstwo. Ostatecznie Rodanes zostaje królem Babilonu i mimo że Focjusz nie precyzuje jakie było zakończenie

⁸⁰¹Suda, I (iota) 26: Ἰάμβλιχος: οὗτος, ὡς φασιν, ἀπὸ δούλων ἦν.

⁸⁰²K. Dowden, *The plot of Iamblichos' Babylonika: sources and influence*, for the Bryan Reardon Festschrift (forthcoming 2012), s. 1

⁸⁰³Fragmenty oryginalnego tekstu zostały zebrane zob. Chardon de la Rochette's *Melanges de Critique et de Philologie*, s. 18, 34,53, Franz Passow's *Corpus Erotic.*, t. i.; comp. Fabric. *Bibl. Graec.* t. viii. s. 152; Gerardus Vossius, *De Hist. Graec.* s. 275, ed. Westermann

⁸⁰⁴Phot., cod. 94

⁸⁰⁵Suda I (iota) 26

⁸⁰⁶λέξις ῥέουσα καὶ μαλακή, Phot., cod. 94, tłumaczenie własne

⁸⁰⁷(δραματικόν) ἢ ὁ Φοῖνιξ Ἡλιόδωρος προσφερόμενος, Phot., cod. 94, tłumaczenie własne

⁸⁰⁸Suda I (iota) 26: ἔγραψε δὲ τὰ καλούμενα Βαβυλωνιακά: ἔστι δὲ Ῥοδάνου καὶ Σινωνίδος ἔρωσ ἐν βιβλίῳ. οὗτος λέγει περὶ Ζωβαρᾶ τοῦ εὐνούχου, τοῦ ἔραστοῦ τῆς Μεσοποταμίας τῆς εὐειδεστάτης.

trzeba przyjąć, że zgodnie z konwencją gatunku, było pomyślnie⁸⁰⁹.

Ważniejszym jednak z punktu wiedzenia historii Emesy jest traktat Jamblicha *O posągach*, który również znamy jedynie ze streszczenia Focjusza⁸¹⁰. Jamblich opisywał w nim betyle oraz zwracał uwagę na obecność bóstwa w tych idolach. Jednocześnie zaznaczał, że niektóre z nich „spadły z nieba”, a ich kształt nie mógł zostać stworzony ręką ludzką. Bezsprzecznie Jamblich odwoływał się do emesańskiego kultu, a jego dzieło potwierdzało tylko jego emesańskie pochodzenie i przywiązanie do tamtejszej tradycji.

b. Heliodor z Emesy

Heliodor z Emesy jest autorem romansu napisanego po grecku pod tytułem *Opowieść etiopska o Theagenesie i Chariklej*⁸¹¹. Utwór ten zachował się do dzisiejszych czasów. Znamy go również ze streszczenia Focjusza. Focjusz pisze, że utwór Heliodora jest bardzo dobry, bo cechują go „prostota i serdeczność”⁸¹², język jest „jasny i czysty”⁸¹³, a „okresy retoryczne zbudowane proporcjonalnie”⁸¹⁴.

Historia Heliodora opiera się na opowieści o perypetiach pary tytułowych bohaterów, którzy przeżywają szereg niebezpiecznych przygód. Z każdej opresji wychodzą cali i zdrowi, by ostatecznie pobrać się w ostatnich scenach romansu⁸¹⁵. Dzieje się tak, ponieważ ich losami już od urodzenia kierują bogowie.

Opowieść ta jest typowym przykładem „opowieści miłosnej” - διήγημα 'ερωτικών⁸¹⁶. Historia ta posiada szereg typowych dla greckiego romansu elementów, takich jak - miłość od pierwszego wejrzenia, rozbity okręt czy pozorna śmierć. Jest również wiele innowacji

⁸⁰⁹Phot., cod. 94

⁸¹⁰Phot., cod. 215.

⁸¹¹*Erotici scriptores: Parthenius, Achilles Tatius, Longus, Xenophon Ephesius, Heliodorus, Chariton Aphrodisiensis, Antonius Diogenes, Iamblichus ex nova recensione Guillelmi Adriani Hirschig: Eumathius ex recensione Philippi Le Bas: Apollonii Tyrii Historia ex cod. Paris. edita a J. Lapaume: Nicetas Eugenianus ex nova recensione Boissonadii: Graece et Latine cum indice historico*, Paris 1856

⁸¹²ἀφέλεια καὶ γλυκύτης, Phot., cod. 73

⁸¹³(λέξις) εἶσημος καὶ καθαρὰ, Phot., cod. 73

⁸¹⁴Περίοδοι σύμμετροι, Phot., cod. 73, tłumaczenie własne

⁸¹⁵Heliodor X,41

⁸¹⁶S. Dworacki, Wstęp, W: Heliodor, *Opowieść etiopska o Theagenesie i Chariklej*, tłum. S. Dworacki, Poznań 2000, s. VI

wyróżniających to dzieło i świadczących o jego wyjątkowości. Czytelnik zostaje na początku romansu postawiony wobec biegnących już wydarzeń (*in medias res*). Narrator nie jest wszytkowiedzący i wraz z czytelnikiem odkrywa stopniowo wszystkie wątki powieści.

Akcja powieści dzieje się w wielu krajach takich jak Egipt, Persja czy Etiopia. Para bohaterów zwiedza wielkie miasta i małe wioski. Podróżuje drogą lądową i wsiada na statki. W każdym momencie opowieści autor podkreślał wyższość świata greckiego, która jest widoczna już w czasie, w którym dzieje się akcja powieści czyli w VI w p.n.e. Ciekawym jest fakt zestawienia czystości i niewinności bohaterów romansu z Persami o niepohamowanym seksualnym apetycie. Osadzenie akcji romansu w historycznej rzeczywistości jest bardzo udane i mimo pewnych drobnych błędów dane geograficzne oraz historyczne zgadzają się z prawdą.

Nie mamy o autorze tego dzieła żadnych pewnych informacji oprócz tych które sam podaje. Wzorem greckich romansopisarzy podpisując się na końcu powieści:

Τοιόνδε πέρας ἔσχε τὸ σύνταγμα τῶν περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν
Αἰθιοπικῶν ὁ συνέταξεν ἀνὴρ Φοίνιξ Ἴμεσηνός, τῶν ἀφ' Ἡλίου, γένος,
Θεοδοσίον παῖς Ἡλιόδωρος⁸¹⁷.

Zarówno jego imię Heliodor, będące złożeniem greckich słów Helios i dōron i oznaczające „dar Heliosa”, jak i deklaracja, że autor pochodzi z rodu Heliosa pozwala nam uznać Heliodora za osobę pochodzącą z emesańskiej arystokracji. Uważam, że to wystarczające przesłanki by tak mniemać. Pozostaje otwarte pytanie kiedy żył i tworzył Heliodor.

Najwcześniejszą możliwą datą jest rok 194, wtedy to bowiem nastąpił podział Syrii i Emesa znalazła się w prowincji Syria Fenicka. Stąd zapewne użycie przez Heliodora słowa Fenicjanin⁸¹⁸.

Badacze skłaniają się ku jednej z dwóch opcji. Uważają że Heliodor mógł żyć i tworzyć albo w III albo w IV wieku⁸¹⁹. Za datacją wskazującą na III w. przemawia fakt, iż w IV wieku Emesa już bardzo podupadła. W III wieku miały miejsce lata jej świetności i możemy mówić o silnej pozycji jaką mieli lokalni notable i ogólnym rozwojem

⁸¹⁷Heliodor X,41 „*Tak zakończyła się historia etiopska o Theagenesie i Chariklej, które napisał Fenicjanin z Emesy, z rodu Heliosa, syn Teodozjusza, Heliodor*” (tłum. S. Dworacki)

⁸¹⁸S. Dworacki, Wstęp W: Heliodor, *Opowieść etiopska o Theagenesie i Chariklej*, tłum. S. Dworacki, Poznań, s. XVIII-XX

⁸¹⁹Na ten temat zobacz: S. Dworacki, Wstęp W: Heliodor, *Opowieść etiopska ...*, s. XVIII-XIX

intelektualnym tego miasta. Poza tym Heliodor odwołuje się do czasów świetności miasta poprzez przywołanie jednego z bohaterów *Żywotu Apolloniusza z Tyany*, autorstwa Filostratosza przebywającego na dworze Julii Domny⁸²⁰. Dodatkowo Flawiusz Filostratos w swoich „*Żywotach sofistów*” wspomina Araba Heliodora, sofistę i mówcę, który ok. 213 r. spotkał się osobiście z Karakallą⁸²¹. Mógł to być autor romansu.

W romansie Helios pełnił również ważną rolę. To właśnie do Heliosa zwraca się matka Chariklej, która wzywa boga na świadka kiedy tłumaczy, że porzucając swoją córkę chroniła jej życie przed jej zdolnym do morderstwa ojcem⁸²². Do Heliosa modli się również sama Charikleja⁸²³. Jednak kult Heliosa był obecny w Emesie zarówno w III jak i jeszcze na początku IV wieku.

Jednak opis oblężenia Syeny, który jest zaskakująco zbliżony do znanych opisów Nisibis obleganego przez Szapura II w 350 r. zdaje się dawać argument zwolennikom umiejscowienia Heliodora w IV w. Jest to bardzo poważny argument. Trudno zatem jednoznacznie powiedzieć, kiedy żył i tworzył Heliodor.

Pomyłką natomiast jest utożsamianie Heliodora z Emesy z biskupem Heliodorem. To Sokrates Scholastyk przypisał Heliodorowi z Emesy zupełnie błędnie sakrę biskupią, powodując swoim błędem duże zamieszanie. Opisując zwyczaje, jakie panują wśród duchowieństwa w Tesalii Sokrates przywołuje biskupa Trikki Heliodora. Biskup miał zabierać urzędy biskupie tym mężczyznom, którzy utrzymywali seksualne stosunki ze swoimi żonami, które poślubili jeszcze przed wyświęceniem. Sokrates utożsamiał biskupa z pogańskim pisarzem Heliodorem i tłumacząc niejako duchownego pisze o *Historii etiopskiej* jako o „dziele wieku młodzieńczego” biskupa⁸²⁴. Ewidentna pomyłka Sokratesa połączyła więc w jedną osobę Heliodora z Emesy z biskupem Heliodorem, który zmarł ok. 400 roku.

Heliodor z Emesy nie był chrześcijaninem, o czym świadczy myśl przewodnia jego utworu, która jest głęboko politeistyczna. Informację o „biskupie Heliodorze z Emesy” powtórzył jednak również Focjusz oraz inni późniejsi kronikarze dodając nieprawdziwą

⁸²⁰S. Dworacki, Wstęp W: Heliodor, *Opowieść etiopska ...*, s. XIX. Chodzi o postać kapłana Izydy Kalasirisa, który u Heliodora swoim zachowaniem nawiązuje wprost do Apolloniosa (*Żywot Apolloniusza z Tyany*).

⁸²¹Flawiusz Filostrat, *Żywoty Sofistów*, Heliodor, II/32, 1-3

⁸²²Heliodor, I, 8

⁸²³Heliodor, X

⁸²⁴Sokrates Scholastyk, *Hist. eccl.*, V, 22

informację o tym, że Heliodor przestał być biskupem, ponieważ nie spalił swojego utworu⁸²⁵.

c. Pozostali znani ze źródeł pogańscy mieszkańcy Emesy

Oprócz pisarzy wywodzących się z greckiej szkoły romansu, w Emesie mieszkało sporo pogańskich intelektualistów i chrześcijaństwo napotykało na opór skrzętnie odnotowany przez historyków Kościoła. Miał on miejsce przede wszystkim za panowania Juliana Apostaty. Według słów Teodoretą, kościół w Emesie uległ zbezczeszczeniu po tym jak mieszkańcy miasta wstawili do niego posąg i zrobili z tej przestrzeni miejsce kultu Dionizosa⁸²⁶. Wiemy, też że za panowania Juliana Apostaty świątynia emesańska dalej działała i że w mieście powstały dwa nowe sanktuaria poświęcone Monimosowi - Hermesowi i Azizowi - Aresowi⁸²⁷.

Sam Julian Apostata, zarzucił Emesańczykom, że najpierw udawali gorliwych chrześcijan, aby następnie „*podłożyć ogień pod groby Galilejczyków*”⁸²⁸. Nie wiadomo, o jaki dokładnie epizod chodzi, nie ma o nim bowiem innych informacji źródłowych.

Do wybitnych przedstawicieli myśli pogańskiej III-IV w. związanych z Emesą należeli retorzy Euzebiusz Pittakas i Ulpian z Emesy oraz lektorzy i gramatycy: Sergiusz i Seleukos z Emesy.

Ammian Marcellinus wymienia Euzebiusza zwanego Pittakasem, który pochodził z Emesy i jak pisze Ammian był „*zapalonym mówcą*”⁸²⁹. Euzebiusz Pittakas został niesłusznie oskarżony podczas niepokojów za panowania Gallusa w roku 354.

Oprócz retora Frontona z Emesy (o którym była już mowa), i o którym wiemy jedynie, że był ojcem Kasjusza Longoinusa, znamy z imienia jeszcze jednego mówcę Ulpiana (Οὐλπιανός Ἐμεσηνός) z Emesy. Żył on w czasach Konstantyna Wielkiego i był autorem kil-

⁸²⁵ Phot., cod. 73 oraz Georgis Kedrenos, XIV i Nikephoros Kallistos, XVII (12,34)

⁸²⁶ Teodoret z Cyru, *Hist. Ecc.*, III, 3: ἐν Ἐμέσῃ δὲ τῇ ὁμόρῳ πόλει Διονύσῳ τῷ γύννιδι τὴν νεόδμητον ἀφιέρωσαν ἐκκλησίαν, τὸ καταγέλαστον καὶ ἀνδρόγυνον ἐν αὐτῇ ἰδρῶσαντες ἄγαλμα.

⁸²⁷ Julian Apostata, *Hymn do Heliosa*, 102-103 i 154

⁸²⁸ Ἐμισσηνοὶ Χριστὸν ἐποθοῦν οἱ πῦρ ἐμβαλόντες τοῖς τάφοις τῶν Γαλιλαίων, Julian Apostata, Misogogon, XXI

⁸²⁹ Nie należy mylić go z biskupem Euzebiuszem z Emesy. Chodzi o osobę wymienioną przez Ammiana Marcelinnusa zob. Amm. Marc., XIV,7,18 (...) *Eusebius ab Emissa Pittacas cognomento, concitatus orator* (...). Zob. *sub voce*: Eusebios [2] Pittakas W: Sofiści i retorzy greccy w cesarstwie rzymskim (I-VII w.), pod. red. P. Janiszewskiego, K. Stenickiej, E. Szabat, Warszawa 2011, s. 159-160

ku prac z dziedziny retoryki i filozofii z których najbardziej znaną są scholia do Demostene-
sa.

Ok. roku 256-257 zmarł natomiast gramatyk i lektor Sergiusz z Emesy (Σεργιος ἀναγνώστος Ἐμεσιης)⁸³⁰, postać bliżej nieznaną, rzekomy autor epitafium Herodiana⁸³¹. Innym gramatykiem z Emesy był Seleukos (Σέλευκος Ἐμισσηνός), którego znamy jedynie ze wzmianki w *Liber Suda*⁸³². Miał on być autorem poematu pisanego heksametrem, komentarzy do poezji w dwóch księgach oraz dzieła pt. Παρθικὰ (Parthika). Prawdopodobnie jest tą samą osobą, co Seleukos szwagier Kalliopusa z Antiochii, przyjaciela Libaniasza⁸³³. Jeżeli tak istotnie było, Seleukos żył w IV w.

W V wieku pogańska Emesa wydała dwóch filozofów. Pierwszy z nich, **Eunoios** (Εὐνόιος)⁸³⁴ nie jest zbyt dobrze znany. Został opisany przez Damascjusza z Damaszku w *Życiu filozofa Izydora (Vita Isidori)*. Dzieło to znane jest jedynie ze streszczenia Focjusza i *Liber Suda*. Damascjusz miał opisać w nim Eunoiosa jako osobę o „powolnym umyśle” (βραδύνους) oraz zarozumiałego i przesadzającego w dysputach człowieka⁸³⁵. Eunoios znany jest przede wszystkim z tego, że był przez pewien czas nauczycielem Salustiusza - retora, i filozofa również wspomnianego przez Focjusza⁸³⁶.

Salustiusz z Emesy (Σαλούστιος)⁸³⁷ został opisany przez Focjusza przy okazji streszczenia *Życia filozofa Izydora* Damascjusza z Damaszku. Damascjusz opisywał spotkanie Izydora z Salustiuszem oraz samego filozofa. O filozofie tym wspomina też *Liber*

⁸³⁰ Georgius Choeroboscus *Schol. in Theodos.*, GG 4:2.73.14ff

⁸³¹ cod. Vindob. gr. 294. Zob. też R. A. Kaster, *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, California 1988, s. 430

⁸³² Suda, Σ (sigma). 201: Σέλευκος, Ἐμισσηνός, γραμματικός. Ἀσπαιλιευτικά δι' ἐπῶν βιβλία, εἰς τοὺς Λυρικοὺς ὑπόμνημα, Παρθικὰ β.

⁸³³ Wspomina o nim Libaniasz zob. *Epist.* 770 oraz *Epist.* 1508.6-7

⁸³⁴ Zob. *sub voce*: Eunoios W: *Sofiści i retorzy greccy w cesarstwie rzymskim (I-VII w.)*, pod. red. P. Janiszewskiego, K. Stenickiej, E. Szabat, Warszawa 2011, s. 158

⁸³⁵ Phot., cod. 242.

⁸³⁶ Phot., cod. 242

⁸³⁷ Zob. *sub voce*: Salustios W: *Sofiści i retorzy greccy w cesarstwie rzymskim (I-VII w.)*, pod. red. P. Janiszewskiego, K. Stenickiej, E. Szabat, Warszawa 2011, s. 571-572; A. Szola, *Salustios z Emesy i ostatnie wzmianki o fi lozofach cynickich w V-VI wieku*, U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze, t. XII, 2013, s. 103-113

*Suda*⁸³⁸. Salustiusz urodził się ok. 430 r. w Emesie. Jego ojciec (Basilides) był Syryjczykiem, a matka (Teoklea) rodowitą mieszkanką Emesy⁸³⁹. Ze względu na swoje pochodzenie Salustiusz zyskał przydomek Ἐμισός - Emesańczyk. Początkowo, pod okiem Eunoiosa uczył się retoryki pragnąc zostać prawnikiem. Jednak ostatecznie wybrał inną drogę. Opuścił swojego nauczyciela i udał się do Aleksandrii by tam pobierać dalsze nauki

Salustiusz był przedstawicielem szkoły cynickiej i mówcą. Chodził skąpo odziany, często boso i zgodnie ze słowami Focjusza, hołdował uknutemu przez siebie powiedzeniu że „ćwicz kark ujarzmiony”⁸⁴⁰, co miało charakteryzować jego oddanie się trudnej drodze w dążeniu do prawdy. Salustiusz posiadać miał również szereg nadzwyczajnych umiejętności, które posiadali magowie. Potrafił przewidywać przyszłość oraz patrząc w oczy umiał wyczytać w nich losy człowieka (to czy zginie gwałtowną śmiercią). Pytany o to w jaki sposób odczytuje przyszłość z oczu, nie potrafił dać jednoznacznej odpowiedzi⁸⁴¹.

Damascjusz z Damaszku wspominał w swoim *Życiu filozofa Izydora* jeszcze jednego emesańczyka, żyjącego współcześnie z Salustiuszem - **Euzebiusza**⁸⁴² Euzebiusz mieszkał w Emesie i był „strzegącym betyla” (θεραπεύων τὸν βαίτυλον)⁸⁴³. Nie należy go w żadnym razie mylić z Euzebiuszem z Emesy - biskupem. Są to zupełnie różne dwie postacie.

Euzebiusz, którego aby uniknąć pomyłki, nazywać będę „straznikiem betyla” był faktycznie w posiadaniu jednego z tych kamieni, uważanych za niezwykle i boskie. W jego posiadaniu znajdował się betyl, który spadł z nieba w formie ognistej kuli w okolicach Emesy.

Historia betyla, który został znaleziony w okolicach Emesy była następująca: Euzebiusz opuścił pewnej nocy Emesę, ponieważ dręczył go niepokój i czuł, że musi udać się poza miasto. Wędrował „bardzo daleko w kierunku góry”⁸⁴⁴ do bliżej niezidentyfikowanej świątyni Ateny. Tam spadła z nieba w jego kierunku „ognista kula”⁸⁴⁵, którą okazał się być biały betyl. Za jego sprawą Euzebiusz zaskakująco szybko powrócił do Emesy ze swoim

⁸³⁸Suda Σ (sigma) 62

⁸³⁹ Suda Σ (sigma) 62. Zob. też: W. Desmond, *Cynics*, Kalifornia 2008 r., s. 76

⁸⁴⁰ εὐλόφῳ αὐχένι τὴν ἄσκησιν ὑπέμεινε, Phot., cod. 242, tłumaczenie własne

⁸⁴¹ Salustiusz miał wskazywać na wiele czynników: ciemny kolor oczu, ich wilgotność czy ponury wygląd całej osoby.

⁸⁴² Phot., cod. 242

⁸⁴³ Phot., cod. 242, tłumaczenie własne

⁸⁴⁴ πορρωτάτω πρὸς τὸ ὄρος, Phot., cod. 242

⁸⁴⁵ σφαῖρα (τοῦ) πυρός, Phot., cod. 242

znaleziskiem.

Betyl spełniał prośby, zmieniał swój kształt i kolor. Euzebiusz zadawał kamieniowi pytania na które ten odpowiadał świstem oraz za pomocą cynobrowych liter, które znajdowały się na jego powierzchni.

Nie był to w żadnym wypadku ten sam kamień, który pozostawał w świątyni. Był o wiele mniejszy – Euzebiusz nosił go przy sobie. Poza tym został znaleziony przez Euzebiusza. Z pewnością jednak przytoczona historia jest ściśle związana z emesańskim kultem betyla.

Nie wiemy, w jakich okolicznościach świątynia z Emesy przestała istnieć. Zwraca jednak uwagę fakt, że Damascjusz opisywał w Emesie jedynie postać Euzebiusza „*strażnika betyla*”, nie wspominał o świątyni, a przytaczając przykłady kultu betyli powoływał się na ościenne miasta. Może to być dla nas przesłanką do tego by uważać, że w tym czasie świątynia, albo mocno podupadła, albo nie istniała. Euzebiusz bazowałby wtedy na starych przyzwyczajeniach, pewnej nośnej tradycji i kontynuowałby kult betyla w mocno okrojonej formie.

Musimy jednak pamiętać, że ostatnią pewną wzmiankę o tym, że świątynia istniała posiadamy z czasów panowania Juliana Apostaty⁸⁴⁶. Jeżeli jednak przyjmiemy, że Euzebiusz, był nie tylko „*strażnikiem betyla*”, ale również pełnił jakieś sakralne funkcje w świątyni, to datę jej istnienia musielibyśmy przesunąć jeszcze o kolejne 100 lat, a więc na lata trzydzieste V w. Jest to jednak trudne do obronienia. Wszystko bowiem wskazuje na to, że tym czasie na miejscu świątyni istniał już kościół⁸⁴⁷.

Już pod koniec III w. świątynia bardzo mocno podupadła. Pozostałości martyrium przylegającego do kościoła powstałego w miejscu świątyni datowane są na V w. Wszystko wskazuje na to, że kościół powstał w miejscu świątyni w IV w⁸⁴⁸. Co stało się z kamieniem, obiektem kultu, nie wiemy.

⁸⁴⁶ Julian Apostata, *Hymn do Heliosa*, 102-103 i 154

⁸⁴⁷ C. H. Talbot, *The Anglo-Saxon Missionaries in Germany, Being the Lives of s. Willibrord,...*, s. 161

⁸⁴⁸ Co pokrywa się z informacjami z żywotu Willibrorda, który datował emesański kościół na przełom III i IV w. Zob. C. H. Talbot, *The Anglo-Saxon Missionaries in Germany, Being the Lives of s. Willibrord,...*, s. 161

[Podsumowanie]

Niniejsza praca jest pierwszą próbą pokazania historii Emesy od momentu jej powstania do czasów wprowadzenia islamu na tym terenie. Pomimo że źródła do dziejów tej osady są, jak to zostało pokazane, dosyć rozproszone i brakuje wielu informacji, pomocnych przy rekonstrukcji historii miasta, to jednak możliwe jest, przynajmniej częściowe, odtworzenie jej dziejów.

Źródła Emesy są jak najbardziej wschodnie. Osada ta powstała jako baza dla nomadycznych plemion semickich. Jednak już od momentu założenia ciążyła ku Cesarstwu Rzymskiemu, przyjmując jego prawo, religię i rytm życia. Zetknięcie się wschodu z zachodem przebiegało bez większych wstrząsów i zaburzeń. Greka i aramejski funkcjonowały w mieście równolegle, podobnie jak kultury lokalne i państwowe czy religie monoteistyczne i politeistyczne. Ta symbioza pozwoliła Emesie poczuć się doskonale w czasach bizantyjskich. Sami Emesańczycy natomiast udzielali się w różnych dziedzinach takich jak literatura, filozofia, gramatyka czy religia. Mieszkańcy Emesy funkcjonowali w dwóch światach, prywatnym świecie języka aramejskiego i państwowym greki i w dalszym rzędzie łaciny.

Pomimo że historia Emesy była postrzegana przez pryzmat osoby Heliogabala i kultu betyla, to jednak nie te elementy odgrywały kluczową rolę w dziejach tej osady. Dla Emesy w czasach rzymskich i bizantyjskich ważne było uzyskanie równowagi politycznej i gospodarczej trudnej do osiągnięcia na terenach pogranicza. Jeżeli miasto to zabierało głos w jakiś sporach starało się pozostać po stronie zwycięzcy. Emesa nigdy nie była jądrem żadnego poważnego konfliktu, a jej uwikłanie w konflikt Zenobii z Aurelianem wynikało jedynie z położenia geograficznego. Podobnie wielkie spory religijne - trynitarnie i chrystologiczne ominęły Emesę.

Władcy Emesy dokonali wyboru, którym było pozostanie w świecie rzymskim. Miało to gwarantować jej rozwój, a mieszkańcom bezpieczeństwo i możliwość zrobienia kariery w strukturach Cesarstwa Rzymskiego. Tak też istotnie było. Szukając możliwych protektorów Emesa z każdą dekadą związywała się coraz bardziej z Rzymem i potem z Konstantynopolem.

Momentami zwrotnymi w dziejach Emesy były rządy Samsigerama II będące czasami rozkwitu i pokoju, czasy Heliogabala – kiedy to Emesa na kilka lat stała się ojczyzną cesarza oraz upadek Palmyry tożsamy z upadkiem Emesy. Czasy chrześcijańskie nie przyniosły ze sobą wielkich i gwałtownych zwrotów, ale z pewnością wydały kilka znamienitych osób.

Będąc poza nurtem głównych wydarzeń Emesa zyskiwała kolejne dekady bezkonfliktowej egzystencji. Przekładało się to na dobrą sytuację ekonomiczną miasta. Jednak to wycofanie się, przyjęcie roli prowincjonalnego miasta o ograniczonych aspiracjach ostatecznie nie było do końca dobrą strategią. Ekonomicznie i politycznie Emesa znalazła się w sieci zależności i powiązań, które gwarantowały jej czasowy sukces, ale też przynosiły porażki.

Zaczynając pisać o Emesie miałam w pamięci wiele obiegowych opinii, mitów i legend, przekazywanych sobie przez mieszkańców Homs. Praca ta była próbą zmierzenia się z nimi i pokazania co na temat Emesy mówią źródła. Jestem przekonana, że dla wielu lokalnych patriotów moje ustalenia muszą być rozczarowujące. Emesa nie była nadzwyczajnym miejscem, a raczej typowym wytworem syryjskiego pogranicza. Nie była ani siedliskiem zła jak chciał ją widzieć Leoncjusz z Neapolu, ani cudownym centrum kultu słońca z opisu Dionizjusza Periegety. Betyl nie stanowił o jej wyjątkowości, a jego kult podobny był do wielu analogicznych kultów kamieni na Bliskim Wschodzie.

O sile Emesy świadczyli z pewnością jej wybitni mieszkańcy o których mamy pewne informacje. I to właśnie dzięki nim jesteśmy w stanie uchwycić historię miasta, jego rytm oraz zmienne koleje dziejów. Wśród nich zabrakło jednak wizjonerów, którzy myśleli by o przyszłości Emesy. Samo miasto nie stanowiło dla nich wartości samej w sobie, tak było przez całe wieki.

W obecnej chwili starożytna Emesa (dzisiejsze Homs) stała się areną walk zbrojnych trwającej od roku 2011 wojny domowej w Syrii⁸⁴⁹. Dalsze badania nad dziejami Emesy w dużej mierze zależeć będą od skali zniszczeń zabytków na terenie miasta. Po tym, jak sytuacja polityczna w tym rejonie się unormuje i pozwoli na wznowienie normalnego życia i pracy, należało by ponownie skatalogować wszystkie pozostałości po starożytnej Emesie, które znajdowały się w Muzeach w Homs oraz w Damaszku oraz w kilku lokalizacjach na

---

⁸⁴⁹Homs w roku 2006 zob. il. 25. Obecnie nie wiadomo jaka jest dokładna skala zniszczeń.

terenie samego miasta Homs. Pozwoli to ocenić straty i wyznaczyć dalsze kierunki prac.

Pozostają jednak jeszcze inne kwestie, które wymagają dalszych badań i które mogą być prowadzone już teraz. Pierwszym nie do końca poznanym zagadnieniem jest przebieg solaryzacji kultu betyla, która miała miejsce w Emesie. Porównanie tego procesu z innymi miastami posiadający betyle z pewnością prowadzi będzie do ciekawych konkluzji.

Interesująca jest również historia społeczności jakobickiej Emesy. Ze źródeł wynika, że wspólnota chrześcijańska odgrywała ważną rolę z życia miasta, dlatego warto przyjrzeć się tej wspólnocie również w wiekach późniejszych.

W opisywanym okresie Emesa przeżywała liczne wzloty i upadki. Szczęśliwie udało jej się uniknąć wewnętrznych zaburzeń i buntów, które pustoszyły inne miasta Syrii. Jednak jak każde miasto pogranicza narażona była na ataki i niebezpieczeństwa zewnętrzne. Dzisiaj niestety sytuacja uległa zmianie i to wojna domowa pustoszy Homs i inne miasta Syrii. Nieznane są losy nielicznych zabytków z czasów rzymskich i bizantyjskich, które opisałam w tej pracy. Miejmy jednak nadzieję, że Homs – starożytna Emesa, podniesie się również i tym razem, tak jak już to zdarzało się w przeszłości.

Skróty użyte w pracy

- Ad Att.* - *Epistulae ad Atticum*
Ad Fam. - *Epistulae ad familiares*
 Amm. Marc. - Ammianus Marcelinus
 Ann. Jud. - *Antiquitates Judaicae*
 ANRW- *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*
 Bell. Jud. - *Bellum Iudaicum*
 BMC- *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum*, t. I-XXIX, London 1873-1929
 Cic. - Ciceron
 cod. - kodeks
 Diod. Sic. - Diodor Sycylijski
Epist. - *Epistulae*
 Eus. - Euzebiusz z Cezarei
 gr. - po grecku
 Hdn.-Herodian
Hist. adv. paga. - *Historiarum Adversum Paganos*
Hist. Ecc. - *Historia ecclesiastica*
Hist. Nat. - *Historia Naturalis*
 IGLS - *Inscriptions grecques et latines de Syria*
Itiner. Ant. Aug. et Hier. - *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*
 Jos. - Józef Flawiusz
 Leont. - Leoncjusz
 Lib. - Libanios
 łac. - po łacinie
Or. - *Orationes*
Orac. Sibyl. - *Oracula Sibyllina*
 Oros. - Paweł Orozjusz
 Phot. - Focjusz
 Plin - Pliniusz,
 Procop. - Prokopiusz z Cezarei
 Ptol. - Ptolemeusz
 RIU- *Die römischen Inschriften Ungarns*, ed. L. Barkoczi, A. Mocsy, Amsterdam 1972
 SGI- D.R. Sear, *Greek Imperial Coins And Their Values, Local Coinages of the Roman Empire*, London 1982
 SHA- *Scriptores Historiae Augustae*
 St. Byzant. - Stefan z Bizancjum
 Stob. - Jan Stobajos
 Ulp. Dom. - Ulpianus Domitius
 Zonar. - Jan Zonaras
 Zos. - Zosimos

Bibliografia

Źródła

- Ammian Marcellinus**
- Ammianus Marcellinus, Loeb Classical Library, t. I-III, ed. J. C. Rolfe, London 1935-1940
  - Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie* t. I-II, tłum. Ignacy Lewandowski, z serii: „Biblioteka Antyczna”, Warszawa 2001-2002
- Aureliusz Wiktor**
- *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus, praecedunt Origo gentis Romanae et Liber de viris illustribus urbis Romae, subsequitur Epitome de Caesaribus*, ed. Fr. Pichlmayer, z poprawkami R. Grundela, Leipzig 1970 (reprint 1993)
  - *Księga o cesarach* W: *Brewiaria dziejów rzymskich*, tłum. P. Nehring i B. Bibik, Warszawa, 2010
- Avienus**
- Avienus, *Ora Maritima & Periegesis seu Descriptio Orbis Terrarum*, *Fontes Hispaniae Antiquae*, t. I, ed. A. Schulten, Barcelona 1922, s. 1075-1080
- Biblia**
- *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Standard Edition, ed. K. Elliger, W. Rudolph, Hendrickson Publishers, 2006
- Cyceron**
- Cicero, *Opera omnia*, ed. C. F. Müller, G. Friedrich, t. I-XV, Leipzig 1878
  - *Dzieła M. T. Cycerona*, tłum. E. Rykaczewski, t. I-VII, 1870–1879
- Diodor Sycylijski**
- K. T. Fischer and F. Vogel, *Diodori bibliotheca historica*, t. I-V, Leipzig (reprint Stuttgart, 1964)
- Eutropiusz**
- *Breviarum, Eutropii Breviarium ab urbe condita*, ed. C. Santini, BRGRT, Leipzig 1979
  - Polski przekład: Eutropiusz, *Brewiarium od założenia miasta* W: *Brewiaria dziejów rzymskich*, tłum. P. Nehring i B. Bibik, Warszawa, 2010
- Euzebiusz z Cezarei**
- Eusebius Caesariensis, *Opera Omnia*, ed. Migne *Patrologia Graeca*, Turnholt 1857

- Eusebiusz z Cezarei, *Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich*, A. Lisiecki, Poznań 1924 (reprint 1993)
  - Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich*, z greki tłum. A. Lisiecki, Poznań 1993 (reprint z 1924)
- Ewagriusz Scholastyk**
- Evagrius Scholasticus, *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, ed. J. Bidez and L. Parmentier. 1898 (reprint New York 1979)
  - Ewagriusz Scholastyk, *Historia Kościoła*, z języka greckiego przeł. S. Kazikowski, wstępem opatrzyła E. Wipszycka, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1990
- Flawiusz Filostrat**
- *Flavii Philostrati Opera*, Philostratus the Athenian, C. L. Kayser, t. I-II, Lipsiae 1870-1871 (reprint 1964)
  - Filostrat, *Rozmowa o herosach*, tł. M. Szarmach, Toruń 2003
  - Filostrat, *Żywot Apolloniusza z Tiany*, tł. M. Szarmach, Toruń 2000
  - Filostrat, *Żywoty sofistów*, tłum. M. Szarmach, Toruń 2008
- Focjusz**
- *Photii Bibliotheca*, ed. I. Bekker, t. I-II, Berlin 1824-1825,
  - Focjusz, *Biblioteka*, t. I-IV, tłum. O. Jurewicz, Warszawa 1986
- Heliodor z Emesy**
- *Erotici scriptores: Parthenius, Achilles Tatius, Longus, Xenophon Ephesius, Heliodorus, Chariton Aphrodisiensis, Antonius Diogenes, Iamblichus ex nova recensione Guillelmi Adriani Hirschig: Eumathius ex recensione Philippi Le Bas: Apollonii Tyrii Historia ex cod. Paris. edita a J. Lapaume: Nicetas Eugenianus ex nova recensione Boissonadii: Graece et Latine cum indice historico*, Paris 1856
  - Heliodor, *Opowieść etiopska o Theagenesie i Charikleji*, tłum. S. Dworacki, Poznań 2000
- Herenmiasz Sozomen**
- Sozomenos, *Ecclesiastica historia*, ed. J. Bidez, G. Ch. Hansen, Berlin 1960
  - Herenmiasz Sozomen, *Historia Kościoła*, tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1980

- Herodian**
- K. Stavenhagen, *Herodiani ab excessu divi Marci libri octo*, Leipzig, 1922 (reprint Stuttgart, 1967)
  - Herodian, *Historia cesarstwa rzymskiego*, tł. L. Piotrowicz, wst. L. Wolski, Wrocław 1963
- Hieronim ze Strydonu**
- *Hieronymi Chronicon*, ed. R. Helm, Berlin 1956
- Itinerarium Antonini Augusti**
- *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, ed. G. Parthey Et M. Pinder, 1848
- Jan Malalas**
- Ioannis Malalae, *Chronographia*, ed. I. Dindorf, 1831
- Jan Stobajos**
- O. Hense and C. Wachsmuth, *Ioannis Stobaei anthologium*, t. I-V. Berlin: Weidmann, 1-2:1884; 3:1894; 4:1909; 5:1912 (reprint 1958)
- Jan Zonaras**
- Ioannis Zonarae, *Annales*, Moritz Pinder Publisher, Impensis Ed. Weberi, 1897
- Józef Flawiusz**
- B. Niese, *Flavii Iosephi opera*, t. I-IV, Berlin, 1887-1890 (reprint 1955) – *Ant. Jud.*
  - B. Niese, *Flavii Iosephi opera*, t. VI Berlin 1895 (reprint 1955)- *Bell. Jud.*
- Julian Apostata**
- *The Works of the Emperor Julian*, ed. by W. Heinemann, Oratio, 1913
  - *The Works of the Emperor Julian*, Loeb Classical Library, Harvard, 1913/1980, t. II
- Kasjusz Dion Kokcejjan**
- U.P. Boissevain, *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt*, t. I-III, Berlin, 1895-1901 (reprint 1955)
  - Kasjusz Dion Kokcejjanus, *Historia rzymska, t. I, tł. W. Madyda, Wrocław 1967*
- Leoncjusz**
- Derek Krueger, *Symeon the Holy Fool. Leontius' Life and the Late Antique City*, Berkeley-Los Angeles-London 1996, s. 131-171
  - Léontios de Néapolis: *Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*, ed. A. J. Festugière, in the series Bibliothèque archéologique et historique (Paris: Geuthner, 1974)
- Libanios**
- R. Foerster, *Libanii opera*, t. I-IV, Leipzig, 1903-1908 (reprint Hildesheim: Olms, 1997)
  - R. Foerster, *Libanii opera*, t. X-XI,

Leipzig, 1921-1922 (reprint Hildesheim: Olms, 1997)

Liber Pontificalis, ed. L. Duchesne, t. I-II, Paris 1886-1892

- Liber Suda**
- *Suidae Lexicon*, ed. A. Adler, t. I-IV, BSGRT, Leipzig, 1928-1938
- Nemezjusz z Emesy**
- Nemezjusz z Emesy, *O naturze ludzkiej*, tłum., wstęp i przypisy A. Kempfi, Warszawa, 1982
- Orygenes**
- *Origenis Opera omnia, ex variis editionibus et codicibus manu exaratis, gallicanis, italicis, germanicis et anglicis collecta atque adnotationibus illustrata, cum copiosis indicibus, vita auctoris et multis dissertationibus. Opera et studio DD. Caroli et Caroli Vincentii Delarue*, Paris 1857-1863
- Paweł Orozjusz**
- Paulus Orosius, *Historiarum Adversum Paganos Libri Septem*, ed. C. Zangemeister, Leipzig, 1889
- Pliniusz**
- *Plinii Secundi Historiae naturalis, libri XXXVII*, ed. K. Mayhoff, Teubner, 1887
  - Pliniusz, *Historia naturalna*, tłum. I. i T. Zawadzcy, Wrocław 2004, t. I-II (polskie tłumaczenie jest fragmentarycznym wyborem z całości dzieła Pliniusza)
- Prokopiusz z Cezarei,**
- *Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. J. Haury, z poprawkami naniesionymi przez G. Wirth, t. I-III, Leipzig, 1976-64
  - *Historia sekretna*, przeł. A. Konarek, Warszawa 1998
- Ptolemeusz**
- Claudius Ptolemy, *The Geography*, New York Public Library (reprint Dover 1991)
- Scriptorum Historiae Augustae**
- *Scriptorum Historiae Augustae*, Leipzig 1901-1906 (reprint 1964)
  - *Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, tł. H. Szelest, Warszawa 1966
- Sokrates Scholastyk**
- Sokrates, *Historia ecclesiastica*, ed. G. Ch. Hansen, Berlin 1995
  - Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, z greki tłum. S. Kazikowski, wstęp E. Wipszycka, kom. A. Ziółkowski, Warszawa 1986

Stefan z Bizancjum

- *Stephanus Byzantinus Opera*, t. I-IV, Leipzig, ed. L. Holsteinius, A. Berkelius, oraz T. de Pinedo, Augustus Meineke
- Holstenius, L., 1684 (posth.), *Lucae Holstenii Notae et castigationes postumae in Stephani Byzantii Ethnika, quae vulgo Peri poleōn inscribuntur* (Leiden)
- Niese, B., *De Stephani Byzantii auctoribus*, Kiel 1873

Strabon

- *Strabonis Geographica*, ed. W. Aly, E. Kirsten, F. Lapp, Habelt, 1972
- Fragmenty dzieła tłumaczone były na język polski zob. np. M.S. Bondarski, *Antyczna Geografia*, Warszawa 1957

Tacyt

- Tacyt, *Dzieła*, tłum. S. Hammer, t. I-II, Warszawa 1957
- Tacyt, *Wybór pism*, tłum. S. Hammer, Wrocław 1953
- Cornelia Taciti, *Historiae*, ed. C. D. Fisher, Oxford 1911
- Cornelia Taciti, *Annals*, ed. C. D. Fisher, Oxford 1906

Teodoret z Cyru:

- Theodreti, Cyrensis episcopi, *Opera omnia*, ed. Migne Patrologia Graeca, Turnholt 1859, t. I-II
- Teodoret biskup Cyru, *Dzieje miłości Bożej. Historia mnichów syryjskich*, tłum. K. Augustyniak, wst. K. Augustyniak, E. Wipszycka, Tyniec 1994

Ulpianus Domitius

- Ulpianus Domitius, *Corpus Iuris Civilis*, ed. Th. Mommsen, P. Krüger, Berlin 1954

Zosimus

- *Zosimus, Corpus Scriptorae Historiae Bizantinae*, ed. I. Bekker oraz B. G. Niebuhr, Bonn 1837
- *Nowa historia*, tł. H. Cichocka, opr. E. Wipszycka, Warszawa 1993

Inskrypcje:

1. Bas Ph., Waddington W. H., *Inscriptiōnes graecae et latinae recueilliēs en Grece et en Asie Mineure III*, Paris 1870
2. *Die römischen Inschriften Ungarns*, ed. L. Barkoczi, A. Mocsy, Amsterdam 1972

3. *Inscriptiones Judaicae Orientis*, t. III *Syria & Cyprus (Texts and Studies in Ancient Judaism)*, ed. D. Noy, H. Bloedhorn, Tübingen 2004
4. *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, V Emesène, ed. Louis Jalabert and René Mouterde. Paris 1959

Źródła numizmatyczne

1. *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum*, t. I-XXIX, London 1873-1929

Opracowania:

1. *A New Eusebius: Documents Illustrative of the History of the Church to A.D. 337*, pod red. J. Stevenson, London, 1957
2. Abdulhak A., *Catalogue illustré du Département des antiqués gréco-romaines au Musée de Damas*, Damas 1951
3. Abdulkarim M., Bildgen P. & A., Gilg J. P., Teledetection et geo-archeologie: l'apport des tertes de Strabon dans l'analyse environnementale et historique des sites de la vallee de l'Oronte (Syria du Nord), Photo interpretation, 2004/2-3, nr. 40
4. Abdulkarim M., *Teledetection et archeologie sur la formation de la Cite d'Emese a l'epoque romaine (Syrie centrale)*, Photo interpretation, 1999/1, nr. 37
5. Abou Assaf A., *Mishrifeh W: The Oxford encyclopedia of archaeology in the Near East*, Oxford 1997, s. 35-36
6. Adams J. N., *The authorship of the Historia Augusta*, *Classical Quarterly*, t. XXII, 1972, s. 186-194
7. Adams J. N., *The linguistic unity of the Historia Augusta*, *Antichthon*, t. XI, 1977, s. 93-102
8. Abdulkarim M., *Recherches sur la cit d'Émese a l'poque Romaine., These en vue de l'obtention du diplome de doctorat en Archéologie et Historie ancienne sous la direction de M. Georges Tate., Universite de Versailles Saint- Quentin En Yvelines*, 1997, nieopublikowany doktorat
9. Aerts W. J., *Emesa in der Vita Symeonis Sali von Leontios von Neapolis Recueil*, W: From late antiquity to early Byzantium, pod red. V. Vavrinka, Praga 1985, s. 113-116
10. Ahrweiler H., *Sur la carriere de Photius avant son patriarcat*, *Byzanantinische Zeitschrift*, t. LVIII 1965, s. 348-363
11. Alföldy G., *Herodian's person*, *Ancient History*, t. II, 1971, s. 204-233
12. Alföldy G., *Zeitgeschichte und Krisenempfindung bei Herodian*, *Hermes*, t. XCIX, 1971, s. 429-449
13. Alföldy G., *Heliogabalus and Aurelian's stag chariots and the Caesar contorniates*, *Bonner Historiae Augustae Colloquium Genevense*, 1994, s. 5- 10
14. Alföldy G., *Zwei Schimpfnamen des Kasiens Elagabal, Tiberinus und Tractatitius*, *Bonner Historia Augusta Colloquium* 1972- 1974, s. 11- 21
15. Allen P., *The use of heretics and heresies in the Greek historians: studies in Socrates and Theodoret* W: Reading the Past in Late Antiquity, pod red. W: G. Clarka et alii, A. Emmetta Nobbsa, Sydney 1990, s. 265-289
16. Al-Maqdissi M., *Recherches archéologiques syriennes à Mishirfeh-Qatna au nord-est de Homs (Émèse)*, *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et*

- Belles-Lettres CXLVII, t. IV, 2003, s.1489-1494
17. Aly W., *Strabon von Amaseia. Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen der Geographika*, Bonn 1957
  18. Anderson G., *Philostratos. Biography and Belles-Lettres in the Third Century AD*, London 1986
  19. *Archéologie et histoire de la Syrie*, t. II, ed. J. M. Dentzer i W. Orthmann, Sarrebrück 1989
  20. Arnaud D., *Starożytny Bliski Wschód. Od wprowadzenia pisma do Aleksandra Wielkiego*, tłum. M. Ryszkiewicz i K. Wakar, Warszawa 1982
  21. As'ad K., Yon J.-B., *Inscriptions de Palmyre. Promenades épigraphiques dans la ville antique de Palmyre*, Beyrouth-Damas 2001
  22. Athanassiadi P., *Julian. An Intellectual Biography*, London, 1992
  23. Aujac G., *Strabon et la science de son temps*, Paris 1966
  24. Avenarius M., *Die pseudo-ulpianische Einzelschrift des Rechtsregeln (liber singularis regularum)*, Göttingen 2005
  25. Baatz D., *Zum archaologischen Nachweis eines Alamanneneinfalls am obergermanischen, Limes unter Elagabal*, Bonner Jahrbücher, nr. 171, 1971, s. 377-385
  26. Babelon J., *Impératrices Syriennes*, Paris, 1957
  27. Baharal D., *The portraits of Julia Domna from the years 193-211 A.D. and the dynastic propaganda of L. Septimius Severus*, Latomus, t. LI, 1992, s. 110-118
  28. Baldus H. R., *Das Vorstellungsgemälde des Heliogabal. Ein bislang unerkanntes numismatisches Zeugnis*, Chiron t. XIX, 1989, s. 467-476
  29. Baldus H. R., *Denare des Uranius Antoninus*, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, t. XL, 1990, s. 29-34
  30. Baldus H. R., *Uranius Antoninus of Emesa. A Roman Emperor from Palmyra's Neighbouring City and His Coinage*, Annales Archéologique Arabes Syriennes - Palmyra and the Silk Road, t. XLII, 1996, s.371-377
  31. Baldus H.R., *Zur Aufnahme des Sol Elagabalus-Kultes in Rom, 219 n. Chr*, Chiron, t. XXI, 1991, s. 175-178
  32. Ball W., *Rome In the East. The transformation of an Empire*, London 2000
  33. Balsdon J. P., *Roman Women. Their History and Habits*, London, 1962
  34. Banking E. B., *Highlands and lowlands: problems and survey frameworks for rural archaeology in the Near East*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, t. CCCI, 1996, s. 25-46
  35. Bar Yosef O., Valla F., *L'evolution du Natoufien. Nouvelles perspectives*, Paleorient, t. V, 1979, s. 145-153
  36. Bardy G., *La theologie d'Eusebe de Cesaree d'apres L' Histoire Ecclesiastique*, Revue d' Histoire Ecclesiastique, t. L, 1955, s. 5-20
  37. Barnard L. W., *The father of Christian anthropology*, Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche, t. LXIII, 1972, s. 254-270
  38. Barnes T. D., *Constantine and Eusebius*, Cambridge 1981
  39. Barnes T. D., *Jerome and the Origo Constantini Imperatoris'*, Phoenix, t. XLIII, z.2, 1989, s. 158- 161

40. Barnes T.D., *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality*, London 1998
41. Barnes, T.D. *The Sources of the Historia Augusta*, Brussels, 1978
42. Barrett A. A., *Sohaemus, King of Emesa and Sophene*, *The American Journal of Philology*, t. XCVIII, z. 2, 1977, s.153-159
43. Bates M.L., *The Arab-Byzantine bronze coinage of Syria: an innovation, by 'Abd al-Malik W: A Colloquium in Memory of George Carpenter Miles (1904-1975)*, New York, 1976, s. 195-228
44. Baynes N. H., *The Historia Augusta. Its Date and Purpose*, Oxford 1926
45. Beinert W.A., *Sabellius und Sabellianismus als historisches Problem*, W: H.Ch. Brennecke, E.L. Grasmück, Ch. Marksches, Logos, Berlin—New York 1993, s. 124-139
46. Bellandi F., Berti E., Ciappi M., *Iustissima Virgo: Il mito della Vergine in Germanico e in Avieno (saggio di commento a Germanico Arati Phaen. 96 - 139 e Avieno Arati Phaen. 273 - 352)*, Pisa 2001
47. Benario H. W., *The Titulature of Julia Soaemias and Julia Mamaea: Two Notes*, *Transactions of the American Philological Association*, t. XC, 1959, s. 9-14
48. Bender D., *Untersuchungen zu Nemesius von Emesa*, Leipzig 1898
49. Bickford-Smith A., *The Imperial Mints in the East for Septimius Severus: It is Time to Begin a Thorough Reconsideration'*, *Rivista Italiana di Numismatica* , t. XCVI, 1997, s. 53-71
50. Bidez J., *Le philosophe Iamblichus et son école*, *Revue des études grecques*, t. XXXII, 1919, s. 29-40
51. Bieliński P., *Starożytny Bliski Wschód. Od początków gospodarki rolniczej do wprowadzenia pisma*, Warszawa 1985
52. Bilde P., *Flavius Josephus between Jerusalem and Rome: his Life, his Works and their Importance*, Sheffield 1998
53. Bird H. W., *Eutropius. In defence of the senat*, *Cahiers des Etudes Anciennes*, t. XX, 1987, s. 63-72
54. Bird H. W., *Sextus Aurelius Victor: a historiographical study*, Liverpool 1984
55. Bird H. W., *Structure and themes in Eutropius' Breviarium*, *Classical Bulletin*, t. LXVI, 1990, s. 87-92
56. Bird H. W., *The Roman emperors: Eutropius' perspective*, *The Ancient History Bulletin*, t. I, 1987, s. 138- 151
57. Bird H. W., *The sources of the De Caesaribus*, *Classical Quarterly*, t. LXXV, 1981, s. 457-463
58. Bird H.W., *Aurelius Victor. Some fourth century issues*, *The Classical Journal*, t. LXXIII, 1978, s. 223-237
59. Birley A. R., *Religion in the Historia Augusta*, *Historiae Augustae Colloquium Parisinum*, t. I, 1990, s. 29-51
60. Birley A. R., *Septimius Sever. The African Emperor*, London 1999
61. Birley A.R., *The life and death of Cornelius Tacitus*, *Historia*, t. XLIX, 2000, s. 230-247
62. Birot P., Dresach J., *La Mediterranee et le Moyen-Orient*, t. II, Paris 1956
63. Blumenthal H. J., *Iamblichus. The Philosopher*, Iowa City 1997

64. Bogaers J. E., *Sol Elagabalus und die Cohors III Breucorum in Woerden (Germania Inferior)*, Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, t. LXXIV, 1994, s. 153- 161
65. Böhner P., Gilson E., *Historia filozofii chrześcijańskiej. Od Justyna do Mikołaja Kuzańczyka*, tłum. S. Stomma, Warszawa 1962
66. Bonamente G., *La biografia di Eutropio lo storico*, Annali della Facolta di Lettere e Filosofia, Universita di Macerata, t. X, 1977, s. 161-210
67. Bounni A., *Les catacombs d'Emese et Syrie*, Archeologie, t. XXXVII, 1970, s. 42-49
68. Bowersock G. W., Glen W., *Greek intellectuals and the imperial cult in the second century A. D.* W: Le culte des Souverains dans l'empire Romain, pod red. W. den Boera, Vandoeuvres-Genève, 1973, s. 177- 212
69. Bowersock G. W., *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford, 1969
70. Bowersock G. W., *Herodian and Elagabalus*, Yale Classical Studies t. XXIV, 1975, s. 229-236
71. Bowersock G.W., *Julian the Apostate*, London, 1978
72. Bowersock G.W., *Roman Arabia*, Harward, 1994
73. Bowersock G.W., *Social and Economic History of Syria under the Roman Empire*, W: Archéologie et histoire de la Syrie, t. II, ed. J. M. Dentzer i W. Orthmann, Sarrebrück 1989, s. 63-78
74. Brady I., *Remigius and Nemesius*, Franciscan Studies, t. VIII, 1948, s. 275-284
75. Brandt A., *Moralische Werte in den Res gestae des Ammianus Marcellinus, Hypomnemata 122*, Göttingen 1999
76. Bregman J., *Pagan religious syncretism and symbolism on the Greek imperials of the early third century*, Dionysius, t. VI, 1982, s. 58- 72
77. Brendle T., *Die Religionspolitik Kasier Elagabals im Spiegel seiner Munzen*, Numismatisches Nachrichtenblatt, t. X, 2001, s. 411- 414
78. Bridgland D., Philips G., Westway R., White M., *A long quaternary terrace sequence in the Orontes River valley Syria. A rekord of uplift and human occupation*, Current Science, nr. LXXXIV (VIII), s. 1080-1089
79. Brosse L., *La digue du lac de Homs*, Syria, t. IV, 1923, s. 234- 241
80. Bruun Ch., *Kasier Elagabal und ein neues Zeugnis fur den Kult des Sonnengotes Elagabalus in Italien*, Tyche, t. XII, 1997, s. 1- 5
81. Bryant J., *A New System or, an Analysis of Ancient Mythology*, t. I, London 1807
82. Buchter K., *Coinage in Roman Syria*, London 2004
83. Burgess R., *The date and editions of Eusebius' Chronici Canones and Historia Ecclesiastica*, The Journal of Theological Studies, nr. XLVIII, 1997, s. 471-504
84. Burgman L., *Athanasios diglossos: latina in der Novellenbearbeitung des Athanasios von Emesa* W: Novella Constitutio, Studies in honor of Nicholas van der Wal, Groningen 1990, s. 57-82
85. Burns R., *Damascus. A History*, London 2005
86. Burns R., *Monuments de Syrie. Guide historique*, tł z angielskiego Chantal Jouffroy, Damas 1988
87. Butcher K., Bey E. T., *A new dedication to Julia Domna from Berytus*, Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises, t. I, 1996, s. 212-214
88. Butcher K., *Roman Syria and Near East*, London, 2003

89. Cameron A., *Avienus or Avienius?* W: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, t. CVIII, 1995, s. 252-262
90. Cameron A., *Eusebius of Caesarea and the rethining of history* W: Tria Corda. Scritti in onore di Arnaldo Momigliano, pod red. W: E. Gabba, Como 1983, s. 71-88
91. Cameron A., *Procopius and the Sixth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1985
92. Cameron A., *The date of Zosimus' New History*, Philologus, t. CXIII, 1969, s. 106-110
93. Cameron A., *The empress and the poet: poganism and politics at the court of Theodosius II*, Yale Classical Studies, t. XXVII, 1982, s. 217-189
94. Candea V., *Une oeuvre d'art melkite: l'icône de Saint-Elian de Homs, Syria*, t. LXIX, z. 1-2, 1972
95. Canfor L., *Libri e biblioteche* W: Il destino dei testi. Lo spazio letterario della Grecia antica, pod red. L. Canfora, t. II, La ricezione e l'attualizzazione del testo, Roma 1995, s. 11-93
96. Canivet P., *Le monachisme syrien selon Theoderet de Cyr*, Paris 1977
97. Canivet P., *Theoderet et monachisme syrien avant le concile de Chalcedoine*, Paris 1961
98. Carcopino J., *Le Limes de Numidie et sa garde Syrienne*, Syria, t. VI, z. 2, 1925, s. 118-149
99. Casanowicz I.M., *Tell Et-Tin on Lake Homes, in the Valley of the Orentes*, American Antroipologist, t. X, z. 1, 1897, s. 13-16
100. Cassas L.F., *Voyage Pittoresque de la Syrie, de la Phénicie, de la Palestine, et de la Basse Egypte, 1799-1800*
101. Cauvin M.C., *Du Natoufien sur l'Euphrate?* W: Le moyen Euphrate: zone de contacts et d'échanges: actes du Colloque de Strasbourg, pod red. J. Marguerona, Leiden 1977, s.11-20
102. Chabachoff B., *Un rare bronze de Julia Domna d' Ascalon avec une date inédite*, Cahiers Numismatiques: Bulletin de la Société d'Etudes numismatiques et archeologiques, t. XIV, z. 59-61, 1979, s. 59-61 oraz s. 261 s. 261
103. Chad C., *Les dynaste d'Emese*, Beirut 1972
104. Chadwick H., *Early Christian Thought and the Classical Tradition: Studies in Justin*, New York, 1966
105. Chastagnol A., *Recherches sur l'Historie Auguste. Rapport sur le progres de la Historia Augusta Forschung depuis 1963*, Bonn 1970
106. Chaudouet J., *Syrie*, Paris, 1997
107. Chesnut G. F., *Kairos and cosmic sympathy in the Church historian Sokrates Scholasticus*, Church History Studies in Christianity and Culture, t. XLIV, 1975, s. 161-166
108. Chesnut G. F., *The first Christian historie, A. Ferrarini, Eresia e storia ecclesiastica. Contributi novazzioni alla storiografia di Socrate (Scolastico)*, Anali della Facolta di Lettere e Filosofia, t. IV, 1979, s. 127-185
109. Chesnut G. F., *The first Christian histories Eusebius, Socrates, Sozomen, Theodoret and Evagrius*, Paris 1977
110. Chesnut G. F., *Tradizioni orali nella storia ecclesiastica di Socrate Scolastico*, Studia Patavina, t. XXVIII, 1981, s. 29-54
111. Cichocka H., *Zosimus' account of Christianity* W: Poganism in the Late Empire and

- in Byzantium. *Byzantina et Slavica Cracoviensia I*, pod red. M. Salamona, Kraków 1992, s. 89-104
112. *Cities of the Middle East and North Africa. A Historical Encyclopedia*, pod red. M. Dumpera, Santa Barbara, California, 2007
113. Cohen S., *Josephus in Galilee and Rome. His Vita and development as a historian*, Columbia Studies in the Classical tradition, t. VIII, 1979
114. *Collection of Modern and Contemporary Voyages and Travels*, t. I, ed. R. Phillips, London, 1805
115. *Contribution Francaise l'archéologie syrienne*, pod red. A. Naccache, Damas 1989
116. Cotta Ramosino L., *Plinio il Vecchio e la tradizione storica di Roma nella Naturalis historia*, Edizioni dell'Orso, Aleksandria, 2004
117. Cracco Ruggini L., *Zosimo, ossia il rovesciamento delle storie ecclesiastiche*, Augustinianum, t. XV, 1976, s. 23-36
118. Cremer F. W., *Die Chaldäischen Orakel und Jamblich de mysteriis*, Meisenheim am Glan 1969
119. Crouzel H., *Origen: The Life and Thought of the First Great Theologian*, tłum. na ang. A.S. Worrall, Edinburgh, 1989
120. Crouzel H., *Orygenes*, tłum. J. Margański, Kraków 2004
121. Crown A.D., *Toward a reconstruction of the climate of Palestine 8000 B.C.- 0 B.C.*, Journal of Near Ekstern Studiemi, t. XXXII, 1972, s. 312-330
122. Cumont F., *Une pierre gravée acquise à Homs (ancienne Émèse) en Syrie offerte au Musée du Louvre par M. Léonce Brossé*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, t. LXX, z. 3, 1926, s. 202
123. Dalby A., *Food in the Ancient World from A to Z*, London 2003
124. Damsholt T., *Das Zeitalter des Zosimos. Euagrius, Eustathios ud die Aufhebung des chrysargyron W: Analacta Romana Instituti Danici*, t. VIII, 1977, s. 89-102
125. Damsholt T., *Zur Benutzung von dem Breviarium des Eutrop in der Historia Augusta*, Classica et Mediavelia, t. XXV, 1964, s. 138-150
126. Daniels C., Harbottle B., *A new inscription of Julia Domna from Newcastle*, Archaeologia Aeliana, t. VIII, 1979, s. 65-73
127. *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte), pod red. von S. Dietera, S. Troianosa, Frankfurt/Main, 1989
128. Davies J. P., *Rome's Religious History: Livy, Tacitus, and Ammianus on Their Gods*, Cambridge 2005
129. Dbiyat M. Al, *Homs et Hama en Syrie centrale, concurrence urbaine et développement régional*, Damascus 1995
130. Dbiyat M. Al, *Homs et Hama en Syrie centrale: Biopole ou doublet?*, niepublikowany doktorat obroniony na Uniwersytecie w Tours, 1992
131. Decourt J.C., *L'Émésène chrétienne*, Dossiers Archeologie&sciences des origins, nr CCCIX, 2005/2006 r., s. 66-69
132. Delvoye C., *Byzance, l'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris, Musée du Louvre 1992
133. Desmond W., *Cynics*, Kalifornia 2008
134. Diesner H.J., *Eine Thukydidies-Parallele bei Prokop*, Rheinisches Museum für Philologie, t. CXIV, 1971, s. 93-94

135. Dieter S., *Athanasios W: Juristen: ein biographisches Lexikon; von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, 2nd edition, pod red. M. Stolleisa, München 2001, s. 44-45
136. Dieudoniné A., Emèse, *Revue numismatique*, 1906, s. 133-155
137. Diller A., *The tradition of Stephanus Byzantium*, Transactions of the American Philological Association, t. LXIX, 1938, s. 333-348
138. Dillon J.M., *The Middle Platonists*, New York, 1977
139. Dirven L., *The palmyrenes of Dura Europos. A Study of Religious Interaction In Roman Syria*, Leiden 1999
140. Döbler E., *Nemesius von Emesa und die Psychologie des menschlichen Aktes bei Thomas von Aquin*, Fribourg. 1950
141. Döbler E., *Zwei syrische Quellen der Theologischen Summa des Thomas von Aquin: Nemesios von Emesa und Johannes von Damaskus, ihr Einfluss auf die anthropologischen Grundlagen der Moraltheologie*, Fribourg, 2000
142. Dodds E. R., *The Greeks and the Irrational*, Be 1951
143. Dodinet M., Leblanc J., Vallat J., Villeneuve F., *La paysage antique en Syrie l'exemple de Damas*, Syria, t. LXVII, 1990, s. 339-367
144. Domański, *Die Lehre des Nemesius über das Wesen der Seele*, 1897
145. Downey G.A., *Paganism and Christianity in Procopius*, Church History Studies in Christianity and Culture, t. XVIII, 1949, s.89-102
146. Drijvers H. J. W., *Hatra, Palmyra und Edessa: Die Städte der syrisch-mesopotamischen Wüste in politischer, kulturgeschichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, ANRW II/8, 1977, s. 799–906
147. Drijvers H. J. W., Hunt D., *The Late Roman World and Its Historian. Interpreting Ammianus Marcellinus*, London 1999
148. Duerr N., *Septime Sévère et Julia Domna sur un tétradrachme inédit d'Alexandrie*, Gazette numismatique suisse, t. XXVI, 1976, s. 32-33
149. Dusanic S., *Severus Alexander as Elagabalus associate*, Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, t. XIII 1964, s. 487- 498
150. Dussaud R., *Lac digue du lac Homs et le mur égyptien de Strabon*, Monuments et memoires Eugene Piot, t. XXV, s. 133-141
151. Dussaud R., *Tablettes découvertes à Mishrifé: inventaires du trésor de la dame Nín-Egal, dame de Qatna et du trésor des dieux du roi*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, t. LXXI, z. II, 1927, s. 134-136
152. Dussaud R., *Topographie historique de la Syrie antiqua et medievale*, Paryż, 1927
153. Dussaud, *Lac digue du lac Homs et le mur égyptien de Strabon*, Monuments et memoires Eugene Piot, t. XXV, s. 133-141
154. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, Paryż, 1927
155. Dvornik P., *Photian and Byzantine ecclesiastical studies*, London 1974
156. Dzielska M., *Apolloniusz z Tiany. Legenda i rzeczywistość*, Kraków 1983
157. Egger E., Jahresh. Des Oster Archaeol. Inst., XX, 1919, s. 319
158. Elsen-Novák G., *Die altsyrische Glyptik aus Qatna – Eine erste Einordnung*, Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft, t. CXXXIV, 2001, s. 257-274
159. Emmett Nobbs A., *Digressions in the Ecclesiastical History of Socrates, Sozomen and Theodoret W: Journal of Religious History*, t. XIV, 1986/1987, s. 1-11
160. Errington R.M., *The Alleged Syro-Macedonian Pact and the Origins of the Secondo*

- Macedonia War*, Athenaeum, t. XLIX, s. 336-354
161. Evangelides M., *Zwei Kapitel aus einer Monographie über Nemesius und seine Quellen*, Berlin 1882
162. Evans J. A. S., *Christianity and paganism in Procopius of Caesarea*, Greek, Roman and Byzantine Studies, t. XII, 1971, s. 81-100
163. Evans J. A. S., *Procopius*, New York 1972
164. *Excavations At Arjoune- Syria*, pod red. P. J. Parra, Syria British Archaeological Reports BAR International, Oxford 2003
165. Fejfer J., *The portraits of the Severan empress Julia Domna. A new approach*, Analecta Romana Instituti Danici, t. XIV, 1985, s. 129-138
166. Feldman L., *Flavius Josephus revisited. The man, his writings, and his significance*, ANRW II, t. XXI, 1984, s. 763- 862
167. Feldman L., *Flavius Josephus revisited. The man, his writings, and his significance*, ANRW II, t. XXI, 1984, s. 763- 862
168. Ferro A., *La dottrina dell'anima di Nemesio di Emesa*, Ricerche Religiose, nr. I, 1925, s. 227-238
169. Festugiere A.-J., *Antioche païenne et chretienne. Libanius, Chrystome et les moines de Syrie*, Paris 1959
170. Festugiere A.-J., *Notabilia dans Malalas*, Revue de Philologie, t. LII, 1978, s. 221-241
171. Festugiere A.-J., *Notabilia dans Malalas*, Revue de Philologie, t. LIII, 1979, s. 227-237
172. Fiedler M., *Kommentar zu V. 367-746 von Aviens Neugestaltung der Phainomena Arats*, Stuttgart 2004
173. Finamore J. F., *Iamblichus and the Theory of the Vehicle of the Soul*, Chico-California 1985
174. Flinterman J. J., *De sofist, de keizerin en de concubine: Philostratus' brief aan Julia Domna*, Lampas, t. XXX(II), 1997, s.74-86
175. Fornara Ch., *Studies in Ammianus Marcellinus, The Letter of Libanius and Ammianus Connection with Antioch*, Historia, t. XLI, 1992, s. 328–344
176. Fossey D., Perdrizet P., *Voyage dans la Syrie du Nord*, Bulletin de correspondance hellénique, t. XXI, 1897, s. 66-91
177. Frey M., *Untersuchungen zur Religion und zur Religionspolitik des Kaisers Elagabal*, Stuttgart 1989
178. *From political architecture to Stephanus Byzantium: sources for the ancient Greek polis*, pod red. D. Whitehead, Stuttgart 1994
179. Gabriel A., *La construction, l'attitude et l'emplacement du colosse de Rhodes*, Bulletin de correspondance hellénique, t. LVI, 1932, s. 331-359
180. Garrod D., *The Natufian culture*, Londyn 1957
181. Gatier P.L., *Un seisme element de datation de l'oeuvre de Romanos le Melode*, Journal des savants, t. I-III, 1983, s. 229-238
182. Gawlikowski M., Asad K., *Inscriptions de Palmyre nouvelles et revisitées*, Studa Palmyreńskie, t. X, 1997, s. 23-38
183. Gawlikowski M., *Les princes de Palmyre*, Syria, t. LXII, 1985, s. 251-261
184. Gawlikowski M., Starcky J., *Palmyre*, Paris 1986

185. Gawlikowski M., *The Athena of Palmyra*, *Archeologia*, t. XLVII, 1996, s. 21-32
186. Geffcken, J., *De Stephano Byzantio*, Göttingen 1886
187. Gelb I.J., *The Early History of the West Semitic Peoples*, *Journal of Cuneiform Studies*, t. XV, 1961, s. 27-47
188. Gilmore P., *Dating, mints and officinae of Syrian tetradrachms from Elagabalus to Trebonianus Gallus*, *Numismatic Circular*, t. LXXXV, 1977, s. 355- 356
189. Gilmore P., *Elagabalus Antioch tetradrachms*, *Numismatic Circular*, t. LXXXIX, 1982, s. 34-35
190. Gilson E., *Historia filozofii chrześcijańskiej w wiekach srednich*, tłum. S. Zalewski, Warszawa 1966
191. Gitler H., Bijovsky G., *The coins of Pygmalion from Tyre: a chronological sequence from Elagabal to Gallienus*, *Numismatica e antichità classiche-Quaderni Ticinesi*, t. XXXI, 2002, s. 317- 324
192. Glay M. Le, *Villes, temples et sanctuaries de l'Orient romain*, Paris 1957
193. Glibert D., *L'homme sans honneur ou le saint scandaleux*, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, t. XLV, z. 4, s. 929-939
194. Grabowski T., *Ptolemeusze i Rzym. Przyjaźń czy zależność. Stosunki polityczne w latach 273-43 p.n.e.*, Kraków 2005
195. Grainger J.D., *The cites of Seleukid Syria*, Oxford 1990
196. Grant R. M., *Eusebius as a church historian*, Oxford 1981
197. Grayson A. K., *Shalmaneser III and the Levantine States: The Damascus "Coalition Rebellion"*, *Perspectives on Hebrew Scriptures II*, pod red. Ehudy Ben Zvi, t. V, 2004-2005, s. 51-58
198. Greatrex G., *The dates of Procopius' works* W: *Byzantine and Modern Greek Studies*, t. XVIII, 1994, s. 101-114
199. Grigoriadis I., *Linguistic and literary studies in the Epitome Historion of John Zonaras*, Thessaloniki 1998
200. Grousset R., *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem*, Paris 1934-1936
201. Haar Romeny R. B. *Eusebius of Emesa's Commentary on Genesis and the Origins of the Antiochene School*, W: *The Book of Genesis in Jewish and Oriental Christian Interpretation. A Collection of Essays (Traditio Exegetica Graeca)*, pod red. J. Frishmana, L. Rompay'a, Louvain: Peeters, 1997, s. 125-142
202. Haar Romeny R. B. Ter, *A Syrian in Greek dress: the use of Greek, Hebrew, and Syriac biblical texts in Eusebius of Emesa's Commentary on Genesis*, Leuven Peeters, 1997
203. Hagg T., *Photios als Vermittler antiker Literatur. Untersuchungen zur Technik des Referierens und Exzerprierens in der Bibliotheca*, Uppsala 1975
204. Hagg T., *Photius at work: evidence from the text of the Bibliotheca*, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, t. XIV, 1973, s. 213-222
205. Hagg T., Treadgold W., *The preface of the Bibliotheca of Photius once more*, *Symbolae Osloenses*, nr. LI, 1986, s. 133-138
206. Halsberghe G., *The cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972
207. Hardy E.R., *Christology of the Later Fathers*, Philadelphia, 1954
208. Harl K. W., *Caracalla or Elagabalus? The imperial imago at the Greek mint of*

- Magnesia ad Maeandrum*, American Numismatic Society Museum Notes, t. XXVI, 1981, s. 163-184
209. Harries J., *Sozomen and Eusebius: the lawyer as Church historian in the fifth century* W: Inheritance of historiography 350-900, pod red. T. P. Wisemana, C. J. Holdswortha, Exeter 1986, s. 45-52
210. Harris B. F., *Apollonius of Tyana. Fact and fiction*, Journal of Religious History, t. V, 1969, s.189-199
211. Hartke W., *Römische Kinderkasier*, Berlin 1951
212. Haskell H.J., *This was Cicero*, New York 1964
213. Hayek M. Al, Shikhani M. F., *Homs. Illustrated folklore studies*, Homs 1995 (po arabsku)
214. Healy J.F., *Pliny the Elder on science and technology*, Oxford 1999
215. Heimpel W., *Letters to the King of Mari: A New Translation, With Historical Introduction, Notes, and Commentary*, Eisenbrauns, 2003
216. Heintze H., *Studien zu den Portrats des 3 Jahrhunderts n. Chr. VII Caracalla, Geta, Elagabal und Severus Alexander*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, t. LXXIII- LXXIV, 1966, s. 190-231
217. Helm R., *Hieronymus und Eutropius*, Rheinische Museum, t. LXX, 1927, s. 138-170
218. Hemelrijk E., *Matrona docta: educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*, London 1999
219. Hennings R., *Eusebius von Emesa und die Juden*, Zeitschrift für antikes Christentum, t. V(II), 2001, s. 240-260
220. Hiesinger U.W., *Julia Domna. Two portraits in bronze*, American Journal of Archaeology, t. LXXIII, 1969, s. 39-44
221. Hijmans G. P. S. E., *The sun which did not rise in the East: the cult of Sol Invictus in the light of non- literary evidence*, Bulletin Antieke Beschaving, t. LXXI, 1996, s. 115-150
222. Hill Ph., *Notes on the Coinage of Septimius Sewerus and his Family*, Numismatic Chronicle, t. VII (IV), 1964, s. 169-188
223. Hitti P. K., *History of Syria: including Lebanon and Palestine*, New Jersey, 2004
224. *Holy Women of the Syrian Orient, Ten Saints' Lives in English Translation*, tłum. na ang. i opr. A.M. Talbot, Berkeley-Los Angeles -London 1996
225. Homo L., *Essai sur le regne de l'empire Aurelian*, Paris 1904
226. Icks M., *Empire of the Sun? Civic Responses To The Rise And Fall Of Sol Elagabal In The Roman Empire*. W: Ritual dynamics and religious change in the Roman Empire proceedings of the eighth Workshop of the International Network Impact of Empire, Heidelberg, ed. O. Hekster, S. Schmidt-Hofner, Ch. Witschel, t. V-VII, 2007, s.111-120
227. Ihlemann C., *De Avieni in vertendis Arateis arte et ratione*, Göttingen, 1909
228. Ilisch L., *Die Umayyadischen Und 'Abbasidischen Kupfermüzen Von Hims Versuch Einer Chronologie*, Munstersche Numismatische Zeitung, t. III, 1980, s. 23-30
229. Jaczynowska M., *Tacyt*, Kwartalnik Historyczny, t. LXVII, z. 3, 1960, s. 740-746
230. Jaeger W.W., *Nemesios von Emesa. Quellenforschungen zum Neuplatonismus und seinen Anfängen bei Poseidonios*, Berlin 1914
231. Jasiński D., *Retoryka w służbie hagiografii w żywocie Szymona Głupka*, U schyłku

- starożytności. *Studia źródłoznawcze*, t. IX, 2010, s. 39-62
232. Jeffreys E., Croke B., Scott R., *Studies in John Malalas*, Sydney, 1990
233. Jeffreys F., Jeffreys M., Scott R., *Malalas's view of the classical readings of Vergil*, *Emerita*, t. LV, 1987, s.85-86
234. Johne K.P., *Kaiserbiographie und Senatsaristokratie. Untersuchungen zu Datierung und sozialen Herkunft der Historia Augusta*, Berlin 1976
235. Johnston A., *Caracalla or Elagabalus? A case of unnecessarily mistaken identity*, *American Numismatic Society Museum Notes*, t. XXVII, 1982, s. 97- 147
236. Jones A., *The cities of the eastern Roman provinces*, Eugene, Oregon, 2004
237. Jones B. W., *Suetone et Aurelius Victor*, *Past and Present*, t. XXV, 1970, s. 346-347
238. Jurewicz O., *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, Wrocław 1984
239. Kader Z., *Die kleinasiatisch syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden 1962
240. Kaegi W. E., *Byzantium and the decline of Rome*, Princeton 1968
241. Kaldellis A., *Procopius of Caesarea*, Philadelphia 2004
242. Kallis A., *Der Mensch im Kosmos. Das Weltbild des Nemesios von Emesa*, Münster, 1978
243. Kannengiesser Ch., *Eusebius of Caesarea, Origenist W: Eusebius, Christianity and Judaism*, pod red. H.W. Attridge'a, G. Hata, Detroit 1992, s. 436-466
244. Kaster R.A., *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, California 1988
245. Kelly G., *Ammianus and the Great Tsunami*, *Journal of Roman Studies*, t.XCIV, 2004, s. 141-165
246. Kelly J.N.D., *Early Christian Doctrines*, New York, 1978
247. Kettenhofen E., *Zum Todesdatum Julia Maesas*, *Historia-Zeitschrift für Alte Geschichte*, t. XXX, 1981, s. 244- 249
248. Khouri F. Al-, *D'Histoire d'Homs*, t. I, 1983
249. Kindler A., *The damnatio memoriae of Elagabal on city- coins of the Near East*, *Gazette numismatique suisse*, t. XXX 1980, s. 3- 7
250. Klengel H., *Historia i kultura starożytnej Syrii*, tłum. F. Przebinda, wst. R. Ranosek, Warszawa 1971
251. Klengel H., *Qatna - ein historischer Überblick*, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, t. CXXXII, 2000, s. 239-252
252. Kolb F., *Literarische Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodian und der Historia Augusta*, Bonn 1972
253. Kosmetatou E., *Some remarks on a Severan dynastic group monument from Sparta*, *Rivista storica dell' Antichita*, t. XXXI, 2001, s. 201- 209
254. Kosmetatou E., *The public image of Julia Mamaea: an epigraphic and numismatic inquiry*, *Latomus*, t. LXI (II), 2002, s. 398-414
255. Kotula T., *Aurelian et Zenobie. L'unite ou la division de l'Empire?*, Wrocław 1997
256. Kotula T., *Aurelian i Zenobia*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2006
257. Kotula T., *Septymiusz Sewerus*, Wrocław 1987
258. Kowalski S. P., *Late Roman Palmyra in literatura and epigraphy*, *Studia Palmyreńskie*, t. X, 1997, s. 39-62
259. Kozłowski J., Śliwa J., *Archeologia wschodniej części basenu Morza Śródziemnego: Palestyna, Syria, Cypr*, Kraków 1977

260. Kraay C. M., *Jewish friends and allies of Rome*, American Numismatic Society Museum Notes, t. XXV, 1980, s. 53- 57
261. Kropp A., *Farrings, nefesh and opus reticulatum: self-representation of the royal house of Emesa in the first century AD* more W: Kingdoms and Principalities in the Roman New East, pod red. T. Kaizera, M. Facella, Stuttgart 2010, s. 199-216, 435-453
262. Kruger D., *Sytheon the Holy Fool: Leontius's Life and the Late Antique City*, Berkeley 1996
263. Kruger G., *Heliodorus van Emesa: Theagenes en Charikleia: evaluering van'n oud-Griekse roman, ook genoem die Aithiopia*, Akroterion 1994 39, s. 64-74
264. Krumeich R., *Der Kasier als syrischer Priester: zur Repräsentation Elagabals als sacerdos die Solis Elagabali*, Boreas t. XXIII/XXIV, 2000, s. 107- 112
265. Krzyżanowska T., *Coins of Zenobia in Palmyra*, tł. z pol. Robert Skarżyński, Paul Barford, Wiadomości Numizmatyczne, z. 1, s. 73-76
266. Kühne H., *De arte grammatica Rufi Festi Avieni*, Essen 1905
267. Lammenes H., *L'Emesener. Notes epigraphiques et topographiques*, Bulletin bibliographique et pedagogique du le Musée belge. Revue de philologie classique, t. V, 1901, s. 24-40
268. Lammert F., *Hellenistische Medizin bei Ptolemaios und Nemesios. Ein Beitrag zur Geschichte der christlichen Anthropologie*, Philologus, t. XCIV, 1941, s. 125-141
269. Larsen B. D., *Jamblique de Chalcis, exegete et philosophe*, t. I-II, Aarhus 1972
270. Lascaratos J., *Fatal Wounding of the Byzantine Emperor Julian the Apostate (361-363 A.D.)* W: Approach to the Contribution of Ancient Surgery, t. XXIV, 2000, s. 615-619
271. Lauffray J., *Halabiyya-Zenobia place forte du limes oriental et la Haute-Mésopotamie au VIe siècle*, t.1-2, Paris 1983-1991
272. Lawson K. Jr., *Shalmaneser III and Israel* W: Israel: Ancient Kingdom or Late Invention?, pod red. D. Blocka, Nashville 2008, s. 225-256
273. Lehmann H. J., *Per piscatores. Studies in the Armenian version of a collection of homilies by Eusebius of Emesa and Severian of Gabala*, Aarhus, 1975
274. Lemerle P., *Byzantine humanism. The first phase: notes and remarks on education and culture in Byzantium from its origins to the 10th century*, Australian Association for Byzantine Studies, nr. III, 1986, s. 205-235
275. Lemerle P., *Le premiere humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture a Byzance des origines au Xe siecle*, Revue des études byzantines, t. XXX, 1972, s. 353-355
276. Lenski N., *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century AD*, London, 2003
277. Leppin H., *Von Constantin dem Grossen zu Theodosius II. Das christliche Kaiseryum bei den Kirchenhistoriken Socrates, Sozomenus und Theodoret*, Gottingen 1996
278. Lessing C., *Scriptorum Historiae Augustae*, Leipzig 1901-1906 (reprint 1964)
279. Letta C., *Dal leone di Giulio Alessandro ai leoni di Caracalla. La dinastia di Emesa verso la porpora imperiale*, Studi in onore di Edda Bresciani, pod red. S. Bondi, Pisa 1985 , s. 289-302

280. Levick B., *Julia Domna. Syrian Empress*, London 2007
281. Lewy H., *Chaldaean Oracles and Theurgy. Mysticism, Magic and Platonism in the Later Roman Empire*. Cairo 1956
282. Liere W. J., *Ager centuriatus of the Roman colonia of Emesa (Homs)*, Annales Archéologiques Arabes Syriennes, t. VIII-IX, 1958-1959, s. 55-58
283. Lieu S. N., *From Constantine to Julian: A Source History*, New York, 1996
284. Linderski J., *Heliogabalus, Alexander Severus and the ius confarreationis: a note on the Historia Augusta*, W: Historia testis. Mélanges d'épigraphie, d'histoire ancienne et de philologie offerts à Tadeusz Zawadzki, Fribourg 1989, s. 207-215
285. Lipiński E., *Szkice z dziejów aramejskich*, Poznań 2000
286. Louth A., *The date of Eusebius' Historia ecclesiastica* W: Journal of Theological Studies, t. XLI, 1991, s. 111-123
287. Łukaszewicz A., *Egipt Greków i Rzymian*, Warszawa 2006
288. Lusnia S., *Julia Domna's coinage and Severan dynastic propaganda*, Latomus, t. L, z. 1, 1995, s.119-140
289. Maltese E. V., *Zonaras, Johannes* W: Lexikon des Mittelalters, tom IX
290. Mango C., *A Byzantine Hagiographer at Work: Leontios of Neapolis'*, Byzanz und der Westen. Studien zu Kunst des europäischen Mittelalters, pod red. I. Huttera, Vienna 1984, s. 25-41
291. Maqdissi M. Al, *Chronique des activités archéologiques en Syrie*, Syria, t. LXX, z. 3-4, 1993, s. 443-560
292. Maqdissi M. Al, Luciani M., Morandi D., Novák M., Pfälzner P., *Excavating Qatna I – Preliminary Report on the 1999 and 2000 Campaigns of the Joint Syrian-Italian-German Archaeological Research Project at Mishrifé*, Damas 2002
293. Maqdissi M. Al, *Recherches archéologiques syriennes à Mishirfeh-Qatna au nord-est de Homs (Émèse)*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, t. CXLVII, z. 4, 2003, s.1487-1515
294. Marasco G., *Giulia Domna, Caracalla e Geta: frammenti di tragedia alla corte dei Severi*, L'antiquité Classique, t. LXV, 1996, s.119-134
295. Marriott I., *The authorship of the Historia Augusta. Two computers studies*, Journal of Roman Studies, t. LXIX, 1879, s. 65-77
296. März F.M., *Anthropologische Grundlagen der christlichen Ethik bei Nemesios von Emesa*, München 1959
297. Mazal O., *Die Textausgaben der Aithiopika Heliadors von Emesa*, Gutenberg Jahrbuch, t. XLI, 1966, s. 182-191
298. Meischner J., *Privatportrats aus den Regierungsjahren des Elagabal und Alexander Severus*, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, t. XCIX, 1984, s. 319-351
299. *Mélanges syriens offerts à monsieur René Dussaud: secrétaire perpétuel de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, pod red. J.A. Blancheta et alii, Paryż, 1939
300. Mellaart J., *Earliest Civilisations of the Near East*, Londyn 1965
301. Mellaart J., *The Neolithic of the Near East*, Londyn 1975
302. Mertens E., *Inhalt und Herkunft der Opiniones Ulpianus*, Göttingen 1958
303. Mesnil du Buisson R., *Compte rendu sommaire des fouilles de Mishrifé (Qatna)*,

- Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres LI, t. III, 1927, s. 246-254
304. Mesnil du Buisson R., *Fouilles dans une installation syro-hittite à Mishrifé, près de Homs*, Syria, t. XL, z. 3, 1926, s.191-194
305. Mesnil du Buisson R., *L'ancienne Qatna ou les ruines d'El-Mishrifie au N.-E. De Homs (Emese): deuxième campagne de fouilles*, Syria, t. IX, z.2, 1928, s. 81-89
306. Mesnil du Buisson R., *L'ancienne Qatna*, Syria , t. IX, t.1, 1928, s., 6-24
307. Mesnil du Buisson R., *L'ancienne Qatna ou les ruines d'El-Mishrifé au N.-E. de Homs (Emèse): deuxième campagne de fouilles*, Syria, t. VIII, z. 4, 1927, s. 277-301
308. Mesnil du Buisson R., *Les ruines d'El-Mishrifé au nord-est de Homs (Emèse)*, Syria, t. VIII, z.1, 1927, s.13-33
309. Meyendorff J., *Christ in Eastern Christian Thought*, Crestwood, 1975
310. Michałowski K., Dziewanowski A., *Palmyra*, Warszawa 1968
311. Michałowski K., *Palmyre, Fouilles polonaises 1959*, Warszawa 1962
312. Milik J. T., *Dédicaces faites par des Dieux: (Palmyre, Hatra, Tyr) et des thiasés sémitiques à l'époque romaine*, Paris 1972
313. Millar F., *A study of Cassius Dio*, Oxford 1966
314. Millar F., *The Phoenician Cities. A Case Study in Hellenisation*, Cambridge 1983
315. Millar F., *The Roman Near East, 31 B.C. - A.D. 337*, Harvard 1993
316. Mommsen T., *Die älteste Handschrift der Chronik des Hieronymus*, Hermes, t. XXIV, 1889, s. 393-401
317. Mor Ignatius Aphrem, *Excerpts from a Patriarchal statement on the Girdle of Our Lady the Virgin Mary in the Church of Homs – Syria*, Homs 1953
318. Morandi Bonacossi D., Luciani M., Barro A., Canci A., Cremaschi M., Da Ros M., Eidem J., Finzi Contini I., Iamoni M., Intilia A., Trombino L., Sala A., Valsecchi V., *Tell Mishrifeh/Qatna 1999-2002, A Preliminary Report of the Italian Component of the Joint Syrian-Italian-German Project*, Akkadica, t. CXXIV, z. 1, 2003, s. 65-120
319. Morani M., *La tradizione manoscritta del "De natura hominis" di Nemesio*, Milano, 1981
320. Morani M., *Traduzioni orientali e filologia greca W: La diffusione dell'eredità classica nell'età tardo-antica e medievale. Il "Romanzo di Alessandro" e altri scritti*, pod red. R. B. Finazzi, A. Valvo, Dell'Orso, Alessandria, 1998, s. 175-188
321. Motta B., *La paternità scomoda: la presenza dell'etica di Aristotele nella riflessione di Nemesio di Emesa sulla libertà morale*, Atti e Memorie dell'Accademia Galileiana di Scienze, Lettere ed Arti , t. CXII, 1999-2000, s. 37-62
322. Moussli M., Ebert J., *Weitere Inschriften aus Emesa und seinen Nachbargebieten*, Philologus, t. CXXXIV,1990, s. 93-102
323. Moussli M., *Griechische Inschriften aus Emesa und Laodicea ad Libanum*, Philologus t. CXXXVII, 1983, s. 254-261
324. Moussli M., *Tell Homs (Qala'at Homs)*, Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, t. C, 1984, s. 9-11
325. Mundle I., *Dea Carlestis in der Religionspolitik des Septimius Severus und der Julia Domna*, Historia, t. X, 1961, s. 228- 237
326. Münscher K., *Die Philostrate*, W: Philologus, t. X, 1907, s. 469-558
327. Murdoch A., *The Last Pagan: Julian the Apostate and the Death of the Ancient*

World, Stroud, 2005

328. Murphy G. J., *The Region of the Emperor L. Septimius Severus from the Evidence of the Inscriptions*, Philadelphia 1945
329. Murphy T.M., *Title Pliny the Elder's Natural history: the Empire in the encyclopedia*, Oxford 2004
330. Nau E., *Julia Domna als Olympias*, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, t. XVIII, 1968, s. 49-66
331. Nicolet C., *Space geography and politics in the early Roman empire*, Michigan 1991
332. Nixon C.E.V., *Aurelius Victor and Julian*, Classical Philology, t. LXXXVI, 1991, s. 113-125
333. Novák M., *Fundamentierungstechniken im Palast von Qatna*, Timelines. Studies in Honour of Manfred Bietak III, pod red. E. Czerny'ego *et alii*, Orientalia Lovaniensia Analecta, nr. 149/3, Leuven 2006, s. 63–71
334. Novák M., Pfälzner P., *Ausgrabungen im bronzezeitlichen Palast von Tall Mishrife/Qatna 2002, Vorbericht der deutschen Komponente des internationalen Projektes*, Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft, t. CXXXV, 2003, s. 135–165
335. Novák M., *The Chronology of the Bronze Age Palace of Qatna*, Egypt & Levant, t. XIV, 2004, s. 299–317
336. Novotný G., *Eusebius of Emesa as interpreter of St. Paul*, Studiorum Paulinorum Congressus internationalis catholicus, t. II 1961, s. 471-479
337. Oddy W. A. *The Constans II Bust type of arab-byzantine coins of Hims*, Revue numismatique, seria 6, t. XXIX, 1987, s. 192-197
338. O'Meara D.J., *Neoplatonism and Christian Thought*, New York, 1982
339. Optendrenk T., *Die Religionspolitik des Kaisers Elagabal im Spiegel der Historia Augusta*, Bonn 1968
340. *Origen of Alexandria: His World and His Legacy*, pod red. C. Kannengiessera oraz W.L. Petersena, Indiana 1988
341. Panella R.J., *A lowly born historian of the Roman empire: some observations on Aurelius Victor and his De Caesaribus*, Thought, t. LV, 1980, s. 122-131
342. Paribeni R., *Bolletino del Commis. Archeol.*, Roma 1900, XVIII
343. Parke W., *The attribution of the oracle in Zosimus New History*, Classical Quarterly, t. XXXII, 1982, s. 441-444
344. Parlasca K., *Eine Julia Domna-Büste aus der Sammlung Friedrichs des Grossen*, W: Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Romische Abteilung, t. LXXVII, 1970, s.123-131
345. Parr P. J., *The Tell Nebi Mend Project*, Annales Archéologiques Arabes Syriennes, t. XXXI, 1983, nr. 31, s. 99-117
346. Partsch J., *Palmyra eine historisch klimatische Studie*, Leipzig 1922
347. Paschoud F., *Cinq etudes sur Zosime*, Paris 1975
348. Paschoud F., *Zosime, Eunape et Olympidore, temoins des invasions barbares* W: E. K. Chrysos, A. Scharcz, *Das Reich und die Barbaren*, Wien 1990, s. 181-201
349. Payne A., *Iron Age Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Atlanta 2012
350. Pelikan J., *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*, New Haven, 1993

351. Pelikan J., *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*, W: The Spirit of Eastern Christendom (600-1700), Chicago, 1974
352. Peña I., *The amazing life of the syrian monks in the 4th - 6th centuries*, Milano 1992
353. Penella R. J., *Philostratus' letter to Julia Domna*, Hermes, t. CVII, 1979, s.161-168
354. Perkins J., *An ancient passing novel: Heliodorus' Aithiopika*, Arethusa, t. XXXII (II), 1999, s. 197-214
355. Petit P., *Les étudiants des Libanius. Un professeur de faculté et ses élèves au Bas-Empire*, Paris 1957
356. Petit P., *Les fonctionnaires dans l'oeuvre de Libanios: analyse prosopographique*, Paris 1994
357. Pezard M., *Qadesh. Mission archeologique a Tell Nebi Mend 1921-1922*, Paris, 1931
358. Philip G., Abdulkarim M., Newson P., Beck A., Bridgland D., Bshesh M., Show A., Westway R., Wilkinson K., *Settlement and Landscape Development in the Homs Region, Syria. Report on Work Undertaken during 2001-2003*, Levant, nr. XXXVII, 2005, s. 21-43
359. Pietrzykowski M., *Die Religionspolitik des Kaisers Elagabal*, ANRW II, 1986, s. 1806- 1825
360. Pigulewska N., *Kultura Syryjska we wczesnym sredniowieczu*, Warszawa, 1989
361. Podany A. H., *Brotherhood of Kings:How International Relations Shaped the Ancient Near East*, Oxford 2010
362. Pollard N., *Soldiers, cities and civilians in Roman Syria*, Michigan 2000
363. Pr. Mater. Muz. Archeol. Łodzi, Ser. Archeol., nr 37-38, 1991-1992, s. 310-312
364. *Prowincje rzymskie i ich znaczenie w ramach Imperium*, pod red. M. Jaczynowskiej, J. Wolskiego, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk, 1976
365. Pudill R., *Prägungen aus Berytos und Heliopolis/ Baalbek*, Numismatisches Nachrichtenblatt, t. LI, z. 11, 2002, s. 472- 474
366. Rawson E., *Cicero, a portrait*, Bristol 1983
367. Rea J., *A letter of the emperor Elagabalus*, Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik, t. XCVI, 1993, s. 127- 132
368. Redman C., *The rise of civilisation. From Early farmers to Urban society In the Ancien Near East*, San Francisco 1978
369. Ridley R. T., *Zosimus the Historian*, Byzantinische Zeitschrift, t. LXV, z. 2, 1872, s. 277-305
370. Riis P.J., Buhl M.L., *Les Objets de La Periode Dite Syro-Hittite (Age Du Fer)*, Hama, fouilles et recherches, 1931-1938; t. II, z. 2, Copenhague 1990
371. Rohrbacher D., *Historians of Late Antiquity*, New York, 2002
372. Ronzevalle S., *Un bas-relief d'epoque eomina trouve a Emese (Homs)*, Comptes rendus des séances de l'année Académie des inscriptions et belles-lettres France, t. XLVI, z. 2, 1902, s. 235-236
373. Rostovtzeff M., *Caravan Cities*, tł. na ang. D. i T. Talbot Rice, Oxford 1932
374. Rouche Ch., *Theodosius II, the cities, and thr date of Church History of Sozomen W: Journal of Theological Studies*, t. XXVII, 1986, s.130-132
375. Rowan C., *Becoming Jupiter: Severus Alexander, The Temple of Jupiter Ultor, and Jovian iconography on Roman imperial coinage*, American Journal of Numismatics, t. XXI, 2009, s. 123-150

376. Rowan C., *Divine Ideology and the Visualisation of Imperial Power in the Severan Period*, Cambridge, 2013
377. Rowan C., *The Procession of Elagabalus and the Problem of the Parasols*, *Journal of the Numismatic Association of Australia*, t. XVII, 2007, s. 114-119
378. Rubin B., *Prokopios von Kaisareia*, Stuttgart 1954
379. Sachau E., *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig, 1883 (reprint 2010)
380. Sachs K.S., *Diodorus Siculus and the first century*, Princeton 1990
381. Sadurska A. Bunni A., *Les sculptures funéraires de Palmyre*, Roma 1994
382. Sadurska A., Bunni A., Tadmur M., *Les sculptures funéraires de Palmyre*, Roma 1994
383. Saggs H.W.F., *Wielkość i upadek Babilonii*, przeł J. Nowacki, Warszawa 1973
384. Saliby N., Greisheimer M., *Un martyrium octagonal découvert à Homs (Syrie) en 1988 et sa mosaïque*, *Antiquité tardive*, t. VII, 1999 r, s. 383-400
385. Salway R., *A fragment of Severan history: the unusual career of praetorian prefect of Elagabalus*, *Chiron*, t. XXVII, 1997, s. 127- 153
386. Samir K., *Les versions arabes de Némésius de Homs W: L'herità classica nelle lingue orientali*, Roma 1986, s. 99-151
387. Santosuosso A., *Kadesh Revisited: Reconstructing the Battle Between the Egyptians and the Hittites*, *Journal of the Military History*, t. LX, z. 3, 1996, s. 423-444
388. Sartre M., *D'Alexander a Zenobie. Historie du Levant antique Ive siecle av J.- C.- IIIe siecle ap J.- C.*, Fayard 2001
389. Sartre M., *Wschód rzymski - prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e.-235 r. n.e.)*, tł. Stanisław Rościcki, Wrocław 1997
390. Sbeinati M. R., Darawcheh R., Mouty M., *The historical earthquakes of Syria: an analysis of large and moderate earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D*, *Annals of Geophysics*, t. XLVIII, z.3, 2005, s. -360
391. Scavone D. C., *Zosimus and his histirical models*, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, t. XI, 1970, s. 57-67
392. Schaf R., *Regii Emeseni Iudaei: Bemerkungen zu einen spatantiken Truppe*, *Latomus* nr. LVI, 1997, s. 343-359
393. Schamp J., *Photios historien des lettres. La Bibliotheque et ses notices biographiques*, Paris 1987
394. Scheithauer A., *Die Regierungszeit des Kaisers Elagabal in der Darstellung von Cassius Dio und Herodian*, *Hermes*, t. CXVIII, 1990, s. 335- 356
395. Schlueter R., *Die Bildnisse der Kaiserin Julia Domna*, Münster, 1971
396. Schlumberger J., *The Epitome de Caesaribus and Its Sources*, *Review of Classical Philology*, t. LXXI, 1976, s. 258-268
397. Schoenfeld A. J., *Sons of Israel in Caesar's Service: Jews Soldiers in the Roman Military*, *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, t. XXIV, z. 3, 2006, s. 115-126
398. Scholl T., Taha A., *A sounding in the courtyard of the Saray in Palmyra (1986)*, *Studia Palmyreńskie*, t. X, 1997, s. 63-68
399. Schreiber S., *Jewish inscription In Hungary from 3rd century to 1689*, Budapest 1983

400. Schurer E., *Geschichte des jüdischen Volks im Zeitalter Jesu Christi*, t. I-III, Leipzig 1890-1898
401. Sear D.R., *Greek Imperial Coins And Their Values, Local Coinages of the Roman Empire*, London 1982
402. Seryig H., *Monnaies hellenistique XVI, Polemo II et Julia Mamea*, *Revue numismatique* t. XI, 1969, s. 45-47
403. Seyrig H., *A Helmet from Emesa*, *Archaeology*, t. V, z. 2, 1952, s. 66-69
404. Seyrig H., *Antiquites de la necropole d'Emese*, *Syria*, t. XXIX, z. 209, 1952, s. 204-250
405. Seyrig H., *Antiquites syriennes – Caracteres de l'histoire d'Emese*, *Syria*, t. XXXVI, z. 3-4, 1959, s. 184-192
406. Seyrig H., *Le casque d'Emese*, *Melanges de l'Universite Saint-Joseph*, XLVI, s. 491-498
407. Seyrig H., *Le culte du Soleil en Syrie a l'epoque romaine*, *Syria* t. XLVIII, 1971, s. 337- 373
408. Seyrig H., *Scripta Varia. Melanges d'archeologie et historie*, Paris 1985
409. Seyrig H., *Uranios Antonin, une question d'authenticite*, *Revue numismatique*, seria VI, t. I, 1958, s.51-57
410. Sharples R. W., *Nemesius of Emesa and some theories of divine providence*, *Vigiliae Christianae* 37, 1983, s. 141–156
411. Shaw G., *Theurgy and the Soul: The Neoplatonism of Iamblichus*, Pennsylvania, 1995
412. Siclari A., *L'antropologia di Nemesio di Emesa nella critica moderna*, *Aevum*, nr. XLVII, 1973, s. 477-497
413. Siclari A., *L'antropologia di Nemesio di Emesa*, Padova, 1974
414. Sidebottom H., *Herodian's historical methods and understanding of history*, *ANRW* II, t. XXXIV, 1997, s. 2775-2836
415. Sinko T., *Zarys historii literatury greckiej*, Warszawa 1959, t. I-II
416. Siorvanes L., *Proclus: Neo-Platonic Philosophy and Science*, New Haven, 1996
417. Sirinelli J., *Les veus historique d'Eesebe de Cesaree durant la periode preniceenne*, Paris 1961
418. Sivertsev A., *Private households and public politics In 3rd-5th century In Jewish Palestina*, Tuebingen 2002
419. Skard E., *Nemesiosstudien*, *Symbolae Osloenses*, t. XV-XVI, 1936; s. 23-43, t. XVII, 1937, s. 9-25, t. XVIII, 1938, s. 31-41, t. XIX, 1939, s. 49-56, t. XXII, 1942, s. 40-48
420. Smith R., *Julian's gods: religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate*, London, 1995
421. Smolak K., *Postumius Rufius Festus Avienus W: Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, pod red. R. Herzoga, P. L. Schmidta, Fünfter Band. Restauration und Erneuerung. Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr., München 1989, s. 320-327
422. Solmsen F., *Some Works of Philostratus the Elder W: Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, LXXI, 1940, s. 556–572
423. Solmsen F., *Some Works of Philostratus the Elder, Transactions and Proceedings of*

- the American Philological Association* 71 (1940), s. 556–572
424. Sorcha C., *Pliny's catalogue of culture: art and empire in the Natural history*, Oxford 2003
425. Speidel M.A., *Early Rule in Commagene*, *Scripta Classica Israelica*, XXIV, 2005, s. 85-100
426. Spoerri-Butcher M., *Une émission au nom de Julia Domna à Chalcis (Eubée)*, *Gazette numismatique suisse*, t. LIII, z. 209, 2003, s. 3-6
427. Staab G., *Pythagoras in der Spätantike. Studien zu „De vita Pythagorica“ des Iamblichos von Chalkis*, München Leipzig 2002
428. *Stellenbibliographie zur Historia Augusta*, pod red. E.W. Martena, t. I-IV, Bonn 1985-1987
429. Stertz A., *Christianity in the Historia Augusta*, *Latomus*, t. XXXIX, 1977, s. 694-715
430. Stoneman R., *Palmyra and its Empire: Zenobia's Revolt against Rome*, Michigan, 1992
431. Straub J., *Heidnische Geschichtsapologetik in der christlichen Spätantike. Untersuchungen über Zeit und Tendenzen der Scriptorum Historiae Augustae*, Bonn 1963
432. Streck M., *Das schönste Gut. Der menschliche Wille bei Nemesius von Emesa und Gregor von Nyssa*, Göttingen 2005
433. Strobel K., *Jüdisches Patriarchat, Rabbinentum und Priesterdynastie von Emesa: historische Phänomene innerhalb des Imperium Romanum der Kaiserzeit*, *Ktèma*, t. XIV, 1989, s. 39-77
434. Stroud H., Stroud R., *The Empress Julia Domna at Epidauros Limera*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, t. CV, 1995; s.85- 88
435. Sullivan R., *Priesthoods of the Eastern dynastic aristocracy*, W: *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für Friedrich Karl Dörner*, pod red. S. Sahinaet alii, Leiden 1976, s. 914-919
436. Sullivan R., *The dynasty of Commagene*, *ANRW II*, nr. 8, 1978, s.732-798
437. Sullivan R., *The dynasty of Emesa*, *ANRW II*, nr. 8, 1978, s.198-219
438. Suski R., *Aurelian a zaćmienie słońca w 272 roku*, *U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, t. XI, 2012, s. 167-171
439. *Sylloge Nummorum Graecorum*, München Staatliche Münzsammlung, Berlin, 1968
440. *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals*, Danish National Museum, Copenhagen, 1942-1979
441. Syme R., *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968
442. Syme R., *Emperors and Biography*, Oxford 1973
443. Syme R., *Historia Augusta Papers*, Oxford 1983
444. Syme R., *The Historia Augusta*, Bonn 1971
445. *Syriac Miscellanies: Or, Extracts Relating to the First and Second General Councils, and Various other quotations, theological, historical and classical*, tłum. i oprac. B.H. Cowper, Hertford, 1861
446. Szarmach M., *Listy miłosne Filostratosy jako przykład żartu retorycznego*, *Meander*, t. VII-VIII, 1993, s.31-37
447. Szelest H., *Ekskursy i ich rola w zbiorze Historia Augusta*, *Eos*, t. LVIII, 1969-1979,

s. 115-123

448. Szelest H., *Rola listów i mów w zbiorze Historia Augusta*, Sprawozdania Wydziału Nauk Społecznych PAN, 1970, z. 2, s. 45-48
449. Szelest H., *Z badań nad Scriptoribus Historiae Augustae*, Meander, t. XVI, 1961, s. 535-545
450. Szelst H., *Kilka uwag o Historii Herodiana*, Eos, t. XLVI, 1952-1953, s.57-67
451. Szola A., *Salustios z Emezy i ostatnie wzmianki o fi lozofach cynickich w V-VI wieku*, U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze, t. XII, 2013, s. 103-113
452. Taceva- Hitova M., *Über die Tempel und die Priester des Dolichenuskultes in Moesia inferior und Thracia* W: Proceedings of the X-th International Congress of Classical Archaeology, 1978, s. 69- 79
453. Talbot C.H., *The Anglo-Saxon Missionaries in Germany, Being the Lives of s. Willibrord, Boniface, Leoba and Lebuin together with the Hodoepicon of St. Willibald and a selection from the correspondence of St. Boniface*, London and New York: Sheed and Ward, 1954
454. Tatakis B., *Byzantine Philosophy*, tłum. na ang. N.J. Moutafakis, Indianapolis: Hackett, 2003
455. Telfer W., *Cyril of Jerusalem and Nemesius of Emesa*, Journal of Theological Studies, t. X, 1959, s. 164-166
456. Thompson G. R., *Elagabalus, priest- emperor of Rome*, Kansas 1972
457. Thunberg L., *Man and the Cosmos: The Vision of St. Maximus the Confessor*, New York 1985
458. Treadgold W., *The nature of the Bibliotheca of Photius*, Washigton 1980
459. Trigg J. W., *Origen: The Bible and Philosophy in the Third-century Church*, Atlanta, 1983
460. Tripolitis A., *The Doctrine of the Soul in the Thought of Plotinus and Origen*, New York, 1978
461. Turcan R., *Heliogabale et la sacre du soleil*, Paris 1985
462. Turcan R., *Le culte imperial au IIIe siecle*, ANRW II nr 16, II, 1978, s. 996- 1084
463. Turton G., *The Syrian Princesses. The Women Who Ruled Rome, AD 193-235*, London, 1974
464. Urbainczyk T., *Socrates of Costantinople: historian of Church and state*, Michigan 1997
465. *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, pod red. E. Wipszyckiej, Warszawa 1999
466. ValdenbergV., *La philosophie byzantine aux IVe-Ve siècles*, Byzantion, t. IV, 1929, s. 237-268
467. Vanderhooft D., *Babylonian Strategies of Imperial Control in the West: Royal Rhetoric and Policy* W:Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian period, pod red. O. Lipschitsa, J. Blenkinsoppa, Tel Aviv 2001, s. 235-262
468. Vaugman A. C., *Zenobia of Palmyra*, New York 1967
469. Venini P., *Peanio traduttore di Eutropio*, Memorie dell'Institutio Lombardo, t. XXXVII, 1981-1983, s. 421-447
470. Vermeule C., *A Roman Silver Helmet in the Toledo (Ohio) Museum of Art.*, The Journal of Roman Studies, t. L, z. 1&2, 1960, s. 8-11

471. Villeneuve R., *Heliogabale le Cesar fou*, Paris 1957
472. Virolleaud Ch., *Les tablettes cunéiformes de Mischrifé-Katna*, Syria, t. IX, z.2, 1928, s. 90-96
473. Vogtĳe M., *Analyse d'un memoire du R. P Ronzevalle sur bas-relief trouve a Emese et plusieurs manuments palmyreniens*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres XLVII, t. VI, 1903, s. 276-283
474. Vööbus A., *History of ascetism in Mesopotamia and Syria*, Louvain 1960
475. Waleser G., *Die Beurteilung des Septimius Severus in der älteren und neueren Forschung*, Museum Helveticum, t. XXX, 1973, s. 104- 116
476. Wallraff M., *Der Kirchenhistorikr Socrates. Unter suchungen zu Geschichtsdarstellung, Methode und Person (These)*, Heidelberg 1996
477. Walser G., *Die Severer in der Forschung 1960- 1972*, ANRW II, t. II, s. 614- 656
478. Wasiutyński J., *The solar mystery: an inquiry into the temporal and the eternal background of the rise of modern civilization*, Oslo 2003
479. Watzinger C., *Das Grabmal des Samsigeramos*, Kunsthistorische Sallskapets Publikation, 1923
480. Weber D., *Aviens Phaenomena, eine Arat-Bearbeitung aus der lateinischen Spätanike. Untersuchungen zu ausgewählten Partie*, Wien 1986
481. Werner M., *The Formation of Christian Dogma*, tłum. na ang. S.G.F. Brandon, Harper and Brothers 1957
482. West L.C., *Commercial Syria under the Roman Empire*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, t. LV, 1924, s. 159-189
483. Weullersse J., *L'Oronte, Etude de Fleuve*, Tours 1940
484. White P., *The authorship of the Historia Augusta*, Journal of Roman Studies, t. LVII, 1967, s. 115-133
485. Wieber-Scariot A., *Zwischen Polemik und Panegyrik. Frauen des Kaiserhauses und Herrscherinnen des Ostens in den Res gestae des Ammianus Marcellinus*, Trier 1999
486. Wielgosz D., *Funeralia Palmyrena*, Studia Palmyreńskie, t. X, 1997, s. 69-77
487. Wiles M. F., *The theology of Eusebius of Emesa*, Studia patristica, t. XIX, 1989, s. 267-280
488. Will E., *Histoire politique du monde hellenistique 323-30 av. J. C.*, Nancy, 1967
489. Will E., *Les villes de la Syrie a la epoque hellenistique et romaine* W: Archeologie et histoire de la Syrie, II, ed. J. M. Dentzer i W. Orthmann, Sarrebrück 1989, s.
490. Williams M. G., *Studies in the Lives of Roman Empresses: I. Julia Domna*, American Journal of Archaeology t.VI, 1902, s. 259-305
491. Williams, M.G., *Studies in the Lives of Roman Empresses: II. Julia Mamaea* W: Historical Studies and Institutions, pod red. H.A. Sandersa, New York, 1904, s. 67-100
492. Wilson G., *The composition of Photius Bibliotheca*, Greek, Roman and Byzantine Studies, t. IX, 1968, s. 451-455
493. Winkelmann F., *Euseb von Kaisareia: der Vater der Kirchengeschichte*, Berlin 1991
494. Winn R. E., *The church of virgins and martyrs: ecclesiastical identity in the sermons of Eusebius of Emesa*, Journal of Early Christian Studies t. XI, z. 3, 2003, s. 309-338
495. Winn R., *Eusebius of Emesa: Church and Theology in the Mid-Fourth Century*, Catholic University of America Press 2011

496. Winn R., *The Natural World in the Sermons of Eusebius of Emesa, Vigiliae Christianae*, t. LIX, z. 1, 2005, s. 31-53
497. Wittchow F., *Exemplarisches Erzählen bei Ammianus Marcellinus*, Leipzig 2001
498. Woestijne van de P., *De vroegste uitgaven van Avienus' Descriptio orbis terrae (1488-1515)*, Brussel 1959
499. Wójtowicz H., *Euzebiusz z Cezarei - ojciec historii Kościoła*, Ateneum Kapłańskie, nr CDXXIII, z. 93, 1979, s. 56-63
500. Wolski J., *Dzieje i upadek monarchii Seleucydów*, Kraków 1999
501. Wolski J., *Rzymska polityka na wschodzie. Imperializm rzymski w konflikcie z imperializmem irańskim* W: *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Liber in memoriam Lodovici Piotrowicz pod red. J. Wolskiego et alii*, Kraków 1994, s. 81-82
502. Woods D., *A Note Concerning the Regii Emeseni Iudaei*, *Latomus*, t. LI, 1992, s. 404-407
503. Woods D., *Ammianus Marcellinus and Bishop Eusebius of Emesa*, *Journal of Theological Studies*, t. LIV, z. 2, 2003, s. 585-591
504. Wyller E. A., *Die Anthropologie des Nemesios von Emesa und die Alkibiades I-Tradition. Eine Untersuchung zum Platonbild in der Schrift Über die Natur des Menschen*, *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, t. XLIV z. 1, 1969, s. 126-145
505. Yamada S., *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmanesar III (859-824 B.C.) Relating to His Campaigns to the West*, Leiden 2000
506. Yon J. B., *Les notables de Palmyre*, Beyrouth 2002
507. Young G. K., *Rome's Eastern Trade. International Commerce and Imperial Policy 31 BC-AD 305*, London 2001
508. Zehnacker H., *D'Aratos à Aviénus: Astronomie et idéologie*, *Illinois Classical Studies*, t. XLIV, 1989, s. 317-329
509. Zeller E., *Outlines of the History of Greek Philosophy*, tłum. na ang. L.R. Palmer, New York, 1955
510. Ziegler R., *Antiochia, Laodicea und Sidon in der Politik der Severer*, *Chiron*, t. VIII, 1978, s. 493- 514
511. Ziegler R., *Das Koinoboulion eleutheron in Anazarbos und Tarsos im fruhen 3 Jh zu einer neuen anazarbischen Munze aus der Zeit des Elagabal*, *Numismatische Zeitschrift*, nr. 106- 107, 1999, s. 95-99

Indeks alfabetyczny wybranych imion i nazw geograficznych

Abila Dekapoleos.....	111
Abrahames, mnich.....	181
Achab, król Izraela.....	70, 72
Achemenides, ojciec Sohema z Armenii.....	110
Achemenidzi.....	69
Adam, biblijny pierwszy człowiek.....	36
Afryka.....	18, 24
Agatokles z Samos, regent Egiptu.....	74
Agryppa IV z Kommageny.....	106
Agryppa z Judei.....	105
Akcjum.....	83, 102
al Nouri, meczet.....	131, 167, 168
al Rastan, zob. Aretuza.....	89
Aleksander Balas.....	94, 95
Aleksander Helios Ptolemeusz.....	110
Aleksander Macedoński.....	62, 73, 146
Aleksander Sewer, cesarz rzymski.....	22, 145
Aleksander, pochowany w Mauzoleum Samsigeramów.....	120
Aleksander, syn Heroda Wielkiego.....	108
Aleksander, syn Thmallatosa.....	120
Aleksandria.....	27, 39, 102, 124, 161, 163
Aleksas, brat Jamblicha I.....	13, 103
Aleksionos, Gajusz Juliusz.....	113, 116, 118, 119, 120
Aleksy I Komnen.....	14
Aleppo.....	66, 84, 85, 90
Amaseja.....	37
Amoryci.....	48
Anatolia.....	7, 69
Anatolius, biskup Emesy.....	157, 161
Anicet, biskup Rzymu.....	155
Antioch I z Kommageny.....	106
Antioch III Wielki.....	74, 75
Antioch III z Kommageny.....	108
Antioch IV Epifanes.....	78, 94, 112, 113
Antioch XIII Dionizos.....	76, 93, 98, 99, 100
Antioch, syn Aleksandra Balasa.....	95, 96
Antiochia.....	15, 22, 23, 28, 31, 32, 36, 45, 51, 76, 99, 151, 153, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 173
Antoninus Pius, cesarz rzymski.....	50, 51, 92, 117
Antygon I Jednooki.....	73, 74
Antyliban.....	69, 92, 93
Apolloniusz z Tiany.....	15

Arabowie.....	20, 70, 83, 98, 104, 126
Aram.....	68
Aramejczycy.....	67, 68, 69
Aretuza, zob. też al Rastan.....	8, 78, 81, 83, 89, 90, 99, 100, 101, 102, 104, 132, 155
Ariusz.....	29
Arjourne.....	82
Armenia.....	110
Arpad.....	68, 71
Arsacyd, dzidek Sohaema z Armenii.....	110
Arystobul I, syn Heroda Wielkiego.....	108
Arystobul II, wnuk Heroda Wielkiego.....	108
Asa, król Izraela.....	72
Asyria.....	66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 126
Atanazy.....	161
Ateny.....	15
Athanasios, jurysta.....	56, 181
Aurelian, cesarz rzymski.....	5, 10, 14, 15, 27, 29, 57, 128, 132, 150, 151, 152, 153, 191
Aziz, brat G.J. Sohaema.....	111
Aziz, sprzymierzeniec Samsigerama I.....	98, 99
Aziz, syn Samsigerama II.....	110
Azja.....	22, 85, 170
Azja Mniejsza.....	23
Baal.....	127, 132, 143
Baalbek zob. też Heliopolis.....	41, 105, 108, 109, 110, 113, 130, 132, 133
Babilon.....	66, 183
Babilonia.....	73
Ballista.....	150
Basilides, ojciec Salustiusza.....	189
Bassianidzi.....	6, 134, 135, 136, 137, 138, 149, 182
Bejrut.....	18, 54, 79, 112
Bekaa.....	64
Belizariusz, wódz bizantyjski.....	18, 19
Bitynia.....	13
Bizancjum.....	8, 42, 51, 154, 180, 181
Bliski Wschód.....	3, 6, 53, 62, 127
Celesyria.....	73, 74, 75, 77
Cesarstwo Rzymskie.....	7, 8, 13, 14, 17, 22, 28, 39, 58, 77, 106, 114, 116, 117, 127, 140, 153, 191
Cezarea Nadmorska.....	18
Cezarea w Palestynie.....	28
Chalkis.....	80, 96, 108, 109, 116
Chamelle, średniowieczna nazwa Emesy.....	11, 86
Charikleia, bohaterka romansu greckiego.....	16
Chresimos, biskup Emesy.....	157
Concordia.....	42

Cylicja.....	13, 113
Cylicja Peolia.....	113
Dafne.....	150
Dalmacja.....	13
Damascjusz z Damaszku.....	121, 188
Damaszek.....	48, 58, 68, 70, 72, 76, 79, 84, 85, 89, 90, 131, 154, 155, 169, 171, 188
Dawid, król Izraela.....	72
Deir ez-Zor.....	68
Demetriusz I Soter.....	94
Demetriusz II Nikator.....	94, 95
Demetriusz III Filopator.....	99
Diodot Tryfon (Tryphon).....	95
Dioklecjan, cesarz rzymski.....	17, 81, 84, 153, 157
Domicjan, cesarz rzymski.....	21, 117
Drusilla.....	36, 108, 110, 111
Edessa.....	9, 154, 160
Egipt.....	22, 23, 38, 53, 67, 70, 72, 73, 74, 75, 94, 102, 185
El Gabal.....	6, 86, 91, 126, 127, 128, 133, 134, 135, 137, 182
Elagabal.....	41, 92, 130, 131, 132
Elagabalium.....	142
Elagabalus.....	127
Emesa. .1, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 70, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 100, 102, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193	
Emesańczycy.....	4, 42, 47, 52, 80, 81, 83, 86, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 111, 129, 130, 132, 187, 191
Emilian, cesarz rzymski.....	26
Epifania, zob. też Hama.....	8, 69, 78, 89, 133, 155
Etruria.....	39
Euftrat.....	68, 69, 76, 77, 92, 117, 137
Eumari Neapolim.....	86
Eunoios, filozof z Emesy.....	36, 188
Europa.....	85
Euzebiusz Pittakas.....	23, 187
Euzebiusz z Emesy.....	29, 33, 156, 158, 159, 160, 162
Euzebiusz, strażnik betyla.....	168, 189, 190
Fabia, tribus.....	115, 119
Fenicja.....	22, 70, 77, 164
Fenicja Libańska.....	156
Filip Arab, cesarz rzymski.....	26, 146

Filip I Filadelfos.....	99
Filip II Philoromaeus.....	98, 99
Filip V z Macedonii.....	74, 75
Flawia Optata.....	42, 125
Flawiusz Filostrat.....	15, 56
Fronton z Emesy.....	152, 187
Gajusz Wibiusz Marek.....	106
Galia.....	23
Galilejczycy.....	24, 187
Gallus, cesarz rzymski.....	23, 187
Garmelos.....	120
Germania.....	21, 38, 128
Gordian III, cesarz rzymski.....	14
Grecja.....	22, 38, 75, 99
Hadoram, syn króla Dawida.....	72
Hadrak.....	71, 72, 80
Hadrian, cesarz rzymski.....	25
Hama, zob. też Epifania.....	69
Hamat.....	69, 70, 71, 72, 73, 80, 92, 95
Heliodor z Emesy.....	16, 17, 56, 184, 185, 186, 187
Heliogabal, cesarz rzymski.....	22, 23, 50, 51, 92, 133, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145
Heliopolis, zob. też Baalbek.....	41, 128
Helios.....	46, 51, 110, 117, 128, 185, 186
Herod Agryppa I.....	106, 108
Herod Agryppa II.....	108, 111, 112
Herod Młodszy.....	109
Herod Wielki.....	103, 108
Herodes, syn Odenata.....	150
Herodot z Chalkis.....	106
Hetyci.....	67, 69, 73
Hiszpania Tarragońska.....	38
Homs, zob. też Emesa.....	42, 47, 53, 60, 65, 82, 84, 85, 119, 131, 192
Hunowie.....	8
Idumejczycy.....	97
Il-weru.....	71
Ilu-bidi, Jabu-bidi.....	72
Immae.....	151
Indowie.....	109, 144
Intercisa.....	42, 124
Iopate IV, córka Samsigerama II.....	108
Iopate V, wnuczka Samsigerama II.....	108
Iotape.....	119, 120
Iotape III, żona Samsigerama II.....	108
Iotape IV, córka Samsigerama II.....	108
Iotape, narzeczona Aleksandra Heliosa.....	110

Iotape, pochowana w hypogeum.....	120
Ipsos.....	74
Irhuleni.....	70
Irhuleni, Urhilin.....	70
Italia.....	18, 38, 125
Itureia.....	99
Iturejczycy.....	114
Izrael.....	13, 70, 72
Izydor.....	188
Jambich II.....	103, 104, 106, 109
Jambich z Chalkis, filozof.....	109
Jambich, nowelista.....	183, 184
Jamblich I.....	83, 101, 102, 103, 104
Jamblich II.....	106
Jamblich, Emesańczyk (II w. p.n.e.).....	12, 13, 20, 94, 95, 96, 97
Jamblich, nowelista.....	36, 37, 109, 110, 182, 183, 184
Jamhad.....	66
Jan Chrzciciel.....	155, 166, 167, 168, 169, 170, 181, 182
Jau-bidi, Ilu-bidi.....	72
Jerozolima.....	12, 34, 38, 113
Jorami, syn króla Dawida.....	72
Jowian, cesarz rzymski.....	22
Juda.....	72
Judea.....	94, 103, 105, 111, 112
Julia Akwilla Sewera.....	143
Julia Domna.....	3, 10, 13, 15, 50, 51, 55, 56, 135, 136, 137, 138, 139, 153, 186
Julia Maesa.....	135, 139
Julia Mamaea.....	29, 136, 139, 146, 182
Julia Mamaea, żona Polema II.....	106
Julia Soaemias.....	139
Julia Urania.....	110
Julian Apostata, cesarz rzymski.....	15, 22, 23, 24, 30, 32, 168, 181, 187, 190
Julian z Emesy.....	166, 168, 170, 171
Juliusz Avitus Alexianus.....	135
Juliusz Bassianus.....	134, 135
Juliusz Cezar.....	102, 104, 106, 108, 136
Justynian I Wielki, cesarz bizantyjski.....	19, 21, 173, 179, 180, 181
Kadesz, zob. też Tell Nabi Mend.....	48, 66, 67, 84
Kaligula, cesarz rzymski.....	38, 136
Kallipopus z Antiochii.....	188
Kapadocja.....	161
Karakalla, cesarz rzymski.....	49, 50, 51, 92, 139, 146
Karkar.....	70, 72, 73
Kartagina.....	24
Kasjusz Longinus.....	109, 152, 153

Katna, Qatna, zob. też Tell el Mishrife.....	47, 66, 67
Kisztan.....	71
Kommagena.....	106, 108, 113, 116, 119
Konstancjusz II, cesarz rzymski.....	25
Konstantyn I Wielki, cesarz rzymski.....	17, 28, 33, 77, 152
Konstantynopol.....	22, 29, 30, 35, 36, 53, 162, 163, 166, 172, 191
Kotys IX z Małej Armenii.....	106
Kwietus.....	149, 150
Laodycea Libańska.....	65, 89, 90, 159, 160, 161
Laurium, Laurum.....	128
Liban.....	62, 108
Licyniusz, cesarz rzymski.....	26
Lucius Verus.....	110
Luwijczycy.....	69
Lysimias, syn Sohaema z Chalkis.....	109
Łukasz, diakon.....	171
Ma'arat Al- Nouman.....	43
Macedonia.....	99
Malche.....	120
Malchos, zob. Jamblich (II w p.n.e.).....	95
Malke, syn Gajusza Juliusza Sohaema.....	120
Mansuate, Masjaf.....	73
Marek Antoniusz.....	103, 106, 109
Marek Aureliusz, cesarz rzymski.....	14, 137
Marek Jamblich Monimos.....	120, 121
Mari.....	48, 66, 67
Marwan II, władcy z dynastii Umajjadów.....	167, 170
Masjaf, Mansuate.....	73
Medowie.....	73
Meoniusz.....	150
Mezopotamia.....	23, 67, 68
Mitanni.....	68
Mitrydates z Kommageny.....	108
Mokimos, lektor.....	171
Monimos (zm. 128 r.).....	120, 121
Monimos (zm. 137 r.).....	120
Morze Śródziemne.....	38, 39, 48, 62, 68, 76, 79, 90
Nabatejczycy.....	76, 93, 97
Nasroshamsos.....	120, 121
Nemezjusz z Emesy.....	59, 60, 164, 165
Neron, cesarz rzymski.....	21, 38, 111
Nerwa, cesarz rzymski.....	23
Nil.....	74
Nisibis.....	186
Nowobabilońskie Państwo.....	73

Numerian, cesarz rzymski.....	25
Numidia.....	124
Odenat.....	14, 149, 150, 153
Oktawian August, cesarz rzymski.....	17, 25, 103, 104, 106, 130, 136
Omri, król Izraela.....	72
Orontes.....	48, 63, 64, 67, 73, 81, 84, 89, 117, 150, 179
Orygenes.....	27, 29
Osroene.....	84
Ostrogoci.....	18
Pakorus I.....	106
Palestyna.....	62
Palmyra.....	10, 15, 33, 42, 47, 57, 60, 68, 85, 89, 90, 105, 118, 128, 133, 149, 150, 151, 152, 153, 154
Palmyreńczycy.....	151
Panonia.....	124
Panonia Secunda.....	25
Partowie.....	20, 75, 102, 106, 112, 113
Paweł I, biskup Emesy.....	156, 171
Pergamon.....	94
Persja.....	18, 73, 185
Persowie.....	18, 36, 147, 148, 185
Petra.....	114
Polemon II, mąż Julii Mamaei.....	106, 113, 136
Pompejan, biskup Emesy.....	156, 164, 182
Pompejusz.....	76, 81, 99, 100, 101, 106
Pont.....	37, 113
Porfiriusz, filozof neoplatoński.....	16, 109, 144
Priskus, mieszkaniec Emesy.....	19, 180, 181
Ptolemeusz I Soter.....	74
Ptolemeusz IV.....	74
Ptolemeusz V.....	74, 75
Ptolemeusz VI Filometor.....	94
Ptolemeusz z Mauretanii.....	110
Ptolemeusz, sprzymierzeniec Samsigerama I.....	108
Ptolemeusz, syn Sohaema.....	102
Ptolemeusze.....	73, 74
Pustynia Syryjska.....	62, 70
Qasr al Hayr al Gharbi.....	42, 89
Qattineh, jezioro.....	84
Quirina, tribus.....	115, 120
Raphane.....	137
Ras Szarma.....	68
Republika Rzymska.....	7
Romanos.....	156
Rzym.....	3, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 30, 34, 38, 49, 50, 57, 75, 76,

77, 91, 93, 94, 99, 100, 101, 102, 106, 112, 113, 116, 117, 128, 132, 133, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 151, 153, 155, 163, 191	
Rzymianie.....	8, 20, 91, 102, 113, 128, 129, 138, 151
Sallumas.....	125
Salmansar III.....	70
Salomon, król Izraela.....	72
Salustiusz z Emesy.....	36, 37, 177, 188, 189
Samaria.....	72
Samsigeram I.....	12, 13, 20, 76, 81, 83, 97, 98, 99, 100, 101, 106, 108
Samsigeram II.....	42, 93, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 120, 130, 136
Samsigeram III Silas.....	53, 116, 118, 119, 120, 121
Samsigeram, syn Polemona II.....	106
Samsigeram, syna Sohaema.....	120
Samsigeram, Tytus Flawiusz.....	120
Samsigeramowie.....	6, 7, 41, 42, 44, 46, 54, 83, 97, 107, 117, 118, 119, 121, 128, 134, 135, 136, 137, 138, 147, 183
Samszi-Addad.....	66
Sargon II.....	69, 72
Saul, król Izraela.....	72
Seleucydzi.....	73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 94, 96
Seleukos I Nikator.....	74, 78, 81, 99, 122
Seleukos IV Filopator.....	94
Seleukos z Emesy.....	37, 187, 188
Selkeucydzi.....	75
Septymiusz Sewer, cesarz rzymski.....	3, 22, 51, 55, 134, 135, 137
Sergiusz z Emesy, lektor.....	187, 188
Seti I.....	84
Sewerowie.....	10
Sohaem z Chalkis.....	109
Sohaem, Gajusz Juliusz.....	54, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 120, 135
Sohaem, Gajusz Juliusz Longinus.....	119, 120, 121
Sohaem, ojciec Ptolemeusza.....	102
Sohaem, prawnuk Sohaema z Chalkis.....	109
Sohaem, sprzymierzeniec Samsigerama.....	108, 109
Sohaem, syn Polemona II.....	106
Sophene.....	111, 112, 113
Sosibios.....	74
Spelaeon.....	155, 167, 170, 181, 182
Sumer.....	72
Sydon.....	128
Sylwianus, biskup Emesy.....	29, 156, 157, 170, 171
Syria.....	7, 8, 48, 53, 54, 64, 73, 74, 77, 85, 137, 142, 172, 179, 185
Syria Phoenice.....	77
Syro-Palestyna.....	62, 63, 64, 67
Szapur I.....	147, 148

Szapur II.....	186
Szymon Szaleniec.....	88, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179
Tell Abou Saboun.....	43, 44, 46, 106
Tell el Mishrife zob. też Katna, Qatna.....	47, 48
Tell Emesa.....	41, 46, 53, 67, 81, 82, 83, 131, 134
Tell Nebi Mend zob. też Kadesz.....	48, 89
Teodora, córka Euzebiusza Flawiusza.....	121
Teodora, żona Justyniana I Wielkiego.....	19
Teodozjusz I, cesarz bizantyjski.....	77
Teodozjusz II, cesarz bizantyjski.....	30, 33, 163
Teodozjusz, ojciec Heliodora z Emesy.....	16
Teoklea, matka Salustiusza.....	189
Theagenes, bohater romansu greckiego.....	16, 184
Thmallatos, ojciec Aleksandra.....	121
Tiglatpilesar I.....	68
Tiglatpilesar III.....	69, 71
Tigranes.....	76
Tou, Toj, król Hamatu.....	72
Trajan Decjusz, cesarz rzymski.....	26
Trajan, cesarz rzymski.....	117
Trebonian Gall, cesarz rzymski.....	26
Tyberiada.....	108
Tyberiusz, cesarz rzymski.....	21, 38, 136
Tyr.....	21, 51, 79, 128, 157, 161
Tyrannion, biskup Tyru.....	157
Ulluba.....	71
Urania.....	143
Uranius Antoninus.....	51, 90, 128, 146, 147
Uraniusz, biskup Emesy.....	156, 164
Uratami.....	70
Urhilin, Irhuleni.....	70
Waballat.....	149
Walens, cesarz rzymski.....	22
Wandale.....	18
Wespazjan, cesarz rzymski.....	12, 21, 115, 116
Westa.....	143
Yabrud.....	89
Zabdas.....	151
Zakkur.....	71
Zenobia.....	10, 14, 18, 22, 25, 29, 57, 109, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 191
Zenobius, prezbiter z Sydonu.....	157
Zenodorus, wnuk Sohaema z Chalkis.....	109
Zobah.....	80
Żydzi.....	13, 123, 124, 125, 160, 178, 180

Zofia Kusztal

Emesa.

Historia miasta od momentu jego powstania (I w. p.n.e./I w. n.e.),
aż do początku VII w. n.e.

Aneks

II. 1. Jedyna zachowana fotografia Mauzoleum Samsigeramów wykonana przez C. Watzingera

II. 2. Hełm wraz z maską twarzą zaleziony w grobie nr 1 na cmentarzu Tell Abou Saboun

II. 3. Złota maska z Emesy (Musee National De Damascus)

II. 4. Tetrachma Uraniusa Antoninusa
Uranus Antoninus, 253-254,
AVTOK COVI [CEOYHPOC ANTONIN]OC CE głowa
cesarza w wieńcu zwrócona w prawo/ DHMARX
ESOUCIAC VPB stojący wielbłąd

Il. 5. Ilustracja przedstawiająca karawanę w okolicach Mauzoleum Samsigeramów

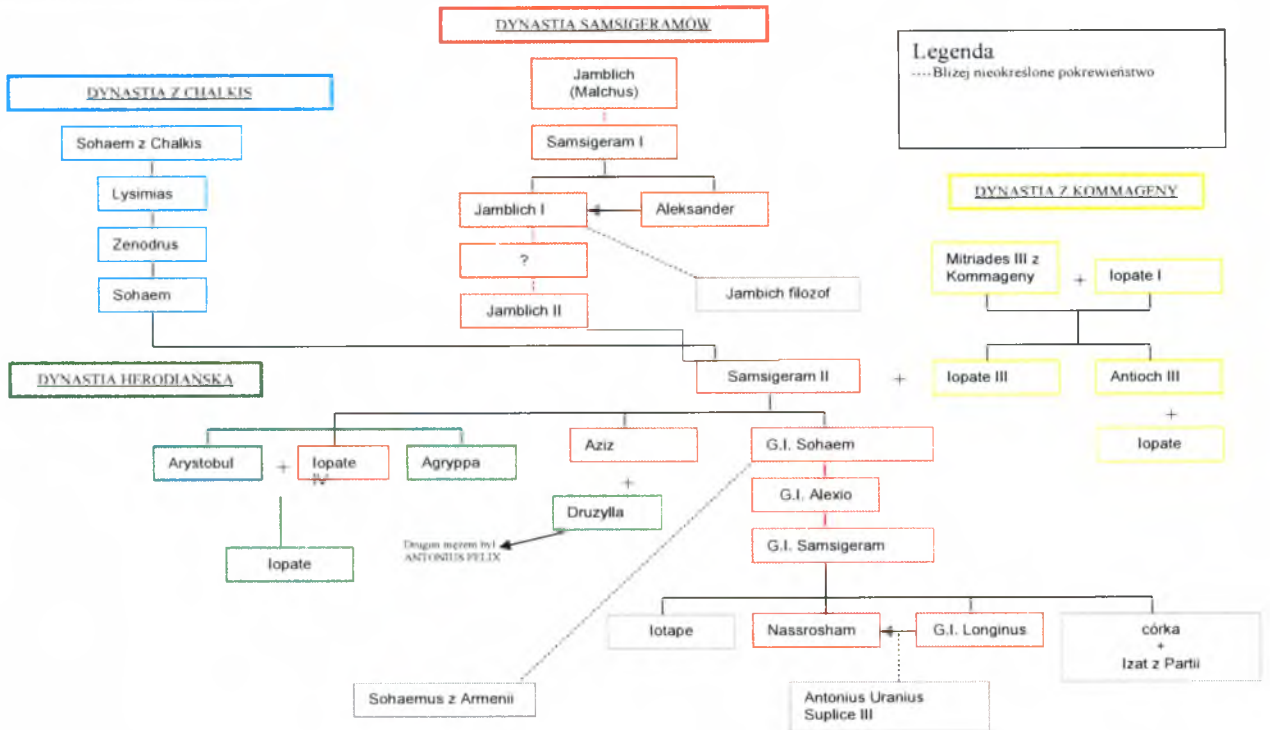
Il. 6. Szlaki handlowe przebiegające przez Emesę

Il. 7. Inskrypcja z Baalbek

Il. 8. Pierścień znaleziony na cmentarzu Tell Abu Saboun

Il. 9 Drzewo genealogiczne Samsigeramów

i
AVT KAI TI AIL ANTΩNEINOC CB EV,
głowa cesarza w wieńcu zwrócona w prawo/
ЄMICHNWN, orzeł stojący na betylu

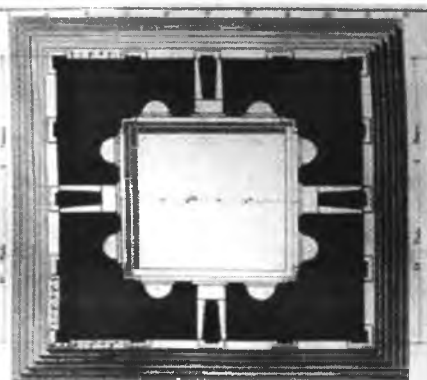
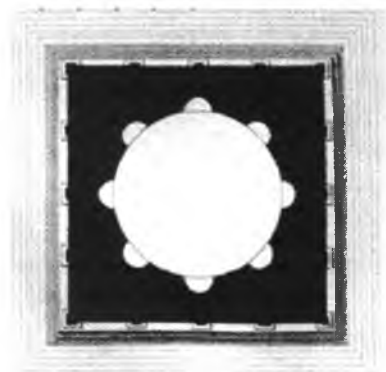
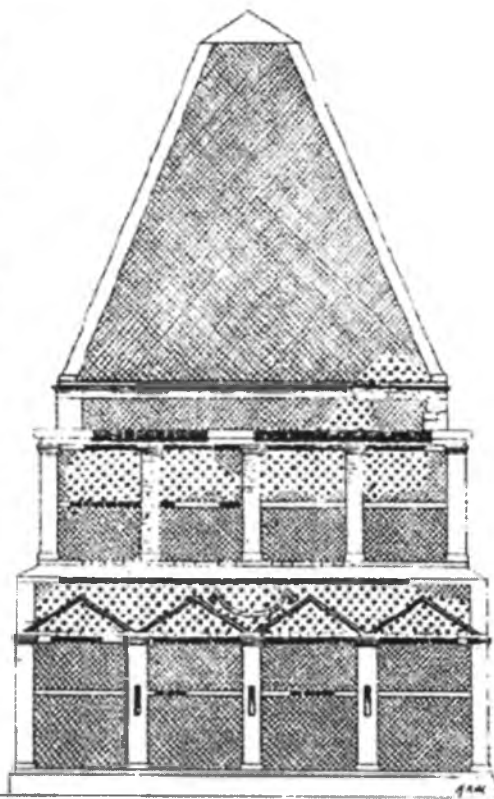
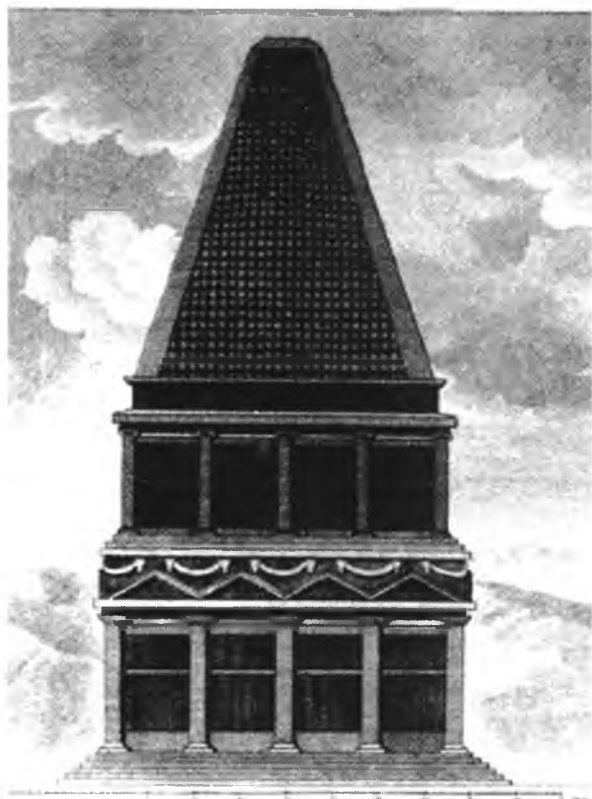
ii
głowa cesarza w wieńcu zwrócona w prawo/
ЄMICHNWN, orzeł stojący na betylu

iii
VT KAI TI AIL ANTΩNEINOC CCB EV,
głowa cesarza w wieńcu zwrócona w prawo/
ЄMICHNWN, orzeł stojący na betylu

iv
AVT K T AI AR ANTONINOC EV CCB,
głowa cesarza w wieńcu zwrócona w prawo/
ЄMICHNWN, głowa Heliosa w koronie
zwrócona w prawo

Il. 11. Rysunki Mauzoleum Samsigeramów wykonane przez F. Cassaa i C. Watzingera

II. 12. Stela
Germaniusa Valensa,
żołnierza z Emesy
(Muzeum Budapest)

i. Karakalla, rok 527 SE= 215/216.
 AYT K M AYP ANTΩNEINOC CEB,
 głowa cesarza w wieńcu zwrócona w prawo/
 EMIC, świątynia w Emesie z umieszczonym
 w niej betylem

ii. Karakalla, rok 527 SE= 215/216.
 AYT K M AYP ANTΩNEINOC CEB, głowa
 cesarza w wieńcu zwrócona w prawo/
 EMICΩN KOAΩN świątynia z Emesy
 widziana z boku

II. 13. Monety przedstawiające świątynię w Emesie

II. 14. Moneta przedstawiająca ołtarz w świątyni
 w Emesie
 Julia Domna, IOYΛΙΑ ΔΟΜΝΑ ΑΥΤΟC, głowa Julii
 Domny zwrócona w prawo/
 ołtarz świątyni w Emesie EMICWN

II. 15. Fragment ołtarza z Emesy znaleziony podczas
 wykopalisk na Tell Emesa

Il.16. Fragmety rzymskich pozostałości znajdujące się na terenie meczetu w Homs i pochodzące prawdopodobnie ze świątyni

Il. 17 Wzgórze Tell Emes

Il. 18. Skrócone drzewo genealogiczne Bassianidów

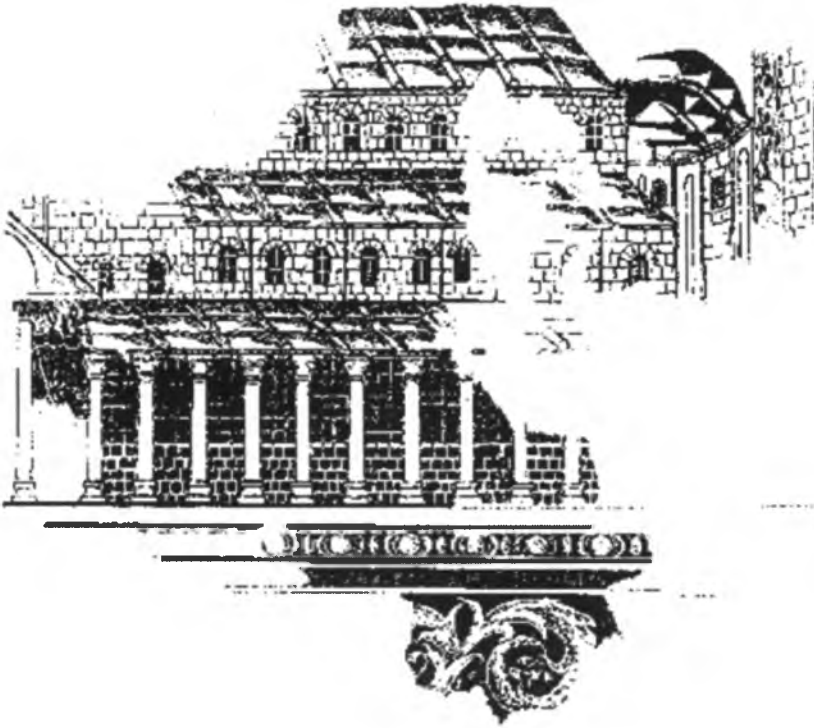

Il. 19. Moneta Heliogabala przedstawiająca transport kamienia z Emesy do Rzymu
Elagabalus, 218-219, IMP C M AVR ANTONINVS P F AVG, głowa cesarza w wieńcu zwrócona w lewo/
SANCT DEO SOLI, ELAGABAL kwadryga zwrócona w lewo wioząca kamień z Emesy

Il. 20. Moneta Uraniusa Antoninusa
AVTOK COYΛΠ ANTΩNINOC CE, I głowa cesarza w wieńcu zwrócona w prawo/
EMICΩN KOΛΩN, świątynia w Emesie z betylem

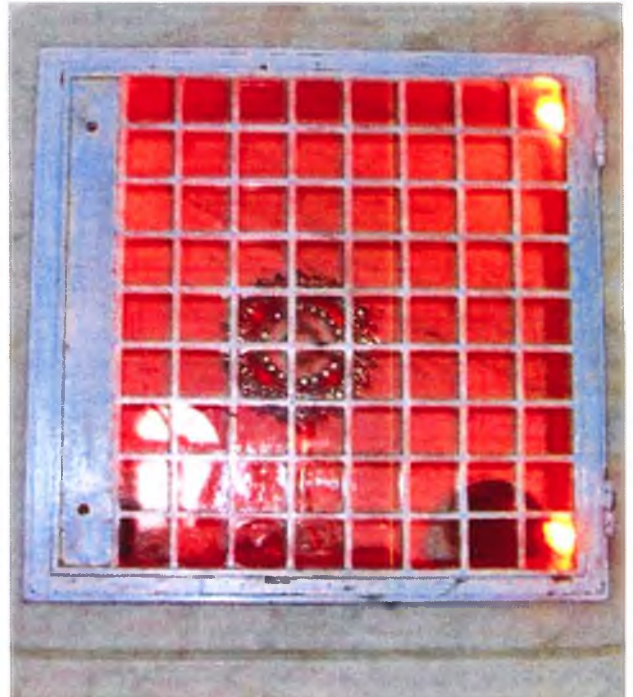
Il. 21. Mozaika pochodząca z martyrium odkrytego na terenie meczetu al Nouri w Homs, rysunek wykonany przez S. Roucole'a

Il. 22. Waza z Emesy służąca do przechowywania wina mszalnego czasów bizantyjskich (Louvre)

Il. 23 . Melchicka ikona przedstawiająca św. Juliana (Eliana) z Homs

Il. 24 Relikwia "paska" Matki Boskiej przechowywana w kościele Umm az-Zinnar w Homs

Spis oraz źródła ilustracji

- II. 1. Jedyna zachowana fotografia Mauzoleum Samsigeramów wykonana przez C. Watzingera**
(źródło ilustracji: Soulerin, 1888, Nordiguien 2004)
- II. 2. Helm wraz z maską twarzą zaleziony w grobie nr 1 na cmentarzu Tell Abou Saboun**
(źródło ilustracji: http://www.mcq.org/syrie/aac2_gp_casque.htm)
- II. 3. Złota maska z Emesy (Musee National De Damascus)**
(źródło ilustracji: <http://www.mcq.org/presse/aasyrie.htm>)
- II. 4. Tetradrachma Uraniusa Antoninusa**
(źródło ilustracji: http://wildwinds.com/coins/ric/uranius_antoninus/i.html)
- II. 5. Ilustracja przedstawiająca karawanę w okolicach Mauzoleum Samsigeramów**
(źródło ilustracji: Cassas, t, VII, 1799)
- II. 6. Szlaki handlowe przebiegające przez Emesę**
(źródło ilustracji: Mapa opracowana na podstawie mapy C. Chad, Les dynaste d'Emese, Beirut 1972, s. 65)
- II. 7. Inskrypcja z Baalbek**
(źródło ilustracji: <http://cil.bbaw.de/test06/bilder/datenbank/PH0000185.jpg>)
- II. 8. Pierścień zaleziony na cmentarzu Tell Abu Saboun**
(źródło ilustracji: A. Kropp, Earrings, nefesh and opus reticulatum: self-representation of the royal house of Emesa in the first century AD moreW: T. Kaizer and M. Facella, eds. Kingdoms and Principalities in the Roman New East. Stuttgart 2010)
- II. 9 Drzewo genealogiczne Samsigeramów**
(źródło ilustracji: własne)
- II. 10 Monety z Emesy za czasów Antoninusa Piusa**
(źródło ilustracji: http://www.wildwinds.com/coins/ric/antoninus_pius/i.html)
- II. 11. Rysunki Mauzoleum Samsigeramów wykonane przez F. Cassasa i C. Watzingera**
(źródło ilustracji: Cassas 1789, pl 21-23, Watzinger 1923, fig. 7)
- II. 12. Stela Germaniusa Valensa, żołnierza z Emesy (Muzeum Budapest)**
(źródło ilustracji: Copyright: © Magyar Nemzeti Muzeum Budapest, Fotograf: Ortoif Harl (2008), nr inwentarzowy 22/1905/12 <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=3518>)
- II. 13. Monety przedstawiające świątynię w Emesie**
(źródło ilustracji: <http://www.wildwinds.com/coins/ric/caracalla/i.html>)
- II.14. Fragmenty rzymskich pozostałości znajdujące się na terenie meczetu w Homs i pochodzące prawdopodobnie ze świątyni**
(źródło ilustracji: własne)
- II. 15. Wzgórze Tell Emesa**
(źródło ilustracji: własne)
- II. 16. Moneta przedstawiająca ołtarz w świątyni w Emesie**
(źródło ilustracji: http://www.wildwinds.com/coins/ric/julia_domna/i.html)
- II. 17. Fragment ołtarza z Emesy zaleziony podczas wykopalisk na Tell Emesa**
(źródło ilustracji: własne)
- II. 18. Skrócone drzewo genealogiczne Bassianidów**
(źródło ilustracji: własne)
- II. 19. II. 18. Moneta Heliogabala**
(źródło ilustracji: <http://www.wildwinds.com/coins/ric/clagabalus/t.html>)
- II. 20. Moneta Uraniusa Antoninusa**
(źródło ilustracji: http://wildwinds.com/coins/ric/uranius_antoninus/i.html)
- II. 21. Mozaika pochodząca z martyrium odkrytego na terenie meczetu al Nouri w Homs, rysunek wykonany przez S. Roucole**
(źródło ilustracji: N. Saliby, M. Greisheimer, Un martyrium octagonal decouvert a Homs (Syrie) en 1988 et sa mosaïque, Antiquité tardive, nr VII, 1999 r., s. 393)
- II. 22. Waza z Emesy służąca do przechowywania wina mszalnego czasów bizantyjskich (Louvre)**
(źródło ilustracji: <http://theshroudofturin.blogspot.com/2008/07/re-middle-eastern-features-on-shroud.html>)
- II. 23. Melchicka ikona przedstawiająca św. Juliana (Eliana) z Homs**
(źródło ilustracji: Virgil Candea, Une oeuvre d'art melkite : l'icône de Saint-Elia de Homs, W: Syria, t. 49, 1-2, 1972, s. 226)
- II. 24 Relikwia "paska" Matki Boskiej przechowywana w kościele Umm az-Zinnar w Homs**
(źródło ilustracji: własne)
- II. 25. Homs, centrum miasta**
(źródło ilustracji: własne)